

ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆ

(જીવન, સમય અને સાહિત્ય)

લેખક

શાંતિલાલ શુલાબદાસ તોલાટ

અકાશક

દીવેટીઆ એન્ડ સન્સ

પુસ્તકાલય એન્ડ પબ્લીશર્સ

પાનકીર નાકા :: -અમદાવાદ

પ્રથમ આવૃત્તિ
સ. ૧૦૦૦

મુદ્રક રૂ. ૨-૦૦૦

મુદ્રક : અ. માલાલ કેશવલાલ નોશી
મુદ્રણસ્થાન : ગીતા પ્રોન્ટિંગ પ્રેસ
૧૭ હરવજા-અમદાવાદ

ગાંધીજીનું ચિત્રણ

મો. સ્વ. પૂજ્ય ઈન્દ્રિયાને કે
જેમની
છાયામાં બાલ્યાવસ્થા
ગુજરી
આટલું શીખી શક્યો.

—પ્રદ્યાત

નિવેદન

જેમના પુસ્તકો પ્રત્યે મને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથી જ અત્યંત પક્ષપાત હતો તે સ્વ. જોગીન્દ્રરાવ દોવેડીઆના જીવન અને કાર્યને અંજલિ અર્પતું આ પુસ્તક ગુજરાતને ચરણે ધરતાં કર્તવ્ય બળ-બાને સંતોષ થાય છે. આ પ્રકારની અન્યિકા લખવાનો વિચાર ઇ. સ. ૧૯૩૨માં “જ્યોત્સ્ના” માટે આદિવચન તરીકે સ્વર્ગ-સ્થની નવલકથાઓ પર નિબંધ લખ્યો ત્યારે જ હતો પરંતુ અનેક અનિવાર્ય સંજોગોને લીધે તે સત્વર અમલમાં ન ચૂકી શકાયો. ગયા વર્ષની આખરે વડોદરાના પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરવાળા જાણીતા અભ્યાસક અને સંશોધક શ્રી. મંજુલાલ મજમુદારે મારા વિચારને પ્રોત્સાહન આપ્યું અને પરિણામે હું આ પુસ્તક સત્વર તૈયાર કરી શક્યો. આ સ્થળે ભાષ મંજુલાલનો જાહેર આભાર માનવાની તક સ્વીકારું છું.

પ્રસિદ્ધ “ઇંગ્લીશ મેન ઓફ લેટર્સ” અને તાજેતરમાં નીકળેલી “લાઇફ ઓફ લેટર્સ” સીરીઝની યોજનાને અનુલક્ષી આ પુસ્તક લખાયું છે. પરિણામે એમાં કર્તાના જીવનની રૂપરેખા ઉપરાંત તેમના સમય અને કૃતિઓ પર શક્ય એટલો પ્રકાશ નાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેથી માત્ર જીવનચરિત્રની દૃષ્ટિએ આ

પુસ્તકને ન નિરખવાની સાહિત્યના અભ્યાસીઓને મારી વિનાંન છે. સ્વં બોગીન્દ્રરાવનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર સ્વર્ગસ્થના અનેક સાહિત્ય-રસિક મિત્રોમાંથી કોઈએ આ પૂર્વે લખ્યું હોત તો સ્વર્ગસ્થના વ્યક્તિત્વ પર આ આઠેરી રૂપરેખા નાખી શકે છે તેનાથીય વધારે પ્રકાશ પડતે. મેં તો સ્વર્ગસ્થની કૃતિઓના એક અભ્યાસક તરીકે આ પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે કોઈ પણ લેખકના જીવન અને સાહિત્યના યોગ્ય અભ્યાસ માટે તત્સમયની પદ્ધત્તિઓના આલેખન વિના ન ચલાવી શકાય એમ હું માનું છું.

પૂજ્ય પ્રમિલાબહેન તથા લાલ પ્રદોતકુમારના સ્નેહભર્યા સહકાર વિના આ પુસ્તક લખવું મુશ્કેલ પડતે. સ્વં બોગીન્દ્રરાવના પત્રો અને અંગત-નોંધપોથીઓ મને વિના સકારે જોવા દેવા ઉપરાંત એમણે મને અન્ય આવશ્યક મામત્રીઓ પૂરી પાડી છે. આ ઉપરાંત સ્વર્ગસ્થના અનેક મિત્રોએ મને એક અથવા બીજી રીતે જે સહાન આપી છે તે માટે તે મર્નનો હું આભારી છું.

અભ્યાસીઓને આ પુસ્તક ઉપયોગી થશે તો મારે પરિત્રમ સંજ્ઞા થવો માનીય.

મુબઈ: ૧ લી જુલાઈ ૧૯૩૪	}	શાંતિલાલ તોલા ૮
--------------------------	---	-----------------

બે બોલ

મુજા વાંચક,

આજે આ પુસ્તક સાહિત્યરસિક જનતા સમક્ષ મુકતાં મને ઘણો જ આનંદ થાય છે. પરંતુ સાથે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે આ પુસ્તક ખરી રીતે જોતાં તો મારા ઘણા મુરખીઓ છે તેમણે જ આ અગાઉ જનતા સમક્ષ મુકવું જોઈતું હતું. મારા કરતાં આ કર્તાવ્ય એ લોકો સારી રીતે બજાવી શક્યા હોત—એ બજાવવાની તેમની ફરજ હતી—એમ મારી માન્યતા છે.

સ્વ. પિતાશ્રી ગુજરી ગયા ત્યારે મારો વય નવ વર્ષની હતી અને એ વયે એમની જોડે મારે કેટલો પરિચય હોય ? એમનું અચાનક અને અકાળ અવસાન ચવાથી સૌથી વધારે નુકશાન થયું હોય તો તે મને જ છે.

દુર્ભાગ્યે એમના હાથની કેળવણી મને પ્રાપ્ત થઈ શકી નહીં અને મારે જીંદગીમાં એકલે હાથે જ બધું કામ કરવાનું રહ્યું. પરંતુ મારા પૂ માતૃશ્રીના આશ્રય હેઠળ જેટલી અને તેટલી કેળવણી લીધી અને ઉચ્ચ વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કરી શકુ તે દરમ્યાન પાંચ વર્ષનો ખીમારો બોગવી કે જેને લીધે મારી આખી ભવિષ્યની જીંદગી પણ રદ થઈ ગઈ. હાલમાં કેટલાક સંજોગોને લીધે શુકસેલરના ધંધામાં પડ્યો છું અને તેમાં જેમ અને તેમ લેખકને તેમ જ જનતાને અનુકૂળ પડે એ નીતિએ કામ કરવાનું રાખ્યું છે.

ગુજરાતની એક પ્રખ્યાત સાહિત્યોત્સવ સંસ્થા માટે બાર્ધ શાન્તિલાલ આ પુસ્તક તૈયાર કરી રહ્યા હતા તે એ મેં પ્રગટ કરવાનું માથે લીધું જેમ. પિતાનું આદ્ય પુત્રથી જ થાય તેમ આ પુસ્તક પ્રગટ કરીને મારા સ્વર્ગસ્થ પિતાશ્રી તરફનું ધંધક ઝણુ અર્પણ કરવાનો સતોષ મानीશ.

હું હવે હું કે ગુજરાતની વનતા તેમજ મુરખીઓ જેઓ સ્વ. પિતાશ્રીના મનોગમમાં આવ્યા હતા તેઓ આ પુસ્તકને આવકાર આપશે અને જે બૂલો હોય તે દરગુજર કરી પ્રેતસાદન આપશે.

મારા પિતાશ્રીના અદ્ય જીવન દરમ્યાન—અને તેમના સ્વર્ગવાસ પછી પણ—ગુજરાતી લાઇબ્રેરીઓએ તેમની અનેક કૃતિઓ તરફ જે સદ્ભાવ દર્શાવ્યો છે તે મારા નમ્ર પ્રણામો પ્રત્યે પણ ચાલુ રાખશે, એવી આશા રાખું છું.

આ પુસ્તક પ્રગટ કરવાને અમારી પાસેથી જે સામગ્રી હતી તે બાર્ધ શાન્તિલાલને આપી છે તે છતાંય કંઈક કૃતિઓ બાકે તો વાંચક દરગુજર કરશે.

સ્વ પિતાશ્રીનાં બધાં જ પુસ્તકો ફરીથી છપાવવાને ચરુ ક્યાં છે અને જેટલાં અપ્રકટ છે તે પણ થોડા સમયમાં પ્રકટ થશે.

વિશેષ ન લખનાં વાંચકને આ પુસ્તક વાંચવાને પ્રેરું છું કે જેથી તે જાણશે કે સ્વર્ગસ્થે કેવી સ્થિતિમાં તે મંનુષ્યોમાં પોત નું જીવન ગુજર્યું છે તે જાંઘીના લેખને, નહિ જેવાં વેનન મેળવી, અનેક પુસ્તકો લખી ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરી છે.

૧-૭-૨૪

અમદાવાદ

પ્રધોતકુમાર ભો. દીવેદીઆ.

સંસારી સાધુને

(સ્વર્ગીય ભોગીન્દ્રને પ્રતર્પણ)

૧

સંસારી સાધુ ! તું યે સુર ઉપવનમાં સંત-કુળેથી ઉઠ્યે !
ભોગી ત્યોયે તપસ્વી ! જગજન ઉજળાં તું સમા સંતથી હો :
તારી ભાવાંજલિથી ગૃહકુલપદની તીર્થતા તેં ગભવી :
ત્હેં ઉખાને વિશુદ્ધિ પ્રણય અમરતા આત્મકાંતિ જગાવી !

૨

ગર્વીલા ધૂળરાતે નૂતન જીવનની ચેતના આજ રાજે-
ને તે ત્હેં યે પ્રસારી નવલ ઉરકથા ગાઇને સૌમ્ય આજે :
ત્હેં ને બંધુસમાજે પ્રકટી પુનિતતા પ્રાણની પૂજિમાને :
તારા જેવાજતાં ત્હેં નિરખી અમ દશા, શી દશા દેશ સહાશે ?

૩

દુર્ભાગ્યે હા ! અમારે, યુવક યુવતીઓ દેશનાં મૃત્યુ પામે-
પુણ્યાશાથી ભરેલાં પ્રભુજન કુસુમો હા ! ખરે ખીલતાં જે-
તેનાં સકંઠ ઝીલી સ્મરણપરિમલે શેષ આયુ ઉજળી-
આત્માના યોગબોગે નવરીતિ રચિયે સ્નેહની જે નિરાળી !

તા. ૨૮-૧૧-૧૯૧૭
વડોદરાને વડલે.

લલિત

અનુક્રમ

ખ'ડ પહેલો

ક્રમસંખ્યા		પૃષ્ઠ
૧	ઝોગણીસમી સદીનો મધ્યા	૩
૨	બાલ્યાવસ્થા, શિશુલુ અને યુવાવસ્થા	૯
૩	બધુમમાજ અને સમકાલીન માહિત્યપ્રવૃત્તિઓ ...	૨૪
૪	યશસ્વી યશઆત	૪૦
૫	સિદ્ધિ અને અવમાન	૫૮

ખ'ડ બીજો

૧	નવયકથા અને તેનો વિકાસ	૯૯
૨	“મૃદુલા” અને “છિયાકાન્ત”	૧૦૯
૩	તથુ સુદર રૂપાન્તરો	૧૪૨
૪	તથુ ન્દાની નવલો	૧૭૨
૫	ભોગીન્દ્રનાથ અને ટૉર્સ્ટોય	૧૯૬
૬	ભોગીન્દ્રરાવના ઓપાત્રો	૨૨૬
૭	ઉપમહાર	૨૪૨

પરિશિષ્ટ

(અ)	અગત્યની સાનવારીઓ	૨૫૭
(ઘ)	ભોગીન્દ્રરાવનો કૃતિઓ	૨૫૯

હામણાં જ પ્રકટ થઈ છે

સ્વ. ભોળીન્દ્રસાવ દ્વિતીયાભિજિઠ નવસકથાઓની મુંદર આવૃત્તિઓ.

(૧) આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર '	રૂ. ૨-૮-૦
(૨) સિતારનો યાખ	રૂ. ૧-૪-૦
(૩) તરલા	રૂ. ૨-૮-૦
(૪) મુહુલા	રૂ. ૧-૪-૦
(૫) ઉષાકાન્ત	રૂ. ૨-૮-૦
(૬) ન્યોતરના	રૂ. ૧-૮-૦

કાળો :

દીવેદીઆ ઓન્ડ સન્સ.

અમદાવાદ.

ટુંક સમયમાં પ્રકટ થશે

૨૫૦ ભોગીન્દ્રરાવ કૃત નીચેની અપ્રકટ કૃતિઓની
સાહામણી આવૃત્તિઓ.

- (૧) સક્ષિતકુમાર
- (૨) ક્ષેત્રજીવન
- (૩) ચમેલી
- (૪) ટુંકી વાર્તાઓ
- (૫) કાઉન્ટ ટાઉન્ટોપનું જીવનચરિત્ર

પ્રકાશક :

ફીલ્ડેટીઆ એન્ડ સન્સ.

• અમદાવાદ.

ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીયા

“ He thought it happier to be dead,
To die for Beauty than live for bread”
— Emerson

ખંડ પહેલો

જીવન અને સમય

પ્રકરણ પહેલું

—::—

ઓગણીસમી સદીની સંધ્યા

ઈસુની ઓગણીસમી સદીનાં છેલ્લા ચરણમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની અનોખી સરકૃતિઓના સમન્વયના પરિણામે ગુજરાતમાં અવનતું વાતાવરણ પ્રકટ થયું : અસ્મિતાની ભાવના પ્રગટાઈ અણુએ અણુમાં વ્યાપી રહી. આની અસર જીવન તેમજ સાહિત્યના સર્વ ક્ષેત્રોમાં દેખાઈ આવ્યા. ગિના ગહેની નથી મામાજીક, ધાર્મિક અને રાજકીય ક્ષેત્રોમાં આ નવીન આંદોલનોના અકુર પ્રકટ થયા—અને આ અકુરનો મૂળ પ્રગિષાક તો વીમમી મદીના પહેલા દસકાએજ બગમગ નિરખ્યો. વીગ નર્મદ બડખોગ જીવન પછી કંઈક અજબ ધર્મમયન અનુભવો રહ્યો હતો અને જીવનલીલા સંકેતવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો. કરસનદાસ મૂળજીએ વાવેલા સુધારાના બીજના ફણુગા ગુજરાતમાં પણ પ્રકટયા હતા. દસકાઓ પૂર્વે પ્રથમ બગાળી પરદેશગમન કરી આવ્યો ત્યારે સારાય ભારતવર્ષમાં બગલગાટ થઈ રહ્યો હતો. પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૬૦માં તો ગુજરાતના નાકરૂપ નાગર યાત્રિના મહીપતરામ રૂપગમ નીલકંઠે સમુદ્રપ્રવાણુ ક્યું અને વિલા-યતમાં કાર્યસિદ્ધિ કરી સ્વદેશ આવ્યા. આ કૃત્યથી ધણાએ સંકુચિત યાત્રિમંડળોમાં કાળાહલ વ્યાપી રહ્યો. આ પ્રસંગના સ્મારક તરીકે કવિવર દસપતરામે ગાયુ

નાગર નર હારે નહિ હારે હોય હજમ,
કહેવત તે સાચી કરી રાખી મહીપતગમ

શ્રી-શિક્ષણના ખીજ રોપાઈ ચૂક્યા હતા શિક્ષણનો પ્રચાર ધણોજ વધ્યો હતો અને હવે તો સરકારી કુટુંબની ખાલિકાઓ પણ વિદ્યાપીઠનું ઉચ્ચ શિક્ષણ મહત્ત્વ કરવા તત્પર થઈ હતી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠે સને ૧૮૯૧ની માનમા યુનિવર્સિટીની મેટ્રીક્યુલેશન પરીક્ષા પમાર કરી—ઓ તે વખતે આ મનાવ વિરલ હતો

ઈ સ. ૧૮૮૬મા કવિ નર્મદાચક્રનો દેહવિનય થયો તેમના ઉત્તર જીવનના ધર્મમથને અને વિચાર પરિવર્તને શિક્ષિત તેમજ અશિક્ષિત ગુજરાતને અવનવી વિચારસાગ્રમી આપી. પરંતુ સંસ્કૃતકૃતિવાળા ગુજરાતને જે આગેવાન ગુજરાતીઓએ ધર્મનું નવીન દષ્ટિબિંદુ અર્પુ આ જે આગેવાનો તે ભોળાનાથ મારાભાઈ અને મહીપતરામ રૂપરામ ઇ સ. ૧૮૭૧મા પ્રાર્થના-સમાજની સ્થાપના થઈ અને બગાજન જન્મેલી ક્ષાહોસમાજની પ્રવૃત્તિએ ગુજરાતને આમણે પત્ર મૂખ ઇ સ. ૧૮૭૨મા ભોળાનાથ સારાભાઈએ ઇશ્વર પ્રાર્થનામાળા ની શરૂઆત કરી આવી રીતે ગુજરાતમા અમૂર્ત ઇશ્વરની પૂજન ખીજરોપણ થયા

અન્ય દિશામા દષ્ટિ નાખતા જ્યોત્સુગે કે કૉલેજના ઉચ્ચ શિક્ષકે યુવાન ગુજરાતીઓના માનમને વૈજ્ઞાનિક વિકાસ તરફ દોષો વિશાનર્ન નિત્ય નવી મોધખોળો જેમ જેમ યુરોપમા પ્રગતિ કરતી ગઈ તેમ તેમ આખાય જગતની આખો ત્યા ચોટતી ગઈ આગગાડી અને આગમેટો મીલો અને અન્ય યત્રાતથો અને છેલ્લે છેલ્લે તારના દોરડા ઓએ વિશ્વના જિન્ન જિન્ન પ્રદેશને એકત્રિત કર્યાં. સમય અને સ્થળો અતર કપાયા. આવી રીતે યત્રયાદનો વિકાસ રપતો ચાલ્યો ગુજરાતમા પણ આ આઘોગિક વિકાસનો પાથો નખાઈ ચૂક્યો હતો. રણુહોડસાસ હોટલાલાલે અમદાવાદમા પ્રથમ સુતરની મીલ સ્થાપી

આ યંત્રવાદની સાથે સાથે તર્જન્ય અન્ય વાદો શરૂ થયા—જેવા કે મુંડીવાદ, મજુરવાદ, વિગેરે. ડાવીનના ઉત્ક્રાંતિવાદના સિદ્ધાંતે ઇંગ્લેન્ડને જેમ હલમલાવ્યું હતું તેમ ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતા ગુજરાતી યુવાનોને પણ હલમલાવ્યા. પરિણામે યુવકવર્ગ જીવન અને ધર્મના દરેકે દરેક પ્રશ્નને ધીણવટભરી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ નિરખવા લાગ્યો. અનેક યદ્દાણુ હૃદયો શંકિત અને ડગમગુ બન્યા. આમ વિજ્ઞાન વિરુદ્ધ ધર્મના પ્રશ્નથી ઉપસ્થિત થતા મનોમંથનો કટલાય શિક્ષિત યુવકો ભોગવો રહ્યા હતા ત્યારે મણિલાલ નબુભાઈ જેવા સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીની સીદ્ધી અસર નીચે આવી વેદાન્ત અને યીઓસોફીમાંથી પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરી રહ્યા હતા : અને મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (“કાન્ત”) જેવા અન્ય સ્વીડનબોર્ગના સિદ્ધાન્તોની અસર નીચે આવ્યા.

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં મંકાન્તિના આદાલતો પ્રકટી રહ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૭૦થી શરૂ થતા યુગને સાહિત્યના કેટલાક ઇતિહાસકારોએ જામતિ યુગ કહ્યો છે તે યથાર્થ છે. સામાજિક અને ધાર્મિક જીવનમાં જે વિકાસ થઈ રહ્યો હતો તેના તાદરશ પ્રતિબિંબ સાહિત્ય ઝીલી રહ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૭૨માં ભોળાનાથ સારાભાઈએ “ઇશ્વર પ્રાર્થના-માળા”ની શરૂઆત કરી તે આપણે ઉપર જોયું. ઇ. સ. ૧૮૮૭માં રા. નરસિંહરાવ દીવેડીઆ કૃત “કુસુમમાળા” પ્રકટ થઈ અને મથન-કાળના ગુજરાતને અંગ્રેજી કાવ્યોની સુંદર પ્રતિબ્જયા સાપડી. પૂર્વ અને પશ્ચિમના સમન્વયના સુંદર ફળો આ કાવ્યસંગ્રહદ્વારા ગુજરાતે મેળવ્યા. ઇ. સ. ૧૮૬૦ની સાલમાં મણિશંકર ભટ્ટનું અપૂર્વ કાવ્ય “વમંત વિજય” સર્જાયું. વિરલ સૌંદર્ય અને અનન્ય કલાવિધાનયુક્ત આ કાવ્ય કવિત્વના સર્વ ઉચ્ચ લક્ષણોથી વ્યાપ્ત છે આ સમયે લાઠીના રાજવિ કવિ કલાપી પણ પોતાના “પ્રેમ અને આંસુના કાવ્યો” ગુજરાતને ચરણે ધરી રહ્યા હતા. આમ પદ્યસાહિત્ય ઉચ્ચ શ્રેણીએ પહોંચ્યું હતું ત્યારે ગદ્યસાહિત્યમાં એક પ્રતિભાવાન ગ્રંથમણિનું સર્જન થઈ રહ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૮૬-૧૮૮૭માં ગોવર્ધનરામ ત્રિપાડીના

“સરસ્વતીચન્દ્ર”નો પ્રથમ ભાગ પ્રકટ થયો. આ અંથમણિના ચાર ભાગને પ્રસિદ્ધ થતા તેર ચૌદ વર્ષ લાગ્યા. વસ્તુની નવીનતા, શૈલી અને ભાષાની ગંસ્કારિતા અને ઉચ્ચતા અને વિષયની વિવિધતાએ આ અંથમણિને ગુજરાતી સાહિત્યમાં સર્વોત્તમ સ્થાન અપાવ્યું. “સરસ્વતીચન્દ્ર”ના પહેલા ભાગને પ્રસિદ્ધ થયાને લગભગ પચાસ વર્ષ થવા આવ્યા પરંતુ એ અંથની ખરોખરી કરી શકે એવો કોઈ પણ અંથ હજી સુધી ગુજરાતને મળી શક્યો નથી એ એની ઉત્કૃષ્ટતા પુરવાર કરવાને બસ છે. તત્કાલીન—અને કેટલેક અંશે અવાંચીન—ગદ્યસાહિત્ય પર આ અંથ (રા. આનંદશંકર જેવા કેટલાક વિદ્વાનો તો એને પુરાણની કોટીએ મૂકતાં અચકાતા નથી)ની પ્રખળ છાયા દેખાઈ આવે છે. આ અંથના ચારેય ભાગો પ્રકટ થતા જે સમય વીત્યો તે દરમ્યાન ધણાએ અગત્યના બનાવો સાહિત્યક્ષેત્રમાં બન્યા. આમાં સૌથી વિશેષ નોંધવા લાયક બનાવ તે અમદાવાદના કેટલાક યુવકોએ શરૂ કરેલી “બધુ—સમાજ”ની ઇ. સ. ૧૮૯૪માં સ્થાપના. પરંતુ આ “બધુ—સમાજ” અને એના ઉત્સાહી સભ્યો વિષે પછીના પાનાઓમાં વિગતવાર કહેવાનું હોવાથી અહીં એનો સીમાચિન્હ તરીકેનો નામ નિર્દેશ બસ થશે.

વિવેચન અને પત્રકારિત્વના ક્ષેત્રો પણ પશ્ચિમના રંગથી રંગાયા વિદ્વાના ગણા નહોતા. નવલરામ, મણિલાલ, રમણભાઈ અને નગમિંદરાવ જેવા પ્રથમ પકિતના વિવેચકોએ વિવેચનશાસ્ત્રમાં નવા દૃષ્ટિકોણો દાખલ કર્યા. વિવેચન પણ સાહિત્યનું એક અગત્યનું અંગ હોવાના માંડ્યું હતું. પત્રકારિત્વ મુખ્યમાં પારસી માલિકોના હાથ નીચે મુંદર પ્રગતિ કરી રહ્યું હતું. “જાગે જાગશે” તથા “મુખ્ય મમાચાર” જેવા દૈનિકો પોતપોતાની રીતે પ્રજા તથા રાજની સેવા કરતા. છતાં રામ સૂર્યરામ દેસાઈના તંત્રીપદ નીચે ચાલતું “ગુજરાતી” પત્ર સાપ્તાહિકોમાં નવી દિશા ખોલી ગયું હતું—અને પોતાની ઐતિહાસિક બેટા દ્વારા ગુજરાતી નવલકથાસાહિત્યને સમૃદ્ધ કરી રહ્યું હતું. માસિકોમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના મુખપત્ર “બુદ્ધિપ્રકાશ”

ઉપરાંત હરિલાલ દ્રુવનું “ચન્દ્ર”, મણિલાલ નબુભાઈના “પ્રિયવંદા” તથા “સુદર્શન” અને પ્રાર્થના સમાજનું મુખપત્ર “જ્ઞાનસુધા” વિગેરે મુખ્ય હતા. તત્કાલીન અગ્રગણ્ય લેખકો આ પત્રોમાં લખતા. આમ આ યુગમાં ગુજરાતી પત્રકારિત્વનો વિકાસ પણ સારો થયો.

સારાય ભારતવર્ષમાં રાજકીય જાગૃતિનાં પ્રજાજિવિન્દો દેખાતા હતા. હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા હવે પગભર થઈ હતી એટલુંજ નહિ પરંતુ શિક્ષિત ગુજરાતી યુવાનો તેના કાર્યક્રમમાં સારો રસ લેતા. દાદાભાઈ નવરોજી જેવા મહાન ગુજરાતી જ્યારે મહાસભાના મુકામે હોય ત્યારે ગુજરાત આ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનાં આદેશનોમાંથી કેમ મુક્ત રહી શકે? પરંતુ તે સમયનું ગુજરાત ઉદામમતવાદી નહોતું. મહારાણી વિક્ટોરીયાનાં હાથેરામાં, અન્ય ધણાયે હિંદીઓ માફક, તેને પણ શ્રદ્ધા હતી. પરંતુ રાજકીય જાગૃતિ તો હવે સિદ્ધ વસ્તુ થઈ ચૂકી હતી. દેશી મંસ્થાનો પણ આ જાગૃતિની અસરથી મુક્ત ન રહી શક્યા. તત્કાલીન નવલકથાકારો પોતાની નવલોમાં દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન પણ વણી લેતા અને સંસ્થાનોનાં કાર્યભારમાં સુધારા અને સ્વતંત્રતા દાખલ કરવાની હિમાયત કરતા. આવી મનોવૃત્તિ છતાંય સાધારણ ગુજરાતીની રાજકીય જાગૃતિની સમજણ ઓછી નહોતી. ઇ. સ. ૧૮૯૭માં બાળ ગંગાધર દિગંજની અપીલ પ્રીવી કાઉન્સિલે નામજુર કરી ત્યારે યુવક વર્ગના માનસ પર શા શા મંસ્કારો પડ્યા હતા તે તત્સમયના ગુજરાત કૌલેજના વિદ્યાર્થીઓના અઠવાડીક વિવાદો (debates) જતાવી આપે છે.

આજ ચરણનો અન્ય નોંધવા લાયક બનાવ તે ઇ. સ. ૧૮૯૦-૧૮૯૧ના વર્ષોમાં સંમતિવયનો કાયદો (The Age of Consent Bill) ઇન્ડિયન પીનલ કોડમાં ઉમેરવાનું બીલ રજુ થયું તે. આને અંગે સમગ્ર ભારતવર્ષમાં ભારે કોલાહલ પ્રવૃત્યો અને ધણા વાદવિવાદ થયા. સમકાલીન ગુજરાત આ સંમતિવયના બીલને અંગે ઉપસ્થિત

થયેલી મહાન્ સર્ચોમાંથી જરાયે મુક્ત રહ્યું નહોતું એટલુંજ નહિ પરંતુ મણિલાલ નસુભાઈ દિવેદી અને રમણભાઈ મહીપતરામે નીલકંઠ જેવા અંગ્રેમણ વર્ધારકા અને લેખકોએ પોતપોતાની કસમનો અનુક્રમે “સુદર્શન ” અને “જ્ઞાનમુખા ” દ્વારા સામસામે ઉપયોગ કર્યો

પ્રમુખા ઓગણીસમા સૈકાના છેલ્લા ચરણમા—મઠકે છેલ્લા ત્રીસ વર્ષમા—ગુજરાત આ પરિવર્તનો અનુભવી રહ્યું હતું આટલું વિહંગા વલોકન કરવાથી તત્સમયની ઐતિહાસિક પશ્ચાદ્દશ્યમિતો વાચકને બરાબર ખ્યાલ આવશે

આજ ચરણની સરુઆતમા આ જીવનકથાના નાયક ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દીવેદીઆનો જન્મ થયો અને આજ ચરણના છેલ્લા દસ વર્ષોમા એમણે શાળા અને કૉલેજમા શિક્ષણ લીધું

પ્રકરણ બીજું

બાલ્યાવસ્થા, શિક્ષણ અને યુવાવસ્થા

ભો ગીન્દ્રરાવનો જન્મ અમદાવાદ, સાંકડીશેરી, લાખાપટેલની પોળમાં ઈ. સ. ૧૮૭૫ ના માર્ચ મહિનાની છેલ્લી તારીખે થયો. તેમના પિતા રતનલાલ ત્ર્યંબકલાલ દીવેડીઆ વડનગરા નાગર શાંતિમાં આગેવાનીભર્યું સ્થાન ભોગવતા. બાળ ભોગીન્દ્રના જન્મ વખતે તેઓએ સરકારી કેળવણી ખાતામાં ઉચ્ચ અધિકાર પ્રાપ્ત કયો હતો. શરૂઆતમાં રતનલાલ દીવેડીઆ પ્રેમચંદ રાયચંદ મેલ ટ્રેનીંગ કૌલેજમાં શિક્ષક હતા—જ્યાંથી તેઓ રાધનપુર સ્ટેટમાં શિક્ષણ વિભાગમાં નોકરીએ ગયા અને છેવટે તેઓ એન્જ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટરના માનવંતા હોદ્દાએ પહોંચ્યા હતા. ભોગીન્દ્રરાવને બે વડિલ બંધુઓ—શામરાવ અને માર્તીડરાવ—અને એક વડિલ ભગિની હતા.

ભોગીન્દ્રરાવના માતૃશ્રી ડાહીલક્ષ્મી એક સંસ્કારી તેમજ સુધારક કુટુંબના સભારી હતા. ડાહીલક્ષ્મી તે જાણીતા સુધારક અને પ્રાર્થના સમાજવાદી ભોળાનાથ સારાભાઈના બહેનના પુત્રી થાય. આથી ડાહીલક્ષ્મીને બાલ્યાવસ્થાથીજ સુધારા પ્રત્યે પ્રીતિ—સ્વાભાવિક પ્રીતિ—હોય તેમાં શું નવાઈ ? ભોળાનાથ સારાભાઈનું કુટુંબ એટલે તે સમયના ગુજરાતનું એક શિષ્ટ અને ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરેલું અગ્રગણ્ય કુટુંબ. આ કેળવણી અને સુધારા પ્રત્યેની પ્રીતિ એક ઉત્પા—અને તેનું પરિણામ સમગ્ર ગુજરાતના લાભમાં આબું. ભોળાનાથના સ્થાપેલા

પ્રાર્થનામ દિરમા તે વખતના અમદાવાદના આસીસ્ટન્ટ જજ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોરના વ્યાખ્યાનો થતા અને કુટુંબના બાળકોને આ સસ્કારી અને સાક્ષરી વાતાવરણનો માત્યાવસ્થાથીજ લાભ મળ્યો

આ સસ્કારી માતાના નાના પુત્ર ભોગીન્દ્રરાવને માતાના સર્વ હિત્ય ભાવનાશાળી મહુગુણો વારસામાં મળ્યા એમ કહીએ તો તેમાં જરાય અનિશ્ચયોક્તિ નથી ડાહીજહેન—જેમનું અન્ય નામ મોટીજહેન પણ હતું—ના હાથ નીચે જ બાળક ભોગીન્દ્રને નાનપણથી સેવા ભાવનાની તાલીમ મળી—જે સેવાભાવનાના સુદર ફળોનું આપણે આગળ ઉપર અવલોકન કરીશું પિતાની બદલી રાધણપુર સ્ટેટમાં થવાથી ભોગીન્દ્રરાવને પ્રાથમિક શિક્ષણ ગધણપુર સંસ્થાનની પ્રાથમિક શાળામાંજ મળ્યું પરંતુ જ્યારે તેમનો પ્રાથમિક અભ્યાસ પૂરો થયો ત્યારે તેઓ માધ્યમિક અને હાઈ સ્કુલના અભ્યાસ માટે અમદાવાદ આગ્યા રતનલાલ દીવેટીઆની બદલી અવારનવાર એક જગ્યાથી બીજી જગ્યાએ થતી હતી અને ભોગીન્દ્રરાવના અભ્યાસમાં વિક્ષેપ ન પડે તે માટે તેઓ અમદાવાદમાં પોતાના મોટાભાઈ અને માતૃશ્રી માથે ગ્રહેતા

૪ સ ૧૮૮૬ ની સાલમાં આપણે ભોગીન્દ્રરાવને અમદાવાદની હાઈ સ્કુલના શીક્ષક રેન્ડર્ડમાં અભ્યાસ કરતા એક વિદ્યાર્થી તરીકે નીહાળીએ છીએ આ વર્ષની આસપાસ તેમના મહાધ્યાયીઓમાં મુખ્ય મિત્રો શિવુભાઈ બિન્દુભાઈ અને ડાહ્યાભાઈ—જેઓ પાછળથી શુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં શિવુભાઈ ગાયુભાઈ દુર્ગાજી રા રામ મોહનરાય જસવંતરાય અને ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલ તરીકે જાણીતા થયા—તે હતા આ મિત્રોનો સ્નેહસબંધ સર્વત્ર જાણીતો હતો અને ભોગીન્દ્રરાવને આ ત્રણ મિત્રો ધણ પ્રિય હતા આ ચારેય વિદ્યાર્થીઓના સ્વભાવમાં ધણ સામ્ય હતું અને સૌથી વધારેમાં વધારે સામ્ય તે સાહિત્ય પ્રત્યે અભિરુચિ રા. રામમોહનરાય જયવંતરાય તો તે વખતથી જ મળ્યો ગમતા અને આ શાખા અન્ય મિત્રોને

પણ લાગ્યો. દર અડવાડીએ તેઓ એકથી વધુ વખત સાથે મળીને સાહિત્યની ચર્ચા ચલાવતા. તે વખતે કોને ખ્યાલ હતો કે ચાર મિત્રોની આ નાની નાની સભાઓ દ્વારા “ બંધુ સમાજ ” નો જન્મ થશે ?

સૌ. મ્હોટીઆને પોતાના નાના પુત્રના આ બાલમિત્રો માટે અનન્ય સ્નેહ અને વાતસલ્ય હતાં. આ મિત્રો અવારનવાર ભોગીન્દ્ર-રાવને ત્યાં મળતા અને સાહિત્યની સર્વ પ્રકારની ચર્ચા કરતાં. મ્હોટીઆ આ બાળકોને પોતાના બાળકો સમાન ગણતાં અને તેમના પ્રત્યે કુળો ભાવ દર્શાવતા. માતાના આ પ્રકારના ઉચ્ચ વાતસલ્યભાવને લીધે બાળક ભોગીન્દ્રરાવનાં હૃદયમાં માતા માટે અપૂર્વ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો. એટલુંજ નહિ પણ સમસ્ત સ્ત્રી-વર્ગ માટે માનની ભાવના જન્મી. આ ભાવના તેમની નવલકથાઓમાં વારંવાર પ્રધાન ભાગ ભજવે છે. આ સર્વનો વશ માતૃશ્રી ડાહીઆના ઉચ્ચ સંસ્કારો અને શિશુપ્રીતિને આપવો ઘટે. બિન્દુભાષ, શિવુભાષ અને ડાહ્યાભાષ પણ મ્હોટીઆની આ મીઠી અને હૃદયશીલ જાયાને વિસર્ધા નહિ. જ્યારે ત્યારે મ્હોટીઆ આ મિત્રોને—અને “ બંધુ સમાજ ” સ્થપાઈ ત્યાર પછી સધળાં બંધુઓને—પોતાને ઘેર ભેગા કરતા. રા. રામમોહનરાય જશવંતરાયે આ સમભાવ અને સ્નેહનો પૂરેપૂરો ચિતાર આપતું એક કાવ્ય રચ્યું છે. તેમાંથી નીચેની માર્ગદર્શક પંક્તિઓ સૌ. ડાહીઆના સ્વભાવનો યથાર્થ ચિતાર આપશે:—

ઝૂલી લીલી રમતીલી કળિયો ઝીણી,
હૈયાં મધુરસીલાંની જગકુંજે રમે;
પાવન, ગૈયા ! પ્રેમજ અગિકરથી વીણી,
પ્રભુ મંગલ આંગણુ તોરણીયામાં નમે :

ફુલકળિયો, ઝો દેતી ! ખીલવી એ ત્હમે.

મીડી મીડી પ્રીતિઝરણી વાતડી,
કાડીલાં ઉર કુમળા ઉભરામાં અમે;
મેધેરી મરકલ્યા કેરી ભાતડી
નેન વદનમાં, સુખ શાન્તિ શીળા મમે:

કુસમાળો, ઓ દેવી ! ગુંચવી એ લહે.

“ સુંદરી સુબોધ ” માસિકપત્રની છ. સ. ૧૯૦૩ ની બેટ તરીકે
“ ગીતમાળા ” પ્રકટ થઇ હતી તેના સમર્પણ કાવ્ય “ અ. સૌ.
મ્હોટીખાને—સમર્પણ ” માંથી આ પંક્તિઓ લેવામાં આવી છે. આ
કાવ્યના વિષય— સૌં મ્હોટીમા—પર વિવરણ કરતા રા. રામમોહનરાય
જશવંતરાય લખે છે:—

“ તેમનાં મંતાનોની પેઠે અમે પણ તેમને મ્હોટીમાં કહેતા
હતા. તેઓ સ્વભાવે હંમેશાં આનંદી, બહાલસોયાં અને વાચાળ
હતા. તેમનું હૃદય ધણજ કેમગ, પ્રેમાળ અને નિખાલસ હતું.
અમારા તરફ તેમની પોતાના યુત્ર જોટલી મમતા હતી. ખરું
જોતાં અમને બિન જાવનો, તેમના સંતાનો ન હોવાનો, કદી પણ
અનુભવ થતોજ નહિ, અને કાંઈકે દેવી પ્રભાવે અમારાં હૃદય
પણ તેમના તરફ જનની ભાવથી જ આકર્ષાતાં હતાં. તેઓ
હંમેશા અમને, અને તેમાં પણ એકઠી મળેલી આખી સમાજને
જોઈને એક માતા પોતાનો સર્વ વાડીવિસ્તાર મેં આમળ
એકત્ર જોઈને થાય, તેવાં દર્શકોમાં થતાં. અમે તેમને ત્યાં અનેક
તરેહનાં નાના નાના સુખાનંદો માણતાં.....”*

પોતાની માતાની માફક ભોગીન્દ્રરાવ પણ સ્વભાવે હંમેશા
“ આનંદી, બહાલસોયા અને વાચાળ ” હતા અને તેમનું હૃદય પણ
“ ધણજ કેમગ, પ્રેમાળ અને નિખાલસ ” હતું. આ ઉપરાંત નાનપણ-
થીજ તેઓ ચાવાક અને દીખગી હતા.

૫. સ. ૧૮૮૬માં આ મિત્રોએ એક Intimate Friends' Association નામક સંસ્થા કહી. આ સંસ્થાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ મારા સારા ભેષો અને કાવ્યોમાંથી ચુંટણી કરી સભ્યો સમક્ષ રજુ કરી તેનો રસાનંદ માણવાનો હતો. આ સંસ્થાની સભાઓમાં આ નિશાળે જતાં વિદ્યાર્થીઓ ઇંગ્લેન્ડ અને સંસ્કૃત સાહિત્યના કાવ્યોમાંથી ઉતારા ક્યો હોય તે વાંચતા અને પરિણામે તેમની રમત્વૃત્તિ અને આલોચનવૃત્તિનો મારો વિકાસ થયો. આ Intimate Friends' Association માથી "બંધુસમાજ"નો ઉદ્ભવ કેવી રીતે થયો તે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું. હાલ તરત તો આનો ઉલ્લેખ એટલા માટે કર્યો છે કે ભોગીન્દ્રરાવનું જીવન કેવી રીતે ધડાચું તેનો અભ્યાસકરને ખ્યાલ આવે.

ભોગીન્દ્રરાવે શાળાજીવનમાંથીજ નિત્યનોષ રાખવા માંડી હતી. પંદર વર્ષની કુમળી વયથી—ઈ. સ. ૧૮૬૦ની સાલથી—તેમણે આ કાયરી ચડ કરી. આટલી ન્હાની વયમાં તેમની અવલોકન શક્તિ કેટલી તીવ્ર હતી તે તે વખતની એમને લખેલી નોંધો વાંચતા માલમ પડી આવે છે. ૫ સ. ૧૮૬૦ની સાલમાં સંભાત વયના કાયદા (Age of Consent Bill) થી સારામ દેશમાં હોદ્દાકાર મચી રહ્યો ત્યારે ૫૬૭ વર્ષના ભોગીન્દ્રરાવે અમદાવાદમાં આ કાયદાની વિરુદ્ધ એક સભા મળી હતી તેમાં હાજરી આપી હતી તેની નોંધ પહેલાં વર્ષની કાયરીમાંથી મળી આવે છે. તે વખતે પરદેશથી આવનવા રમકડાઓ આવતા અને બાળકો તેનાથી સ્વાભાવિક આકર્ષાતા. ૫૬૨ વર્ષની ઉંમરે ભોગીન્દ્રરાવે એક "ચાવીવાળો ઉદર" લીધો હશે તેની નોંધ પણ જડી આવે છે આવી ગાળી અનેક ઝીણવટભરી વસ્તુઓ તરફ તેઓ નાનાપણથીજ ધ્યાન આપતા અભ્યાસને અને શૈત્રીને લગતી નાનામાં નાની વિગતો ૫.સ. ૧૮૬૦ની કાયરીમાંથી મળી આવે છે. આ બાબતની આ નોંધ લેવાનું પ્રયોજન એટલુંજ છે કે ભવિષ્યમાં ભોગીન્દ્રરાવે નવલકથાઓ લખી ત્યારે આ વિગતો અને ઝીણવટભરી

વસ્તુઓ નીરખવાની તેમની ચકિત તેમના લખાણમાથી છૂપી રહી નહિ; ઉદ્દું વિગતો અને પ્રસંગોની વિવિધતા એ તેમની વાર્તાઓના મુખ્ય લક્ષણો બન્યા. આનો પાયો પંદર વર્ષની ઉંમરથીજ નખાયો.

Intimate Friends' Association ની મહાઓની નેધ પણ આ ડાયરીમાથી મળી આવ છે મિત્રોએ એક પત્ર કાઢવાનો વિચાર કર્યો હતો. આ બાબતપર ડાયરીમાંથી નીચેના એ ઉતારાઓ અમત્યનો પ્રકાશ નાખે છે.

તા. ૨૮-૬-૬૦— ગુરુવાર.

.....અઘાભાઈને ત્યાં ગયો. પંડી ઘેર આવી ખાઈને બેઠો. પંડી નિંદુભાઈ આવ્યા. અઘાભાઈ પણ આવ્યા. એક “મિત્રગ્ન” નામનું ચોપાનીયું કાઢવાનો વિચાર કર્યો. હાલ હેન્ડગ્રાઇટીંગ પ્રેમમા શી ચાઝ પૈમા મહીને, અકવાડીયે નીકળે, માફક પણ ક્યાં ઈન્ગિમેટ ફ્રેન્ડ એસોસિએશન તરફથી નીકળે મેકેટરી અઘાભાઈ.

તા. ૩૦-૬-૬૦ - મંગળવાર

.....અઘાભાઈને ત્યાં મળ્યા. ચોપાનીયું કાઢ્યું. મીટીંગ ફક્ત ગુરુવારે ભરાય. ટાઇમ મુકગર કરવો. મુખ્યતા ગાખવી. આમ કાર્પ રકુવના અભ્યાસની માથે માથે સાદિત્ય પ્રત્યેની અભિરુચિ પણ વિકસતી ગઈ. ૧૮૬૦ની સાલમાં એમણે—યુવાન ઉર્મિલ લેખકોની બાબતમા દબેશા અને છે તેમ—પોતાની સાદિત્ય પ્રવૃત્તિ કાવ્યમર્જનદ્વારા ચરૂ કરી. ચરૂઆતનાં કાવ્યોમાં પણ એમની સૌંદર્યપ્રીતિ અને મંગીતપ્રીતિ નગરે પડે છે. પરંતુ આ કાવ્યો કાવ્યો કરતાં ઉર્મિલ હૃદયનાં ઉદ્ગારો દત્તા નદી, તળાવ વિગેરે સૃષ્ટિ-સૌંદર્યના સ્થાનો આ કાવ્યોમાં પ્રધાન ભાગ ભજવતા અને કેટલાક કાવ્યમાં સાતશી—ઉર્મિઓનો—અતિરેક પણ દેખાતો. યુવાન હૃદય પોતાની લેખનપ્રવૃત્તિ દબેશા કવિનાથી ચરૂ કરે છે કારણ કે કાવ્ય

ઉર્મિના આવેગને અને હૃદયનાં રસુકારને બ્યક્ત કરવાનું સુલભ અને સુંદર સાધન છે. તે વખતે રા. ગણપતરામ ઉત્તમરામ બટના તંત્રીપદે ચાલતા “વાતોવારિધિ” માસિકમાં આ કાવ્યો છુટાછવાયા પ્રસિદ્ધ થયા હતા. ભોગીન્દ્રરાવના યુવાન મિત્ર મિંદુભાઈએ તો આ વયથીજ એક ઉચ્ચ કવિના કવિનાં સર્વ લક્ષણો દાખવવા માંડ્યા હતા.

ઈ. સ. ૧૮૯૨માં ભોગીન્દ્રરાવે મુંબઈ યુનીવર્સિટીની મેટ્રીક્યુ-લેશનમાં બેસવાના તૈયારી કરી. આ વર્ષમાંજ “બંધુ-સમાજ”ની રીતસર સ્થાપના થઈ. શરૂઆતમાં ચાર સભ્યો હતા જે પાછળથી વધીને ૧૮૯૪માં સાત થયા. “બંધુ સમાજ”ના ઉદ્દેશો અને પ્રવૃત્તિઓ માટે પછીના પાનાઓમાં વિગતવાર ઇતિહાસ આવવાનો હોઈ અત્રે એટલું તોંધવું જસ થશે કે આ સમાજની સ્થાપનાનો પ્રસંગ ભોગીન્દ્રરાવ એકલાને માટે નહિ પરંતુ સમગ્ર ગુજરાતને માટે અગત્યનો અને ચીરસ્મરણીય બનાવ હતો.

શાળામાં તેમની ગણના પ્રથમ પંક્તિના શિષ્યોમાં નહોતી થતી કારણકે ભોગીન્દ્રરાવને જાહેરજીવનમાં ભાગ લેવાનો શોખ લાગવાથી અને સેવાભાવનાં મૂળથીજ હોવાથી તેમના અભ્યાસમાં વિસ્તેષ પડતો. તેમનું જ્ઞાન માત્ર પુસ્તકીયાજ હોત અને માત્ર પરીક્ષાને જ પોતાના જીવનનું અંતિમ ધ્યેય બનાવ્યું હોત તો તેઓ અવશ્ય ઉચ્ચ શ્રેણીયે મેટ્રીક તથા યુનીવર્સિટીની અન્ય પરીક્ષાઓ પસાર કરી શક્યા હોત. પરંતુ શાળાજીવનમાંથીજ તેમણે જ્ઞાતિવિષયક તેમજ અન્ય સામાજિક અને માદિત્યવિષયક ક્ષેત્રોમાં ભાગ લેવા માંડ્યો હતો. ૧૮૯૦ની સાલમાં એમણે સંમતિવવના કાયદાને અંગે મળેલી જાહેર સભામાં ભાગ લીધો હતો એ આપણે ઉપર જોયું. રાજકીય આદિલનોની અસરમાં પણ ભોગીન્દ્રરાવ નાની વયમાં આવ્યા ઇ સ ૧૮૯૩ના વર્ષની ડાયરીમાંથી નીચેનો ઉતારો તેમના રાજકીય ઉત્સાહને યથાર્થ સ્વરૂપમાં રજૂ કરે છે—

૨૧મી ડીસેમ્બર ૧૮૬૩.

.....આજે સ્ટેશન પર ગયા. મી. દાદાભાઈ નવરોજી, પાર્લામેન્ટનાં પહેલા હિંદી મેમ્બર, લાહોર કોંગ્રેસમાં જતા હતા. સ્ટેશન સામેની ધર્મશાળામાં મંડપ બાંધ્યો હતો. છોકરાઓ એમની ગાડી ખેંચીને લઈ ગયા.....

અંતે એમણે ૧૮૬૫ની આલમાં મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી અને કોલેજમાં દાખલ થયા. એમની શુદ્ધિને અને લેખનપ્રવૃત્તિને ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો હતો. એમણે હવે ટુંકી વાર્તાઓ અને છુટાછવાયા લેખોની શરુઆત કરી હતી. ગુજરાત કોલેજમાં ૧૮૬૬માં દાખલ થયા ત્યારબાદ તેમની ગહેર પ્રવૃત્તિઓ વધી ગઈ. ૧૮૬૪ની આસપાસમાં તે “આર્થવત્સલ” — જેના તાંત્રી પણ ગ. ગણુપતરામ બદ્દ હતા અને જેનું સુમન મુખ્યત્વે મિન્ડ-ભાષના હાથમાં હતું — તેમાં કાળો અને લેખો આપતા. આ વર્ષમાં તેમણે અને સમાજના બંધુઓએ મળી એક જાત પુસ્તકાલય કાઢ્યું. “આર્થ વત્સલ” પણ “આર્થ વાત્સલ્યવર્તિકા” નામક સત્યા ચલાવતી અને ભોગીન્દ્રરાવ આ મંસ્થાના કામકાજમાં પણ ઉત્સાહભર્યો ભાગ ભજવતા. આ ગહેરપ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત તેમનું વાંચન પણ ધણું વધ્યું હતું — અને વાંચનની માથે ગંભીર મનન પણ થઈ થયું હતું. એમના વિચારોમાં પણ હવે પરિપક્વતા અને ઠરેલપણું નજરે પડે છે. તા. ૨૦ મી ઓક્ટોબર ૧૮૬૪ની એમની નોંધે આ ફેરફાર યોગ્ય શબ્દોમાં વર્ણવે છે. —

...જેમ જેમ વખત જતો ગયો છે તેમ તેમ લખવાની પદ્ધતિમાં ને વિચારોમાં ફેરફાર થયો લાગે છે. માત્ર બનાવોજ લખવાને બદલે એ નિમિત્તે ઉત્પન્ન થતાં મંત્રો અને વિચારો પણ હવે કોઈ સ્થળે આવે છે, આવડા વિચારો અપવાદી તેમાં અને પછી થતાં વિચારોમાં કેટલો ફેર ચાલે છે તે જોવાનું છે.

ગુજરાત કૉલેજમાં બોગીન્દ્રરાવે પ્રવેશ કર્યો તે વખતે ત્યાં ધણી શિક્ષિત ગુજરાતી યુવાનો સાથે તેમનો પરિચય થયો અને આમાંના કેટલાકે પરિચયો દ્વ મૈત્રીમાં પરિણમ્યા. ૧૮૯૬માં એમને રા. ન્દાનાલાલ દવપતરામ કવિ માથે મૈત્રી થઈ તે છેક તેમના અવમાન સુધી અખંડીત રહી કૉલેજના અગ્રગણ્ય વિદ્યાર્થીઓએ Young Men's Union નામનું એક મંડળ કાઢ્યું હતું તેમાં રા. ન્દાનાલાલ કવિ તેમજ બોગીન્દ્રરાવ આગેવાનીભર્યો ભાગ લેતા. આ મંડળ, શરૂઆતમાં મામાજીક અને માહિત્યવિપરક પ્રશ્નોની ઉત્માદભેર ચર્ચા કરતું. ગંધુ મમાજના ત્રણ મભ્યો—બોગીન્દ્રરાવ, રાકરરાવઅમૃતરાવ અને શિવુભાઈ બાપુભાઈ—આ મંડળમાં ભાગ લેતા પરંતુ બોગીન્દ્રરાવનો ફાળો સૌથી વિશેષ હતો. આ મંડળમાં તે વખતના સારા સારા વિચારકો અને લેખકોને વ્યાખ્યાન આપવાને માટે આમંત્રણ આપવામાં આવતા. ઉત્તરરણુ તરીકે રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથ દીવેટીઆએ “કવિતા અને સંગીત” પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું ન્યારે મણિશંકર રતનજી ભટ્ટે “પ્રાચીન મંસ્કૃતિ” પર વિદ્વાતાભર્યું વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

Young Men's Union ના અંતનો ઇતિહાસ નોંધવો લાયક છે. ખ. સ. ૧૮૯૭ ની પાદનાર સાલ હતી. પ્રોફી કાઉન્સીલે બાલ ગંગાધર ટિળકની અપીલ નામંજુર કરી હતી, અને ટિળક તથા નાટુ જેવા વિદ્વાનો જોલમાં હતા આ વર્ષે યુનીયનમાં રાજ્યદારી પ્રશ્નો ચર્ચાવા લાગ્યા. ગુજરાત કૉલેજના તે સમયના પ્રોન્સીપાલ મી. ડેવીસે રાજ્યદારી પ્રશ્નો ચર્ચાવ તે પર પ્રતિબંધ મૂક્યો. સભ્યોને આ રૂમ્યુ નહિ તેથી રા. ન્દાનાલાલ કવિ, બોગીન્દ્રરાવ વિગેરે વિદ્યાર્થીઓ મેનેજીંગ કમીટીના હિંદી સભ્યોને મળવા ગયા. આ વખતે ગુજરાત કૉલેજ સરકારી સંસ્થા નહોતી પરંતુ એક ખાનગી સંસ્થા હતી અને સાત સભ્યોની કાર્યવાહક સમિતિ એની વ્યવસ્થા ચલાવતી. વિદ્યાર્થીઓ હિંદી સભ્યોને મળ્યા પરંતુ આ

મળ્યોએ 'Politics' કહી આ જાગૃતતા વચ્ચે પડવા સાફ ના પાડી આથી 'યંગ મેન્સ યુનીયન' માં લગાવ્યું પડ્યું રા કવિ, ભોગીન્દ્રરાવ અને અન્ય કેટલાકે મળ્યો એ વિચારના હતા કે જ્યારે ખુદ દિલ્લી મળ્યોએજ ગંભીરતા માનતો ૧૦ પ્રતિનિધ મૂક્યો ત્યારે આગળ વધવું નહોતું હતું કેટલાકે મળ્યોને આ રૂઝુ નહિ અને પરિણામે આ મંડળના ભાગના પડ્યા અને તેમાંથી Social & Literary Association નો જન્મ થયો. આ પ્રમુખે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓમાં તીવ્ર મતભેદ પડ્યા અને બે પાર્ટીઓ સ્થપાઈ ત્યાર પછી મંડળની એક સભા ભગઈ પરંતુ તેમાંથી વીખવાદ વધ્યો. ૩ કવિનું મહેવું એમ હતું કે જ્યારે મોરારાઓ મંડળને ટેકા આપતા નથી ત્યારે એકતે હાથે રાજ્ય દ્વારા માનતોમા ભાગ લેવો એ મંડળને જરાય લાભનાયક નહોતું આ મમયના અગ્રગણ્ય કાર્યકર્તાઓ—જેમણે આમા ઉત્સાહથી ભાગ લીધો હતો—તેઓ ઇશ્વર કૃપાથી હજી આપણી વચ્ચે વિદ્યમાન છે આ મમયનો મરાગર ઇતિહાસ તેમાંથી કોઈ લખશે તો જરૂર તત્સમયના ચુરગતી યુવક વર્ગની પ્રવૃત્તિઓ પર જોઈતો પ્રકાશ પડશે આ પુસ્તકના નામક ભોગીન્દ્રરાવ આ ઐતિહાસિક ઘટનાને પોતાની કાચરીમા નીચે પ્રમાણે નોંધે છે -

યંગ મેન્સ યુનીયન આ પોલીટીકલ બોર્ડી છે અને એ ભગવાવાને અમુક સાહેબ મળે છે તે ઉપરથી આ પોલીટીકલ બોર્ડી નથી એવો ઠરાવ કવિ આજની જનરલ મહામા લાખ્યા એ ઉપરથી તકગર ઘણી વધી પડી પાર્ટી પણ પડી હતી, આખરે પડિતે શાંતિથી આ પોલીટીકલ અથવા સીડીરીઅમ બોર્ડી નથી એવું પામ કરાવ્યું.

૪ સ. ૧૮૯૭ માં ભોગીન્દ્રરાવ મન્ટરમીડીએટ આર્ટ્સ ક્લાસમાં હતા પરંતુ ઉપર જણાવેલી તથા અન્ય પ્રવૃત્તિઓને લીધે અભ્યાસમાં

• આ પડિત તે શ્રી સજાશમ મળેલ પડિત જેઓ હાલ અમેરિકામાં પ્રાણચાલી છે તે મુદતએ એ સમયે તેઓ મુજબ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા.

“ધ્યાન ન આપી શકાયું અને નાપાસ થયા. અંતે તેમણે ઇન્ટરની પરીક્ષા ૧૮૯૮માં પાસ કરી. પરીક્ષાઓ નિયમિત રીતે પાસ ન કરવાથી તેમને પણ લાગ્યું પરંતુ જ્ઞાનમાં અચૂક વૃદ્ધિ થતી હતી એ સતોષની બાબત હતી. સંવત ૧૯૫૫ના ફાગણ વદ નોમ (તા. ૧૬ મી માર્ચ ૧૮૯૮) એટલે એમની ત્રેવીસમી જન્મતિથિએ એ પોતાની ડાયરીમાં નીચે પ્રમાણેની લાક્ષણિક નોંધ કરે છે:—

સત્ય: ત્રેવીસમું વર્ષ પૂરું થયું. એક વર્ષમાં અવનવા ફેરફારો થયા. અભ્યાસ ખાતે જ્ઞાનમાં વધારો થયો પણ જગતમાં તો પરીક્ષા પાસ કરી નહિ. હિંદમાં અવનવા બનાવો બન્યા છે. મીંઠ તીલક, નાદુ વિગેરે વિદ્વાનો જોલમાં પડ્યા છે..... મરફી અને દુકાળ પણ છે.

આ વર્ષે એમનામાં કંઈક અજબ ગંભીરતા આવી રહી હતી એમ એમની ડાયરી પરથી માલમ પડે છે. મંસાર અને સમાજના નાના પ્રશ્નો એ “નારીકાષ્ઠી” અવલોકતા અને તેના પર ગંભીર દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા. ફેટલીયે વખત એમનું મન શંકાશીલ અને ડગમગુ બની જતું પરંતુ “બીજી” ક્ષણે તેઓ મનઃસ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરી શકતા. ટુંકમાં ૧૮૯૮ના વર્ષની એમની ડાયરીમાની નોંધોનો પ્રધાન સ્વર “ઇશ્વર જે કરે છે તે સારા માટે” એમ માલમ પડે છે.

કૉલેજના અભ્યાસ દરમ્યાન ભોગીન્દ્રરાવની સાહિત્યસેવા તો અવિરત વેગે ચાલુ જ હતી. “યંગ મેન્સ યુનીયન” માટે રાજ્યદ્વારી સવાલો હાથ ધરવાનું સલાહભર્યું છે કે નહિ એ મવાલ પર એ મંસ્થા તૂટી પડી એ આપણે ઉપર જોયું તેનું સ્થાન “સોશીયલ એન્ડ લીટરરી એસોસીએશને” લીધું. શિવુબાઈ વગેરે મિત્રોની લેખનપ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી. “અધુ-સમાજ”ના કૉલેજીયન સભ્યો આ “સોશીયલ એન્ડ લીટરરી એસોસીએશન”માં જોડાયા હતા અને “ચન્દ્ર” તથા “બુદ્ધિપ્રકાશ” માસિકમાં પોતાની સાહિત્યકૃતિઓ પાઠવતા. એ ઉપરાંત ભોગીન્દ્રરાવ “વાર્તા વાર્તિક”માં તો લખતાજ.

ઇ. સ. ૧૮૯૮માં બી. એ. ની ટર્મ્સ ભરવા માટે ભોગીન્દ્રરાવ ગુજરાત કૉલેજ છોડી મુંબઈ ગયા અને ત્યાં વીક્સન કૉલેજમાં દાખલ થયા. મુંબઈના તેમના જીવનને લીધે તેમને અવનવા અનુભવો મળ્યા. વીક્સન કૉલેજ, ચોપાટી, ગીરગામની આમપાસના લતાઓ તેમના પગ નીચે પુંદાતા અને તેમણે—તેમની તીવ્ર દૃષ્ટિએ—આ મહાન શહેરના રસ્તાઓ અને વાહનોનું, લોકોનું અને તેમની ટેવોનું, સાઈ અવલોકન કર્યું. એમની શરૂઆતની નવલકથાઓમાં આ અવલોકનનાં સુંદર ચિત્રો નજરે પડે છે. વીક્સન કૉલેજમાં તેઓ બે વર્ષ રહ્યા પરંતુ અસ્વસ્થ પ્રકૃતિને લીધે બી. એ. પરીક્ષામાં ન બેસાયા. મુંબઈ આવવાથી તેમને અન્ય લાલ એ થયો કે તેમની આત્મા અને અંચળ જીવિને શહેરનાં વિદ્યુતમય વાતાવરણનો પામ લાગ્યો અને તેમનું વિચારવર્તુલ સ્વાભાવિક વિશાળ બન્યું. અમદાવાદ રહેતે તો તેમનું દૃષ્ટિબિંદુ આટલું આગળ વધતે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. વીક્સન કૉલેજની ઇમેજ તથા ગુજરાતી સાહિત્ય સભાઓમાં એ આગળ પડતો લાજ લેતા.

મુંબઈમાં એમના બે વર્ષના નિવાસ દરમ્યાન એમને લેખન માટે પૂરતા અભ્યાસ અને સામગ્રી મળ્યા. સમાજની અંગૂઠા વ્યક્તિઓ—ઈરિદો અને અપંગો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોના પ્રશ્નોનો તેમણે સારો જોવો અભ્યાસ કર્યો. બીજો મહાન જ્ઞાન એ થયો કે તેઓ પારસી મિત્રોના ગાઢ પરિચયમાં આજ્યા અને એમની વાર્તાઓમાં દિંદુ-મુમલમાન-પારસીઓના એકમ વિષે જે વિચારો આવે તેનો જન્મ થયો. અભ્યાસ કરતાં એમનું ધ્યાન બદારની કુનીયાનામાં શું શું બની રહ્યું હતું તેના પર વિરોધ હતું. પારસીઓનો મેત્રીને લીધે અને મુંબઈના ઉત્સાહમય વાતાવરણને લીધે તેઓ એક *aportement* બન્યા એટલું નહિ પણ સ્વભાવે પણ *aportement* થયા. તે વખતે મુંબઈમાં આજના જેવી ચતુરંગી ક્રિકેટ મેચો અથવા તો એમ. સી. સી.

અને હિંદી દીઠો વચ્ચે ટેસ્ટ મેચો નહોતી રમાતી. પારસીઓએ ક્રિકેટની શરૂઆત કરી હતી અને તેઓ પ્રેસીડેન્સી એટલે અંગ્રેજો સાથે પ્રતિવર્ષ સામનો કરતા. હિંદુઓ તો ત્યાર પછી ધણા વર્ષો રહીને દાખલ થયેલા. ઈ. સ. ૧૯૦૦ની સાલમાં ભોગીન્દ્રરાવને આવી એક ક્રિકેટ મેચ જોઈને જે જે વિચારો થયા હતા તેનો કેંક આઠો ચિતાર તે દિવસની એમની ડાયરી નોંધ નીચે પ્રમાણે આપે છે.

૧૭ મી ઑગસ્ટ ૧૯૦૦

વાર.....

પ્રેસીડેન્સી મેચ જોવા આજે ગયો. ક્રિકેટની રમત બહુ જ પ્રમરી છે એ સારું છે પરંતુ શોકની વાત એટલીજ છે કે હિંદુઓ—અને નેમાં ખાસ કરીને આપણા ગુજરાતીઓ—બીલ્કુલ ભાગ લેતા નથી. યુરોપીયનની સામે માત્ર પારસીઓજ રમી શકે અને હિંદુઓ કેમ ન રમી શકે.....ખરેખર. શારીરિક કસરતને લગતી કળવણી વધારવાની ખાન જરૂર છે.

આજથી ચોત્રીસ વર્ષો પૂર્વે લખાયેલી આ નોંધ કેં ઓછી આર્ષદૃષ્ટિ સૂચવે છે / ચોત્રીસ ચોત્રીસ વર્ષો પછી આજે હિંદુઓ યુરોપીયનો સામે મેચ ગમીને તેમના હરાવી શકે છે એટલું જ નહિ પરંતુ વિજ્ઞાપનના પ્રથમ પકિતના ખેલાડીઓ રુએ પણ ક્રિકેટના દરેક વિભાગમાં બરોમગી કરી શકે છે યુવાન ભોગીન્દ્રરાવની આશા મરસ રીતે ફળવતી થઈ છે

બી એ.ના અભ્યાસ વખતે ભોગીન્દ્રરાવનો અચ્છિક વિષય “સાયન્સ”—વિજ્ઞાન હતો. આ વિષયમાં તેમને એટલો બધો રસ હતો કે તેઓ એના પર સારો કાબુ પ્રાપ્ત કરી શક્યા. વિજ્ઞાન અને તેની શોધખોળથી જગતને શા શા લાભ થશે એના પર તેઓ વિચાર કરી રહેતા અને આ વિજ્ઞાનથી હિંદુસ્તાનની—ખાસ કરીને ગુજરાતની—પ્રગતિ કેવી રીતે સાધી શકાય એ તેમનો પ્રિય ચિત્તવન વિષય હતો. અંગ્રેજ તથા સંસ્કૃત આહિત્ય પણ તેમણે ઘણું ઘણું વાચ્યું અને આ

વાચનના સરકારો તેમના માનસ પર દૃઢ રીતે પડ્યા છંદર આર્ટ-સમા રાજ્યવિ ટેનીસનના કાવ્યોનો એમણે સારો અભ્યાસ યો અને પ્રખ્યાત મધ્ય 'The Princess' થી તેમની કલ્પનાશક્તિ અને શુદ્ધિ એટલી વિકાસ પામી કે તેમની અનેક નવલકથાઓમાં આની રૂપરૂપ અસર જણાઇ આવે છે બી એ મા હેમર્ટન નિખિત 'The Intellectual Life' ના વાચને એમનું જીવન ઘણું અરી ધડધુ અને સરકૃતના અભ્યાસે તમને ભવભૂતિ તરફ પ્રેર્યા એમની નવલકથાઓમાં ઉત્તરરામ રિત "ના અનેક રમ્ય અને રુણ પ્રસંગોના મુંદર સરમરણો આવે છે

મુમુક્ષુ અભ્યાસાર્થે આવવાથી તેમને મુખ્યમના પત્રકારો માથે પછુ મારો પરિચય થયો ઈ સ. ૧૯૦૦ ના વર્ષમાં તેઓ અવારનવાર 'કેસર-દિદ' માટે લેખો લખતા રીસન કોનેજની ઈંગ્લીશ લીટરરી સોસાયટી તરફથી તે વર્ષે સર જોર્જેન્સ જોન્સોન્સે 'નવલકથા—The Novel—' પર વિદ્વાતપૂર્ણ ભાષણ આપ્યું હતું ભોગીન્દ્રરાવે આ બાબ્યાનની એક લખાણમરી સમાસોચના 'કેસર-દિદના' તા ૨૦મી ઓગસ્ટ ૧૯૦૦ના અંકમાં કરી હતી

આમ ભોગીન્દ્રગણના જીવનના પહેલા પચ્ચીસ વર્ષ પૂરા થયા આ પચ્ચીસ વર્ષમાં એમના જીવનનો વિકાસ ફરી રીતે થયો તેની સમીક્ષા આપજે કરી ભવિષ્યમાં એક ઉચ્ચ ગોટિના લેખક અને સમાજસુધારક તથા કેળવણીકાર થવાની સર્વ આશાઓ તેઓ આ પચ્ચીસ વર્ષના બાગજે ઉભા રહી આપી ગયા હતા આ તેમના જીવનની શરૂઆત હતી અને યુજરાતના સજ્જાએ એ એક આશા કરી અને તેજસ્વી શરૂઆત બની

ઈ. મ. ૧૮૯૯ થી ૧૯૦૧ સુધી તેઓએ વીશ્વમન કોલેજમાં બી. એ ની દર્શ કરી પરંતુ ત્યારપછી તેમને જબાર માદમી અવવાથી પરિક્ષામાં ન બેસી શકાયું આ માદમીને લીધે તેમના

કુટુંબીજનો, મિત્રો તથા સ્નેહીઓને ઘણી ચિંતા થઇ અને એમના અત્યાગ્રહથી ભોગીન્દ્રરાવ મુંઝઈ છોડી અમદાવાદ પાછા આવ્યા. તેઓ બી. એ. ની ડીગ્રી લીધા સિવાય અમદાવાદ પાછા ફર્યા એ વિચારે એમનું મન ઉદાસ રહેતું પરંતુ બી. એ. ની ડીગ્રી તો લેવીજ છે એ દૃઢ વિચાર એમને પરીક્ષા માટે નવેમરથી તૈયારીઓ કરવાનો ઉત્સાહ આપતો. એમનામા ચીવદાર્ઘ હતી અને તે ચીવદાર્ઘ આ બી. એ. ની ડીગ્રી લેવા પાછળ એમણે કરેલી મહેનતમાં દેખાઇ આવતી. કાર્યસાધન એ એમના જીવનનું પ્રધાન અંગ હતું અને આ કાર્ય સાધવાની શક્તિએ તેમને પાછળના જીવનમાં અનેક ક્ષેત્રોમાં વિજ્ય અપાવ્યો. Steadfastness of purpose એમના અદ્ય જીવનનું એક મૂખ્ય આકર્ષણ હતું.

૪. મ. ૧૯૦૦ની સાલ પછા તેમના જીવનના મૂખ્ય પ્રશ્નો સંસાર સુધારો અને સ્ત્રીઓની ફળવણી તથા ઉન્નતિ કેમ બન્યા તે માટે આપણે એમનું ૧૯૦૦ની સાલ પછીનું અમદાવાદનું જીવન તપાસીએ તે પહેલા “બંધુ-સમાજ”નો વિગતવાર ઇતિહાસ આપણે જાણવો આવશ્યક છે એમની સાહિત્યસેવા અને સમાજસેવા “બંધુ-સમાજ” ની સાથે એટલી મુદ્દ રીતે સંકળાયેલી છે કે “બંધુ-સમાજ” ના ઇતિહાસ અને પ્રવૃત્તિઓ જણાવવા સિવાય તે બંનેનો ચોખ્ખો ખ્યાલ નહિ આવી શકે.

પ્રકરણ ત્રીજું

બધુ-સમાજ અને સમકાલીન સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ.

ભો. ગીન્દરાવના જીવનના સૌથી મહત્વના એ કાર્યો તે તેમની વિદ્યુતવેગી સાહિત્ય સેવા અને સ્ત્રીઓની મામાજીક ઉન્નતિ માટે તેમના ઉત્સાહભર્યા પ્રયત્નો. આ બે પ્રશ્નો ‘બધુ-સમાજ’ સંસ્થાના ધ્યેયમા અગત્યનું—મોથી મહત્વનું—સ્થાન ભોગવતા ભોગીન્દરાવ અને ‘બધુ-સમાજ’ના સભ્યો આ પ્રશ્નમા તીવ્ર રસ લેતા એટલું જ નહિ પણ આ પ્રશ્નોને તેમના જીવન ધ્યેય બનાવ્યા હતા. ‘બધુ-સમાજ’ના અન્ય સભ્યોની અને ભોગીન્દરાવની આ દિશાની પ્રવૃત્તિઓ એકમે-માથે એવી રીતે વણાઈ ગઈ છે કે જ્યાં તેમને છૂટી પાડી અશક્ય છે એમના વિકાસ મમજવા માટે અન્યો હતિદામ મમજવો આવશ્યક બને છે. ભોગીન્દરાવના જીવન અને કૃતિઓનો કોઈ પણ મમાનોયક અથવા અભ્યાસક ‘બધુ-સમાજ’ના હતિદામ અથવા આદર્શો ગ્રંથમા વિના ચલાવી ન શકે આગળ વધીને, જરાયે અતિશયોક્તિ વિના, ઠીકી રાખવ કે વીસમી મહીના પહેલા દશકાનો કોઈ પણ હતિદામકાર આ ‘બધુ-સમાજ’ની પ્રવૃત્તિઓને—સાહિત્ય અને સમાજ સેવાની ઉચ્ચ ભાવનાઓને—જરૂર એના હતિદામમા માનવત્વું સ્થાન આપશે ગુજરાત સાહિત્યસભા રચનાઈ તે પહેલા અને ત્યાર પછી પણ બધુ-સમાજ ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસમા

અને સંસ્કારના ઘડતરમાં કંઈ નહોતો સુતો. લાગ નથી ભગ્ન્યો. આજની કેટલીયે સાહિત્યવિષયક અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓનાં મૂળ “બંધુ-સમાજ” ના કાર્યોમાં મળી આવશે.

ઈ. સ. ૧૮૮૬ની માવમાં અમદાવાદની દાર્ષિકુલમાં બહુતાં કેટલાક ઉત્સાહી વિદ્યાર્થીઓએ અરસપરમ વિચારોની આપ લે કરવા માટે અને સાહિત્યની સુંદર કૃતિઓમાંથી સારા સારા રત્નો વીણી તેનો પ્રચાર અને સંગ્રહ કરવા માટે એક નાનું સંઘ સ્થાપ્યું. આ મિત્રો તે બોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દીવેદીઆ, રા. રામમોહન-રાય જશવંતરાય (જેઓ મિત્રમંડળમાં બિન્દુલાલના નામે ઓળખાતા હતા તે), શિવુભાઈ બાપુભાઈ દુકોળ અને ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલ. આ મંડળ તે “ઇન્ડીમેટ ફ્રેન્ડ્ઝ એસોસીએશન”, મંડળનું આ નામ યથાર્થ હતું—અને મંડળના સભ્યોના ગાઢ સંબંધને અનુરૂપ હતું. આ મંડળ મિત્રોનું હતું—અને તે પણ અતિશય ગાઢ રહેલું અને મૈત્રી ધગવતા મિત્રોનું. મંડળના સભ્યોની ઉંમર તે વખતે અરેરાશ પંદર-સોળની આસપાસ હતી. બોગીન્દ્રરાવ ફક્ત ચૌદ વર્ષના હતા. જ્યારે બિન્દુલાલ તેમનાથી એ વર્ષે મોટા હતા. આ મિત્રોને વાંચનનો ધોળ શોખ હતો. સારા સારા લેખોમાંથી ઉતારા કરી એક-એકને તેનો લાભ મળે અને કંઈક સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કરી શકાય એ ઉદ્દેશથી આ “ઇન્ડીમેટ ફ્રેન્ડ્ઝ એસોસીએશન” નો જન્મ થયેલો. તા. ૮ મી ઓગસ્ટ ૧૮૮૬ને દિવસે આ મંડળની પહેલી સભા ભરાઈ હતી.

“મંડળ” અને “સભા” જેવા શબ્દોનો ઉપયોગ થયેલો જોઈ કોઈ વાચક એમ ન માની લે કે આ મિત્રોએ નિયમો અને ઉદ્દેશોની સીમાથી બંધાયેલું “મંડળ” (જે શબ્દમાં હાલ આપણે એનો ઉપયોગ કરીએ છીએ) સ્થાપ્યું હતું અથવા તો એની “સભા” અથવા એક કોઈ મોટા હાલમાં અથવા એક નિયત સ્થળે મળતી હતી આવું કંઈ જ નહોતું. પંદર પંદર વર્ષનાં નિરાળાઓએ પોતાની સાહિત્યસેવાને કંઈક સ્થાયી રૂપ આપવું તે માટેજ આ મંડળ કાઢ્યું

હતુ. “ઈન્ડીમેટ ફ્રેન્ડ એસોસીએશન” જેવું નામ કાણે શોધી આપ્યું તે કહેવું અતિ મુશ્કેલ છે. અંગ્રેજના વપરાસનો તે વખતે મોહ હતો—થોડાંક વર્ષો પહેલાં જ આ મોહ ગુજરાતમાંથી ગયો—તે આ નામને માટે આભારી ગણી શકાય. આ મિત્રો આજે જિન્દુભાઈને ત્યાં તો કાલે ભોગીન્દ્રરાવને ત્યાં એમ અન્યોન્યને ઘેર મળવાનું રાખતા. પોતે જ વાંચ્યું હોય તેગાથી હિપજતા વિચારો અને સંસ્કારોની આપ લે કરતા: છત્રેજ કાબોમાંથી પસંદગી કરીને ઉતારા કરીને મિત્રોમાં તેનો પ્રચાર કરતા: અને અવારનવાર કવિતા પણ બનાવતા. કોઈ કોઈ વેળાયે કાંકરીયે જઈને તે સમયના જ્વલંત પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા અને દર અઠવાડીયે એક નિર્નય છત્રેજમાં લખી લાવીને દરેક સભ્યે વાચવો એવો ધારો હતો તે બરાબર અમલમાં મૂકતા.

આમ આ મિત્રોએ ત્રણ વર્ષ સુધી આ મંડળ ચલાવ્યું. જેમ જેમ તેમની શુદ્ધિનો વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ આ મિત્રોને પોતાના આ મંડળમાં અનેક સુધારાવધારા કઠવાની આવશ્યકતા લાગી. આમાં સૌથી પ્રથમ કાર્ય મંડળને એક સુવ્યવસ્થિત અને નિયમિત સંસ્થાનું રૂપ આપવું તે હતુ. પરિણામે “ઈન્ડીમેટ ફ્રેન્ડ એસોસીએશન”માંથી “બધુ-સમાજ” નામક સુવ્યવસ્થિત અને બધારણપૂર્વક રચાયેલી સંસ્થાનો ઉદ્ભવ થયો. “બધુ-સમાજ”ની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૮૯૨ માં થઈ ત્યારે એમાં ચાર સભ્યો જોડાયા હતા અને તેથી તે “ચતુર્બધુ-સમાજ”ને નામે ઓળખાતી પડતુ ઇ. સ. ૧૮૯૪માં બાકીના ત્રણ સભ્યો જોડાયા અને આવી રીતે સાત સભ્યોની સંસ્થા બની. આ સાત સભ્યો નીચે પ્રમાણે હતા:—

- (૧) રા. રામમોહનરાય જયવંતરાય દેસાઈ.
- (૨) „ શંકરરાય અમૃતરાય સહીયડ.
- (૩) „ ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેટીઆ.

- (૪) રા. ચિત્રભાઈ બાપુભાઈ દુકોળ.
- (૫) " ડાલાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલ.
- (૬) " કૃષ્ણલાલ હરગોવિંદ પંડિત.
- (૭) " દિનકરરાવ બાલાભાઈ મુવ.

બંધુ-સમાજનો હેતુ " બંધુતા વધારવી અને સાહિત્ય તથા જનસમાજની ઉન્નતિ અર્થે પ્રયાસ કરવા"નો હતો. તેના નિયમોમાં મુખ્યત્વે નીચે પ્રમાણે હતા:—

- (૧) સમાજ નિયંત્રિત મંડળ છે એને તેમાં માત્ર સભાસદો છે.
- (૨) મર્વાનુર્માત સિવાય અન્ય કોઈને પણ તેમાં દાખલ નહિ કરાય.
- (૩) કોઈ પણ સભાસદને તેની પોતાની ઈચ્છા સિવાય સભાસદપણામાંથી જસેડી ચકાશે નહિ.
- (૪) સભાસદપણા માટે ફી રાખવામાં આવી નથી પણ જરૂરીયાત મુજબ ઉધરાણું કરવામાં આવશે—જેમાં સધળા બંધુઓએ એક સરખું ભરવાનું છે.

- (૫) એક બંધુને સમાજનો સેક્રેટરી નીમવો તે નાણા મંબંધીનું, બવરથાનું તથા પત્રવ્યવહાર વિગેરે મધ્યનું કામ કરશે.

આ મંડળ છેવટ સુધી નિયંત્રિત મંડળ રહ્યું. આ individual limited સંસ્થામાં કેટલાક વર્ષો બાદ ચાર પાંચ શિક્ષિત મનજનોએ જોડાવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો પરંતુ સમાજ નિયંત્રિત જ રહ્યું. સમાજની પ્રવૃત્તિઓમાં (૧) પરભાષા તેમજ સ્વભાષાની સુંદર અને શ્રેષ્ઠ કૃતિઓમાંથી ચુટણી કરીને તેના ઉતારા કરવા, (૨) દરેક સભ્યે ફરજિયાત કવિતાઓ કરવી—Compulsory versification, અને (૩) સાહિત્યવિષયક અન્ય ચર્ચાઓ કરવી. આ ત્રણ બાબતો પ્રધાનપણે હતી. આ આ ઉપરાંત સમાજના સભ્યોએ દેશની અને સંસારની, ઓઝોની અને બાળકોની, સર્વ પ્રયત્નોથી ઉન્નતિ કરવી એ વિચારને અપનાવ્યો હતો.

સમાજના મધ્યે—દરેક મધ્ય પોતાને “ જધુ ” ઠહેવડાવવામા ગૌરવ માનતો—દર અડવાડીયે એક વાગ અથવા જરૂર પડે તો વધારે વખત—મ/ રાનુ રાખના મળનાનુ સ્થગ તો અસનની માફક, મિત્રોના રહેઠાણુ જ હતા ભોગી-દ્રશવના માતૃશ્રી ઔં ભોગીના અથવા ડાહી ખેડેન આ સર્વ સમ્યેને પોતાના મતાન માફક જ ચલાતા અને તેથી ઘણી ખરી ખેડેકા ભોગી-દ્રશવને ત્યાજ ભરાતી. આ ખેડેકામા કાચેમાથી હિતારા કર્યા હેય તે અને પોતે લખેલી નવી કાવ્યકૃતિઓ જધુઓ નાચતા અને અને પગી તેના પર ઝીણુનટભરી અને વિગતવાર ચર્ચા ચાલતી આમ દરેકે દરેક સજન પોતાના વાચન, અવધેકન અને જ્ઞાનનો લાભ અન્ય જધુઓને આપનો આમાના કેટલાક મધુ ઓઝે આવી રીતે લખેલી કવિતાઓ લખી આપણા અગ્રગણુ કાવ્ય સંગ્રહોને શોભાવે છે ‘ જધુ-સમાજ ’ ના એક માનનીય મધ્ય ગ શકરરાય અમૃતરાન—જેઓ કથગૃપાથી હજી સાહિત્યની પોતાથી અનની સેના કરે છે—સમાજની પ્રવૃત્તિઓનુ નીચેના શબ્દોમા દિગ્દર્શન કરાવે છે—

કવિતાના વાચન ભેગજ લેખનમાં જધુ-સમાજના મહાસ દોને પ્રથમથીજ, ઘણી ન્હાની વયથી, ગમ અને શોખ હતા કવિતા વિનોદના ગમ તથા વૃત્તિને સતત જાગ્રત રાખી તેને ખીનવતા રહેવાના હિદેસથી જધુ-સમાજના લગભગ આરભ ભમા ઘણા વર્ષો સુધી તેના દર અડવાડીયે મળતા રહેહ મમેન નમા અન્ય કાર્યોની માથે પોતપોતાની નવી રચેલી એક નાની પછુ કવિતાનું વાચન આવશ્યક રાખનામા આવ્યુ હતુ અને તેમાથી ઘણાક જધુઓની ફગજિઆત સ્વરૂપને લીધે મધી નો નહિ છતા કેટલીએક કવિતા મારી અને પ્રસિદ્ધિ પામ્યા પછી પ્રશસાપાત્ર નીવડેલી છે”*

આજ અરસામાં ગણપતરામ ઉત્તમરામ બટ “આર્ય વત્સલ” નામનું માસિક પત્ર ચલાવતા હતા. આ પત્ર ચલાવવા માટે એક નાની વ્યવસ્થાપક સમિતિ હતી અને તેનું નામ “આર્ય વાત્સલ્ય વર્તિકા”. બંધુ-સમાજના સભ્યો આ પત્ર અને સમિતિમાં રસપૂર્વક ભાગ લેતા. ખરે જોતાં તો “બંધુ-સમાજ” ના એક સભ્ય એના પ્રકાશન અને તંત્રની વ્યવસ્થા રાખતા. સભ્યો આ “આર્ય વત્સલ” માં લખતા. રા. રામમોહનરાય જસવંતરાયની ચર્યાતની કવિતાઓએ આમાં સ્થાન મેળવ્યું હતું. ભોગીન્દ્રરાવ પણ પોતાના ચર્યાતનાં પ્રયત્નો આ પત્રમાં પાઠવતા. બિન્દુભાઈએ પોતાનું “સતી ગૌરવ” નામે પુસ્તક આ પત્રની પ્રથમ ભેટ તરીકે આપ્યું હતું. આ “આર્યવત્સલ” પત્ર રા. ભાઈશંકર સોલીમીટરના પત્ર “સ્વદેશવત્સલ” ના અનુસરણમાં નીકળ્યું હતું.

દુકાંઈ કારકીર્દિ ભોગવી ગણપતરામનું આ પત્ર બધ થયું પરંતુ તરતજ એમણે પ્રખ્યાત “વાતાવારિષિ” ની યોજના કરી. આ પત્રમાં ઘણું ખરે દુકાંઈ વાતાંઓનેજ સ્થાન આપવામાં આવતું અને તેમાં ભોગીન્દ્રરાવની વાર્તાઓ આવવા માંડી. દુકાંઈ વાર્તા અથવા નવલિકાનું સ્વરૂપ તે વખતે હાલની માફક ઘડાયું નહોતું તે છતાં ભોગીન્દ્રરાવની કેટલીક સામાજિક વાર્તાઓ જે આ પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી તે ઉંચી ટાટિની હતી. એક રીતે એમ કહીએ તો આજે કે દુકાંઈ વાર્તાનો વિકાસ આ પત્ર દ્વારા થયો. તે પહેલાં ગુજરાતમાં દુકાંઈ વાર્તાઓ ઘણી ઓછી નજરે પડતી. ગુજરાતમાં દુકાંઈ વાર્તાઓ “વાતાવારિષિ” એ ચર કરી અને “બંધુ-સમાજ” ના મુખ્યપત્ર “સુંદરી-સુબોધ” દ્વારા તેને પ્રોત્સાહન મળ્યું. પરંતુ “સુંદરી-સુબોધ” વિષે આગળ ઉપર લંબાણથી લખવાનું હોઈ હાલ તરત આટલો નિર્દેશ બસ છે.

એક અગત્યની ઘટનાની અહીં નોંધ લેવી ઘટે છે. બંધુ સમા-

જના સંખ્યો જના જ્યા લખતા ત્યા ત્યા પોતાના ઉપનામથી લખતા અને માથે માથે જામતા “જન્ધુ-સમાજ” એ નામ લખવું રિખરતા નહિ લખના તરીકે ભોગીન્દ્રરાવનું ઉપનામ “સુજન્ધુ” હતું અને તેમના લેખો ‘સુજન્ધુ (જન્ધુ સમાજ)’ એ સજ્જાથીજ પ્રસિદ્ધ થતા આમ દરેકે દરેક જન્ધુઓ પોતાની સાહિત્યસેવામાં પોતાના નામ કરતા જન્ધુ-સમાજના નામને મોખરે ગણતા નેઓ બાંધી કરતા સમષ્ટિમાં રાખતા આ વાત કદાચ ઓછી ગૌરવભરી ન કહેવાય આ સર્વ ઉપનામો રા. રામમોહનરાય જસવતરાયે પોતાનો કાવ્યમંત્રક “જન્ધુ-સમાજ” ને અર્પણ કર્યો તેના સમર્પણમાં યથાર્થ ગીતે આલેખ્યા છે —

‘શીર્ષે’ નિરુપિતૃ^૧ મૌમ્ય, ને નયનમાં સુખ્યન્ધુ^૨ ઉદ્ભાસી રહે
કહે વાણીસુધા સુમિત્રની^૩ ઝરે પ્રીતિ ઉરે પશન્થ^૪ છે,
હસ્તે કૃષ્ણ^૫ સુહાસ દિનકરનો^૬ વણે રૂડો વાસ એ—
જન્ધુમજરી । દેવીને પ્રિય પદે સુમન્ત^૭ વદી રહે ”

આ તો વિષયાતર થયો પરંતુ “સુજન્ધુ” ની સજ્જા નીચે ભોગીન્દ્રરાવે લેખો લખ્યા તે માટે આ વિષયાતર આવશ્યક હતો ‘વાર્તાવારિધિ’ સાથે દુક સમય રહીને “રાજપત્રિકા” જોડાયું અને છેલ્લે છેલ્લે ‘સરસ્વતી’ નામક વિભાગ પશુ જોડાયો આ ‘વાર્તાવારિધિ’ અને ‘સરસ્વતી’ ના તત્ત્વનું સુકાન “જન્ધુ-સમાજ”ના જ હાથમાં હતું એમ કહીએ તો જરાય ખોટું નહિ ગણાય “સરસ્વતી” વિભાગમાં તો લગવાનું મધાજ લેખો સમાજના જન્ધુઓ લખતા ‘વાર્તાવારિધિ’ અને ‘સરસ્વતી’ જન્ધુ સમાજનું લેખનકેન્દ્ર જન્યુ અને મળ્યો ।

૧ ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ

૨ ભોગીન્દ્રરાવ

૩ શિવુભાઈ બાપુભાઈ

૪ રાકરરાવ અમૃતરાવ

૫ કૃષ્ણલાલ હ. પડિત

૬ દિનકરરાવ બહાવાભાઈ

૭ રામમોહનરાવ જસવતરાવ.

સાહિત્યસેવા માટેનો ઉત્સાહ દ્વિગુણિત થયો. ભોગીન્દ્રરાવ પોતાની કાપરીમાં આ પ્રયોગ માટે નીચે પ્રમાણે નોંધ લખે છે:—

તા. ૭ મી મે ૧૯૦૦

વાર્તાવારિધિ અને સરસ્વતી પત્ર નીકળ્યું. સમાજના (સેખો) છે. “સુખન્ધુ” ની સંજ્ઞા મારી છે.

આમ રા. બિન્દુભાઈ (રા. રામમોહનરાયજસવંતરાય) થી માંડી કાલાબાઈ સુધી સર્વે સભ્યો આ રીતની સાહિત્ય અને સમાજસેવા કરી રહ્યા હતા ત્યારે કૌલેજમાં અભ્યાસ કરતા ત્રણ સભ્યો—રા. શિવુભાઈ, રા. શંકરરાય અને ભોગીન્દ્રરાવ—તો “યંગ મેન્સ યુનીયન”ની પણ સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેતા. આ યુનીયનના ઈતિહાસની કેંક ઝાંખી આપણે આગળના પ્રકરણમાં કરી છે. આ “યંગમેન્સ યુનીયન”માંથી “સોશીયલ એન્ડ લીટરરી એસોસીએશન”નો કેવા મંત્રોગામાં જન્મ થયો તે પણ આપણે જોયું. આ “સોશીયલ એન્ડ લીટરરી એસોસીએશન” સંસાર સુધારાના પ્રશ્ન પર ભાગી પડી. કેટલાક સભ્યોએ ઠરાવ મૂક્યો કે એસોસીએશનના કોઈ પણ સભ્યે દારૂ પીવો નહિ! આ ઠરાવ વધુ મતે પસાર કરવામાં આવ્યો. પરંતુ ચોક્કસ સભ્યોને આ પ્રકારનો પ્રતિબંધ રૂમ્યો નહિ. એસોસીએશન આ પ્રકારના સુધારામાં જંપલાવી પોતાના મધ્યોને બાધી ન શકે એમ એમનું માનવું હતું. આનો પ્રતિકાર કરવા માટે આ સભ્યોએ કંઈક નવી યોજના ધડવા વિચાર કર્યો. (રા. ન્હાનાલાલ કવિ આ એસોસીએશનના એક ઉત્સાહી સભ્ય હતા પરંતુ તેઓ તો વધુ અભ્યાસ માટે આ સમયે પુના ગયા હતા.) આ મધ્યો ઠરાવ લાખ્યા કે કોઈ પણ મેમ્બરે માસાહાર કરવો નહિ! આમ દારૂ અને માસાહારના પ્રશ્ન પર આ સંસ્થા છિન્નવિન્ન થઈ ગઈ. ૧૯૦૦ થી ૧૯૦૨ સુધી આ એસોસીએશન ડ્યુમચુ ચાલુ રહી પરંતુ રા. રણજીતરામ વાવાલાઈએ ૧૯૦૩માં સાહિત્ય સભાની સ્થાપના કરી એટલે ઉત્સાહી યુવકો તેમાં જોડાયા.

ભોગીન્દ્રરાવના યુવાન માનસ પર આ મમકાવીન બનારોએ શી અસર કરી તે તેમના લખાણોમાંથી—ખાસ કરીને નવનક્યાઓમાંથી—જણાઈ આવે છે તેમનું ઘડાતું અને સરકાર પામતું માનસ આમાંથી ધણાં જોધપાઠ અને અનુભવો શીખ્યું અને આ સર્વે એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓમાં સારા ખપ લાવા

આમ આપણે ઇ સ ૧૯૦૦ ની સલ સુધી “બધુ સમાજ” નો વિકાસ નિરખ્યો પરંતુ “બધુ-સમાજ” ની સૌથી સુદર અને મહત્ત્વની સાહિત્યસેવા તથા મમાજ-સેવા એટલે “સુદરી-સુમોધ” માસિક પત્રની સ્થાપના આ માસિક અને “બધુ-સમાજ” એટલા બધા સકળાયેલા હતા કે આજે પણ “બધુ-સમાજ” નું નામ ફેલા ‘સુદરી સુમોધ’ નું નામ ફેલાય છે અને “સુદરી-સુમોધ” ને યાદ કરતા ‘બધુ-સમાજ’ તરતજ સ્મૃતિપટ પર ગળી રહે છે ટુકામાં “બધુ મમજ” અને “સુદરી સુમોધ” એ પર્યાયવાચી નામો બન્યા

“સુદરી સુમોધ” નો જન્મ જે સંભોગોમાં થયો તે મજેગો ગુજરાતી સાહિત્યના—અને ખાસ કરીને પત્રકારત્વના—ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરોએ નોંધવા યોગ્ય છે “બધુ-સમાજ” ના સાતે સાત સભ્યોએ સાહિત્યસેવા કરી સાહિત્યસૃષ્ટિમાં પોતાના નામ જણાવ્યાં કર્યા હતા તેમને સમાજસેવાની જે જે તક મળતી તે તેઓ ઝડપી લેતા પરંતુ તેમને હવે એક પોતાના મુખપત્રની ખોટ માલમ પડવા માંડી પરંતુ ક્યા પ્રકારનું પત્ર કાઢવું ? સભ્યોએ જુદી જુદી સૂચનાઓ મૂકી તેમાંથી ચાર મુખ્ય સૂચનાઓ આ પ્રમાણે હતી (૧) ખાસ સ્ત્રીઓ માટે જ પત્ર કાઢવું, (૨) ટુકડી વાર્તાઓ અને કાવ્યો માટે પત્ર કાઢવું, (૩) યુવાન વર્ગને માટે જ પત્ર કાઢવું, અથવા તો (૪) સામાન્ય સાહિત્યને લગતું જ પત્ર કાઢવું અતે સભ્યો એવા કરાવ પર આવ્યા કે એક એવું પત્ર કાઢવું કે જેનાથી સ્ત્રીઓની સર્વદેશીય ઉન્નતિ થઈ શકે અને સાથે સાથે સાહિત્ય સેવા પણ કરી શકાય

પરંતુ માત્ર માહિત્ય ક્રાંતિ મમાજસેવાની ભાવના આ પત્ર સ્થાપનામાં મોખરે હતી એ વિચરવું ન જોઈએ. માટે માત્ર બંધુઓ સેવાભિલાષી હતા અને તેમને સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ દ્વારા સારાય દેશની ઉન્નતિ કરી હતી : પોતાની માહિત્યસેવા તથા લેખનશક્તિનો ઉપયોગ તેમને આ સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે કરવાની અભિલાષા હતી. પરિણામે “મુદરી-સુબોધ” નો જન્મ થયો.

“મુદરી સુબોધ” નો પ્રથમ અંક મ સ. ૧૯૦૭ના મપ્ટેમ્બરમાં પ્રકટ થયો. આ પત્રની સર્વ વ્યવસ્થા “બંધુ-સમાજ” જ કરતી અને તે પણ આખા સમાજના નામ હેઠળ અને નહિ કે કોઈ એકાદ મધ્યના નામ નીચે. તંત્રી અને પ્રકાશક તરીકે “બંધુ-સમાજ” નું જ નામ રહેતું. આ પત્રના તંત્રને અને વ્યવસ્થાને લગતા એ અગત્યના નિયમો નીચે પ્રમાણે હતા:—

(૧) ‘મુદરી સુબોધ’ નું કાર્ય ઉપાડનાર બંધુ સમાજના માત્ર મધ્યો છે.

(૨) સદરકુ માસિક પત્ર પ્રકટ કરવાનું કાર્ય સમસ્ત બંધુ-સમાજે કર્યું છે અને તેની મૂળભૂ માલિકી તથા તંત્રીપણ કોઈ પણ એક અથવા વધારે છટા છવાયા મલાસદના નહિ પણ સમસ્ત બંધુ-સમાજના છે.

(૩) ‘મુદરી-સુબોધ’ પત્રનો ચોખ્ખો નફો બંધુ-સમાજ પોતાના ઉપયોગમાં નહિ લેતા તે પત્રની કિંવા સ્ત્રીઓની ઉન્નતિના કોઈ પણ માર્ગમાં વાપરવાનું સ્વીકારે છે.

ઉપરોક્ત છેલ્લો નિયમ બંધુ-સમાજના સભ્યોની સેવાભાવનાને બરાબર ખ્યાલ આપશે. સરચ્ચાતમાં ધીમે ધીમે આઠકો નોંધાયા તે વધી વધીને લગભગ ૩૦૦૦ સુધી પહોંચ્યા હતા. કોઈ પણ પત્ર માટે આ ગર્વભરી બીના કહેવાય. “મુદરી-સુબોધ” ના પાછલા વર્ષોમાં તે ચોખ્ખો નફો થતો હતો પરંતુ મધ્યો તેનો ઉપયોગ

પત્રના વિકાસમાં તથા સેવાના કાર્યોમાંજ કરતાં. બાકી ધંધાદારી પત્રકારિત્વનાં આ જમાનામાં કયા તંત્રવાહકો પોતાની મહેનતનો બદલો પોતે નહિ લે ?

“સુંદરી સુબોધ” ની વ્યવસ્થા માટે સભ્યોમાંથી પાંચ પ્રકારના મંત્રીઓ ચુંટવામાં આવતા. આમ વારાફરતી દરેકે દરેક મળ્ય “સુંદરી સુબોધ” ના અગત્યના કાર્યો કરતા. આ પાંચ સેક્રેટરીઓ તે— (૧) મેનેજીંગ સેક્રેટરી (ઓફીસ અને પત્રવ્યવહાર માટે); (૨) એડીટીંગ સેક્રેટરી (“વર્તમાનરંગ” ના મથાળા હેઠળ તંત્રીનોંધ લખવી અને અને આવેલા લેખોમાંથી પસંદગી કરી તેને પ્રેસમાં મોકલવા), (૩) એકાઉન્ટ સેક્રેટરી (હિસાબ માટે); (૪) પ્રેસ સેક્રેટરી (પત્રની છપામણી માટે મર્વ ગોઠવણ કરવા માટે) અને (૫) જનરલ સેક્રેટરી

સને ૧૯૦૩ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં આ પત્રનો પ્રથમ અંક પ્રકટ થયો અને સમસ્ત ગુજરાતે એનો સુંદર સત્કાર કર્યો. પત્રનો મુદ્રાલેખ (Motto) યત્ર નાર્યસ્તુ વૃજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ । દરેકે દરેક અંકના ટાઈટલ પેજ પર છપાતો. સ્ત્રીઓનાં જીવન અને શિક્ષણને લગતા અભ્યાસપૂર્ણ લેખો મળ્યો ખામ લખીને આપતા. એ ઉપરાંત સ્ત્રીઓના લેખો માટે ખામ જગ્યા રાખવામાં આવતી હતી. એના પહેલા અંકના અગ્રસ્થાને આ નોંધ ધ્યાન ખેંચે એવી છે:—

“સ્ત્રીઓની સાંમારિક, માનસિક, નૈતિક, શારીરિક અને ધાર્મિક ઉન્નતિ કરવી એ આ પત્રનો મહાન હેતુ છે. સ્ત્રીઓના લેખોને ખામ આવકાર આપવામાં આવશે.”

આ પત્રનું વાર્ષિક લવાજમ સરખાતના વર્ષોમાં ફક્ત એકજ રૂપિયો હતું. પહેલા વર્ષના ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે દરેકે દરેક સભ્યે રૂ. ૭૫ આપ્યા હતા.

આ પત્રથી ભોગીન્દ્રરાવની લેખિનીને ઠંઠક અજાન જામ મળ્યું. પહેલા અંકથી માંડીને લગભગ દરેકે દરેક અંકમાં ૭ સાત વર્ષો

સુધી એમના લેખો અથવા કાવ્યો નિયમિત પ્રસિદ્ધ થતા અને તે બધા “સુતન્ધુ” ની મંચા નીચે. સ્ત્રીઓનાં જીવનને લગતાં ન્દાનામાં ન્દાના પ્રશ્નોથી માંડી લગ્ન અને વૈધવ્ય જેવા અગત્યના પ્રશ્નો પર સભ્યો લખતા અને તેમાં ભોગીન્દ્રરાવનો ફાળો કંઈ નાનો મૂનો નહોતો. “સુંદરી સુખોધ” દ્વારાજ એમણે જાણસાહિત્ય લખવાની શરૂઆત કરી. ઇ. સ. ૧૯૦૫ થી ૧૯૦૭ સુધી એઓ પત્રના “એડીટીંગ સેક્રેટરી” હતા; ત્યારપછી નોકરીને અંગે અમદાવાદ છોડી મુંબઈ જવાનું થવાથી જ તેઓએ તંત્રીસ્થાન છોડ્યું. મુંબઈ ગયા પછી પણ તેમના લખાણો તો “સુંદરી સુખોધ” ને સદાય શોભાવતા.

આ પત્રથી ગુજરાતી સાહિત્ય અને સ્ત્રીવર્ગને અનેકાનેક લાભો થયા. સાહિત્યને મોટામાં મોટો લાભ એ થયો કે ઉત્સાહી યુવાનોના હાથ નીચે આશ્વત્થું એક આદર્શ પત્ર તેને મળ્યું. આ પત્રની ભેટ તરીકે અપાયેલી નવલકથાઓમાં કેટલાક પુસ્તકો આપણા નવલકથા સાહિત્યમાં અવશ્ય ઉચ્ચ સ્થાન મેળવે એવા છે. પહેલા વર્ષની ભેટ “યોગિની” રા. રામમોહનરાય જસવંતરાયે લખેલી હતી અને એક ઉચ્ચ કોટીની સાંસારિક વાતો તરીકે તેને સારો સત્કાર મળ્યો હતો. “યોગિની” અને તેના અનુસંધાનરૂપે લખાયેલા પુસ્તક “બાલા” મા સુંદર આદર્શોને જીવનમાં કેવી રીતે અમલમાં મૂકી શકાય તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ભોગીન્દ્રરાવની પહેલી મૌલિક નવલકથા “મૃદુલા” પણ “સુંદરી-સુખોધ” ના આદરેને ભેટ આપવા માટે ખાસ લખાયેલી હતી. આ ઉપરાંત “સુંદરી-સુખોધ” એક ખાસ સ્ત્રીલેખક-વર્ગ ઉત્પન્ન કર્યો. સૌ. સુમતી, રા. નરસિંહરાવ દીવેડીઆના પુત્રીબહેન ઉર્મિલા, સૌ. વિજયાવલ્લભી ત્રિવેદી, સૌ. ચારદાબહેન મહેતા અને સા. વિદ્યાબહેન નિલકંઠે વિગેરે આ પત્રમાં નિયમિત લખતાં હતાં. ભોગીન્દ્રરાવનાં મંસ્કાડી પત્ની “પ્રનિલા” ની મંચાથી ટુંકી વાર્તાઓ લખતાં તે ઉપરાંત જાણપયોગી લેખો પણ લખતા. આમ “સુંદરી-સુખોધ” થી આપણો સમાજીવર્ગ લખવા પ્રેરાયો અને તેનાં પરિણામ

અવસ્ય મુંદર આવ્યા. આનાં મૂર્ત સ્વરૂપ તરીકે ખામ સ્ત્રી લેખ-કાથી લખાયલા અંકો ‘મુંદરો-સુખોધ’ કાયાલય તરફથી પ્રકટ થયા. આમ “બધુ-મમાજી”ને લીધે આપણા અંસ્કારો અને શિક્ષિત જ્ઞેનોમાં લખવાનો ઉત્સાહ આવ્યો.

પરંતુ “મુંદરો-સુખોધ”ની મોટામાં મોટી સેવા તે ગુજરાતના દુકી વાર્તા અથવા નવલિકાને લોકપ્રિય કરવાનું કાર્ય. ત્યારે “વર્મન” અને “લુહિપ્રકાશ” જેવા મમકાલીન પત્રોમાં વિદ્વાતજ્ઞાનાં લેખો આવતા—અને જે લેખોને આમર્ગ જાગ્યેજ સમજી શકતો—ત્યારે “મુંદરો-સુખોધ” દુકી વાર્તા આપવાની પ્રથા પાડી. દર મહીને એકથી વધુ મુંદર વાર્તાઓ આવતી. આમ હાલ ગુજરાતમાં નવલિકાઓનો જે મુંદર ફાળ નિષ્પન્નો છે તેનું માન “મુંદરો સુખોધ”ને આપીએ તો જગાયે ખોટું નહિ કહેવાય. આપણા નવલિકાક્ષેત્રના અગ્રગણ્ય લેખકો ખામ વાર્તાઓ લખતા. રા. કનૈયાલાલ મુનશી, રા. રણજીતગમ વાવાભાઈ, કુશળ નવલિકાકાર અને “ગોવાળણી”ના પ્રખ્યાત લેખક કાચનલાલ વામુદેવ મહેતા (“મવયાનિલ”), ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆ, રા. ખિદુભાઈ વિગેરે મિલ્લદસ્ત વાર્તાકારોએ પોતાની દુકી વાર્તાઓની રાજઆત “મુંદરો સુખોધ” દ્વારા જ કરી.

“મુંદરો-સુખોધ” ગુજરાતી ભાગીનીઓની જે સેવા કરી છે તે તો તેના સઘળા અંકો ઉચ્ચાવવાથી તરતજ માલમ પડી આવશે. હવે અને પરિણિત જીવન તથા દંપતીજીવનના સુદમતમ પ્રશ્નો “મુંદરો-સુખોધ”ના પાનાઓમાં ચર્ચાતા. “પત્ર મંળુપા ” નામક વિભાગમાં આના ધણુયે જ્ઞેનો તરફના પોતાનાં અથવા અન્યના સાસારિક જીવન ચર્ચતા પત્રો આવતા બધુમમાજીના બધુઓ ખામ વિષયો પસંદ કરી, સ્ત્રી જીવન પર લખતા. ભોગીન્દ્રરાવે આ સંસ્થાદ્વારા સ્ત્રીઓની ઉન્નતિના જે પ્રયત્નો કર્યા તેનો તો તેમણે “મૃદુલા,” “ઉષાકાન્ત,” વિગેરે નવલકથાઓમાં મુંદર રીતે ચિતારે આપ્યો છે. પરંપ્રાન્તીય અને અન્ય દેશના સ્ત્રી-વિદ્વાવધોનો ખ્યાલ

આપતાં અનેક લેખો ભોગીન્દ્રરાવે “મુંદરી-મુખોધ”માં લખ્યા છે. આ ઉપરાંત એમણે સ્ત્રીઓને વિજ્ઞાન અને ખાસ કરીને ગૃહોન્નતિ જેવા વિષયોમાં રમ લેતાં શીખવ્યું. “મુંદરી-મુખોધ”ના સૌથી પહેલાજ અંકમાં તેમણે “વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને સ્ત્રીઓ” નામક એક સરમ લખ્યો આ પ્રવૃત્તિની શરૂઆત કરી હતી.

આ ઉપરાંત અંધુ-સમાજના મળ્યો તત્કાલીન સર્વ સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિઓમાં સમાજને નામે ભાગ લેતા. રા. રણજીતરામ વાવાભાઈ એ જ્યારે “મુજરાત સાહિત્યસભા”ની ૧૯૦૩માં સ્થાપના કરી ત્યારે સમાજના સભ્યો એની વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં જોડાયા હતા. રા. રામભોદનરાય જયવંતરાયે સાહિત્ય પરિષદની પ્રથમ બેઠક વખતે બાલાશંકર ઉપર નિબંધ વાંચ્યો હતો જ્યારે ભોગીન્દ્રરાવ લાગલાગટ બે વર્ષ મુધી સાહિત્યસભાના સેક્રેટરી હતા.

ભોગીન્દ્રરાવના જે પુસ્તકો આ અરસામાં લખાયા તેને વિષે વિગતવાર મમાલોચનાના દેવ પંચીના પાનામાં દરવાં બાજશે—એટલે તે વિષે અત્રે વધુ લખવું યોગ્ય નથી. અન્ય મળ્યોએ જે કાળો આપ્યો તેની કૈંક નોંધ લઈ આપણે આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશું.

રા. રામભોદનરાયે પોતાની સોથી શ્રેષ્ઠ કૃતિઓ “યોગિના” અને “માક્ષા” અનુક્રમે ૧૯૦૩ અને ૧૯૧૧માં લખી અને “મુંદરી મુખોધ”ની બેટ તરીકે પ્રકટ કરી. તે ઉપરાંત તેમણે પોતાનો કાવ્ય-મંત્રક “તરંગાવલી” તે નામે પ્રકટ કરી તે પણ “મુંદરી મુખોધ”ના આહોરને ઉપહાર તરીકે આપ્યો જે ટુંકી વાર્તાઓ એમણે લખી તે “રમીલી વાર્તાઓ” ભાગ ૧ અને ભાગ ૨ તરીકે ગદ્યર પડી. આ વાર્તાઓમાં આપણા સાસારિક જીવનનાં અનેક પ્રશ્નો ચર્ચવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરાંત એમની અનેક કૃતિઓ અપૂર્ણ છે.

રા. શંકરરાય અમૃતરાય પહેલેથીજ કાવ્ય અને ભાષા-શાસ્ત્રનાં સારા અભ્યાસી હતા. તેમણે પોતાનું ધ્યાન વાર્તાઓના ક્ષેત્રમાં ન આપતાં વિવેચનના ક્ષેત્રમાં આપ્યું અને તેનું પરિણામ

પણુ મારૂં આબુ. એમની વિવેચનશક્તિ ઉચ્ચ પ્રકારની છે તે તો તેમણે કરેલા “તરંગાવલી”ના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણથી માલમ પડી આવે છે. ઈ. સ. ૧૮૯૮માં તેમણે રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેદી આના પ્રમુખપણા હેઠળ “ગુજરાતી ભાષા અને તે સંબંધી વિચારો” પર એક મનનીય વ્યાખ્યાન આબુ હતું અને આ વ્યાખ્યાન ઘણું જ વખણાયું હતું ભોગીન્દ્રરાવ આ વ્યાખ્યાન માટે નોંધ કરે છે કે “..... બહુજ સારૂં હતું. વિચાર તેમજ વસ્તુમાં.” તેમણે “ગીતમાળા”ના મન્ને ભાગોનું સંપાદનકાર્ય કર્યું છે. તેમનો સંપાદિત ગ્રંથ “અમદાવાદનો જીવનવિકાસ” અમદાવાદ શહેરના ઇતિહાસની રસમય સમીક્ષા કરે છે.

“સમાજ”ના બીજા કોઈ સભ્યે ભોગીન્દ્રરાવ માફક સામાજિક નવલકથાઓની હારમાળા આણુ ગણી હોય તો તે સ્વ-શિવુભાઈ બાપુભાઈ દુર્ગળ. તેમનો ફાળો ભોગીન્દ્રરાવ જેવો અવિગત નહિ હોય પરંતુ “સમાજ”ના અન્ય કોઈ સભ્યે (ભોગીન્દ્રરાવ સિવાય) એમના જેટલી નવલકથાઓ લખી નથી તેમની મર્વોત્તમ કૃતિ “અલક્ષ્ય જ્યોતિ” ઈ. સ. ૧૯૦૬માં અમદાવાદના “ગુજરાતી પંથ”ની ભેટ તરીકે અપાઈ હતી. આ પુસ્તકનું સ્થાન આખળા નવલકથા માહિત્યમાં હજીય ઉચ્ચ છે તેમનો બીજી નવલકથાઓ પણ સારી કાદીની હતી. “કપિંજલા”, “પદ્મનાભ”, “કુંજબાળા” અને “મંજરી” એ તેમની અન્ય કૃતિઓ શિવુભાઈ પણ ભોગીન્દ્રરાવ માફક બહુમોલા અને ઉત્સાહી હતા તેમની નવલકથાઓમાં હિંદુ સંસારના અગત્યના પ્રશ્નો સારી રીતે ચર્ચવામાં આવ્યા છે વિધવા-વિવાહની નામતમાં તેઓ આગળ પડતા વિચાર ધરાવતા હતા અને બાળવિધવાના પુનર્લગ્ન અવશ્ય થવા જોઈએ એવો તેમનો આગ્રહ હતો. આ મત “કુંજબાળા”માં સ્પષ્ટ રીતે નજરે પડે છે

સ્વ. ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલ “બધું સમાજ”ના ફક્ત એકલા બીન-નાગર સભ્યહતા તેમણે “સુદરી-સુમોષ”માં છુટા છુટા

લેખો ઉપરાંત મારી વાર્તાઓ અને કાવ્યો પણ લખ્યા છે. ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ વખતે તેમણે દુકાં વાતાના સ્વરૂપ પર નિબંધ વાંચ્યો હતો. તેમના અવમાન પૂર્વે તેઓ એક ખામ બાળકના માસિકના તંત્રી હતા. સ્વભાવે તેઓ શાંત વૃત્તિના હતા અને તેમનામાં મુધારા કરવા માટે કંઈક અનેરી ધગશ હતી. ખર્ચે જોતાં “બંધુ-સમાજ”માં ભોળીન્દરાવ આદિ સભ્યોના જે મુધારક વૃત્તિના વિચારો હતા તેના એક કારણ તરીકે ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલને ગણવા જોઈએ— કારણકે ડાહ્યાભાઈના પિતા લક્ષ્મણ ગણીતા પ્રાર્થનાસમાજવાદી મુધારક સ્વ. ભોળાનાથ સારાભાઈના મુનીમ હતા.

કૃષ્ણલાલ હ. પંડિત દુકં મમય પૂર્વે અવસાન પામ્યા. તેમણે શિવુ-ભાઈ બાપુભાઈનું જીવનચરિત્ર લખવા માડ્યું હતું પરંતુ તે અપૂર્ણ રહ્યું લાગે છે. તેમણે શિવુભાઈની સઘળી કૃતિઓનો અભ્યાસ ક્યો હતો. શિવુભાઈ અવસાન પામ્યા તે વખતે તેમની છેલ્લી નવલકથા “મંજરી” અધૂરી હતી તે કૃષ્ણલાલે પૂરી કરી અને આ વાર્તા ઈ. સ. ૧૯૧૬માં “ગુજરાતી પંથ”ની બેટ તરીકે પ્રકટ થઈ હતી.

આમ “બંધુ-સમાજ” તથા “સુંદરી સુબોધ” દ્વારા વીસમી મહીના પહેલાં દમકાના ગુજરાતી સાહિત્યને અનન્ય લાભ મળ્યો. ઈ. સ. ૧૯૧૦ પછી નોકરીને અંગે મળ્યોતો, મુંબઈ વિગેરે સ્થળોએ જવાથી, અમદાવાદ સાથેના સંબંધ બહુ નહિ રહ્યો તે છતાં તેઓ “સુંદરી સુબોધ” માટે લેખો અને કાવ્યો નિયમસર પાઠવતા. ૧૯૧૦ પછી આ પત્રનું તત્ર રા. ગમગોહનરાય જસવંતરાયે “બંધુ-સમાજ” પાસેથી લીધું અને છેક ૧૯૨૩માં એ બંધ પડ્યું ત્યાં સુધી આ પત્રે ગુજરાતી સાહિત્ય અને સ્ત્રીવર્ગની અનેક રીતે સેવા કરી. આપણે ત્યાં હાલ ઇશ્વરકૃપાથી આટલા બધા સ્ત્રીઓનાં અને બાળકોનાં પત્રો છે તે છતાંય “સુંદરી સુબોધ”નું સ્થાન તો ખાલીજ છે.

પ્રકરણ ચોથું

યશસ્વી ગર્યાત

ઈ. સ. ૧૮૯૬ની સાલ સુધીનું ભોગીન્દ્રગવનું જીવન આપણે બગાડર નિહાળ્યું તેમના મુમત્સના દુકા પછી અનેક પ્રવૃત્તિઓથી ભરપૂર એ વર્ષના નિનામનો પણ વાચકે પરિચય લીધો. તેમને અસ્વસ્થ પ્રકૃતિને અંગે અમદાવાદ પાછા ફરવું પડ્યું તે પછી આપણે ઉપર જોયું હવે તેમના કૌટુંબિક જીવન તથા ત્યાર પછીના અમદાવાદના જીવનની જાણી કરીયું “બધુ-મમાજ”ના અમૃત સજન તરીકે તેમનો ગૌ કાળો હતો તે નિષે હવે પુનઃસ્લેષ કરવાની આવશ્યકતા નથી હવે આપણે તેમની સ્વતંત્ર રીતે થયેલી પ્રવૃત્તિઓની તોષ લેવી પડશે

પચ્ચીસ વર્ષની વયે ભોગીન્દ્ર વડા લગ્ન ઇન્દ્રના માથે થયા ઇન્દ્રના એક સરકારી કુટુંબના શિક્ષિત મજારી હતા અને ભોગીન્દ્ર રાવતા “બધુ-મમાજ”ના અન્ય મળ્યો માથે તેમનો કૌટુંબિક મમલ હતો તેમના પિતાશ્રી તે ગ નીચકઠગાર જમરાતરાય ગ નીલકઠરાય સમાજના મળ્ય મિદુભાઈના વડિલ બધુ હતા અને તેઓ કર્મમખાતામા મરકાકુન હતા આમ મિદુભાઈ માથેનો મૈત્રી સબધ વધુ ગારો બન્યો બીજી બાજુએથી ઇન્દ્રના ગ શકર-
૧૫ અમૃતરાવતા બાણેજ થય આ રીતે ભોગીન્દ્રગવ પોતાના ગે

સ્નેહી મિત્રો સાથે કાદુંબિક સંબંધની અનિચ્છી જોડાયા. લગ્ન તા. ૨૬ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૦ના શુભ દિવસે થયા અને આવી રીતે બે મંસ્કારી આત્માઓનું ઐક્ય થયું.

ઇન્દ્રજાને પોતાના કુટુંબમાં સારી કેળવણી મળી હતી. તેમનો સ્વભાવ ધણો આનંદી હતો અને તેમનો ઉત્સાહ તેમના પતિના ઉત્સાહ કરતાં જરાયે ઉતરતો નહોતો. લગ્ન પછી ભોગીન્દ્રરાવે તેમનું નામ કૌમુદી રાખ્યું હતું. પરિણીત જીવનમાં ય ઇન્દ્રજાએ પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો અને વાંચન ધણું વધાર્યું. ભોગીન્દ્રરાવ પત્નીના અભ્યાસમાં ધણો રસ લેતા અને તેને સર્વ પ્રકારે પ્રોત્સાહન આપતા. આમ ઇન્દ્રજા પણ સાહિત્ય સેવાના માર્ગ તરફ વળ્યાં.

આ બે સ્નેહભીની બંધિતઓનાં જીવનમાં સર્વ રીતની મંવાન્તિ હતી. ઇન્દ્રજાના આગમન પછી ભોગીન્દ્રરાવનાં જીવનમાં અગત્યનું પરિવર્તન થયું; તેઓને ઉચ્ચ પ્રકારના પરિણીત જીવનનો મીઠો દહાવો મળ્યો. નવા જીવો ત્યાં આ યુવાન પતિ-પત્નીના સાથેજ નામ બોલાતા. ભોગીન્દ્રરાવની સર્વ નાલકયાઓમાં—ખાસ કરીને “ઉપાકાન્ત”, “જ્યોત્સ્ના” અને “મૃદુલા”માં—જે સુંદર પ્રકારનાં ગૃહજીવનની ઝાંખી થાય છે તે ભોગીન્દ્રરાવ અને ઇન્દ્રજાના સુખી અને આદર્શ ગૃહજીવનના પ્રતિબિંબ રૂપ જ છે. વિશુદ્ધ દાપત્યપ્રેમ અને સેવાભિલાષાના પાયા પર ચણાયેલું આ બન્ને આત્માઓનું જીવન અનેકને આદર્શરૂપ ગણ્યું. ભોગીન્દ્રરાવના સરકારી આત્માની સ્નેહ અને મસ્કાર તૃષા છીપી એટલું જ નહિ પરંતુ તેમની સર્વ પ્રવૃત્તિઓને અનેરૂં પ્રોત્સાહન મળ્યું. આ પ્રોત્સાહનના પ્રેરક તે ઇન્દ્રજા.

લેખક પતિનાં શિક્ષક પત્નીને સાહિત્યસેવાનો શોખ લાગે એ સ્વભાવિક જ ગણાયને ‘ ઇન્દ્રજાએ “સુંદરી-સુબોધ”ની સ્થાપના બાદ તેમાં લખવાનું શરૂ કર્યું. “પ્રમિલા”ની મંચાથી આવતા સંઘળા લેખો એમની લેખિનીને યશ અપાવે એવા છે. ઇન્દ્રજાએ “પ્રમિલા” ના ઉપનામથી સાહિત્યસેવા શરૂ કરી ત્યારથી ગુજરાતી વાચકો

અને ભગિનીઓ એમને પ્રમિલાબહેનના નામથી ઓળખતા થયા અને હજીયે તેઓને અનેક સ્નેહીઓ અને આમજનો પ્રમિલાબહેનના ભાવભર્યા અભિધાનથી મંમોઘે છે. આમ સાહિત્યજીવન માટે જ નાખેલું નામ તેમના જીવનમાં હજીય વપરાય છે પ્રમિલાબહેનને દુકા વાર્તાઓ પ્રત્યે અભિરુચિ હતી અને પર્ણિણામે “સુદરી-સુમોધ”ના તેમણે સારી અને સફળમોધગ્રેરક વાર્તાઓ લખી આ વાર્તાઓનો મંમદ દુક સમયમાં ગુજરાતને ચરણે ધરવામાં આવશે ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યગસિકાને પ્રમિલાબહેનનો લેખિનીનો સારો ખ્યાન આવશે. પતિના સાહિત્યમર્ચમાં ઓતપ્રોત રહેવા છતાંય તેઓએ ‘વાર્તાલહરી’ નામક નવનિકાસમંદ્ર મંપાદિત કર્યો છે આ “વાર્તાલહરી” “સુદરી સુમોધ”ના ગ્રાહકોને ઉપહાર તરીકે આપવામાં આવી હતી શિવુભાઈ બાપુભાઈના ધર્મપત્ની અરવિન્દાબહેને આ પુસ્તકના મંપાદન કાર્યમાં મારી જેવી મહાય આપી હતી એ વાતની અહીં નોંધ લેવી જોઈએ.

અસ્વચ્છ તત્ત્વીયતને અગે ભોગીન્દ્રગવ બી એ ની પરીક્ષા આપ્યા વિના અમદાવાદ પાછા ફર્યા તેમના પિતાશ્રીએ અને અન્ય સમઘીઓએ તેમની તત્ત્વીયતને લીધે અભ્યાસ છોડી દેવાનું ધણું દમાણું કર્યું તેમની તત્ત્વીયત ગભીર છે એ મમાચાર માલગતા તેમના મિત્ર રા શમ્ભુગવ અમૃતરાયે એક હૃદયસ્પર્શી પત્ર લખ્યો અને તેમાં ‘માત્ર પરીક્ષાને ખાતર જ જીવન શા માટે બેઠી છો છો ?’ એ મતવચનો પ્રેમભરી વાણીમાં પ્રમ પૂછ્યો મગાજાનાના અને આમજનોના આટલા બધા આગ્રહ છતાંય ભોગીન્દ્ર રાવે પોતાનો અભ્યાસ છોડી દેવાની ના પાડી ઈ સ ૧૯૦૨ મા તત્ત્વીયત સુધર્યા બાદ તેઓ બી૦ એ૦ ની પરીક્ષામાં બેગ પણ નિષ્ફળ નિવડ્યા.

ગાંધી યુગના આગમન પહેલા સરકારી નોકરી પ્રત્યેના પ્રેમ આજ કરતા વધુ પ્રચળ હતો સરકારી નોકરી સ્વીકારવાથી ભવિ-

પ્યમાં કંઈ પણ ચિંતાનું કારણ રહેતું નથી અને ચાકાક માણસ યોગ્ય સમયે ઉચ્ચ અધિકાર પ્રાપ્ત કરી શકે છે માટે પોતાના પુત્રે. આગળ અબ્યામ ન વધારતાં પહેલી તકે સરકારી નોકરી લઈ લેવી એવો ભોગીન્દ્રરાવના વડિલ રતનલાલ દિવેટિઆનો આગ્રહ હતો. એક પિતા પોતાના પુત્ર માટે જોઈતી મહેનત કરી શકે તેટલી મહેનત કરી તેમણે બી.એ.માં નિષ્ફળ નિવડેલા પોતાના પુત્ર માટે કાલોલના મામલતદારની કચેરીમાં નોકરી શોધી દાદી. છપ્પનીયાના ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ દુબાળ પછીનાં આ વર્ષો હતાં. ગામેગામ સરકારી મહેસુલખાતા તરફથી રીલીફ (મંકટ નિવારણ) ફંડો ઉઘડ્યા હતા અને તે માટે કારકુનોની જરૂર હતી. આમાંની એક નોકરી ભોગીન્દ્રરાવને મળી અને તેઓ સહકુટુંબ કાલોલ ગયા. તે વખતે જ્વણીતા વિદ્યાન થી. નર્મદા શંકર દેવશંકર મહેતા કાલોલના મામલતદાર હતા અને તેમના દાય નીચેની આ નોકરી મળવાથી ભોગીન્દ્રરાવને તેમની સાથે ધણો ગાદો સ્નેહસંબંધ જાગ્યો. ઇશ્વરકૃપાથી આ સંબંધ ભોગીન્દ્રરાવના જીવનનાં અંત સુધી એવોને એવો રહ્યો. થી. નર્મદાશંકર જેવા પ્રથમ પંક્તિના સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસીની જાણમાં આવવાથી ભોગીન્દ્રરાવની શરૂઆતની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓને તેમની નિષ્પક્ષપાત સલાહનો લાભ મળ્યો. રીલીફ ફંડ સમેટી લેવામાં આવ્યું ત્યારે ભોગીન્દ્રરાવની આ કામચલાઉ નિમણૂકનો અંત આવ્યો અને પતિપત્ની કાલોલથી અમદાવાદ પાછા આવ્યા. આ નોકરી આઢેક મહિના રહી હતી.

ઇ. સ. ૧૯૦૩ની સાલમાં ત્યારે આ પતિપત્નીને ત્યાં એક બાળકોનો જન્મ થયો ત્યારે ભોગીન્દ્રરાવને રાજકોટની હાઇ સ્કૂલમાં શિક્ષકની જગ્યા મળી અને ભોગીન્દ્રરાવે તે સ્વીકારી. આ બાળકોનું નામ તેઓએ મૃણાલિની પાડ્યું. રાજકોટની નોકરી પણ આઠ નવ મહિનાની ટુંક મુદતમાં તેમણે છોડી. તેમનું મન તો પોતાનો અભ્યાસ અધૂરો રહ્યો હતો તે પૂરો કરવામાં જ હતું. સંજોગો

પ્રતિકૂળ હતા પરંતુ ભોગીન્દ્રગદનો અભાવ એવો હતો કે જે પ્રતિકૂળ-મજેગોની મામે સારી ટક્કર ઝીલી શકે ઈ મ ૧૯૦૪મા તેઓને ધોગેગમા કુટુંબ ખાતામા મગધરી નોકરી મળી અહીં મખન નોકરી કરી પડતી હતી તે જતાય ગતના તેમણે મી એ ની પરીક્ષા માટેનો અભ્યાસ તો ચાલુ રાખ્યો હતો “ મધુ-મમાજ ”ના બે કાવેજીરન મળ્યોએ—ગ શિવુભાઈ અને ગ શંકરગાયે—ત્યારે પોતાનો અભ્યાસ અધુરો ગહેવા દીધો ત્યારે ભોગીન્દ્રગદ ખી એ ની ડીગ્રી લેવા માટે તનતોડ મહેનત કરી રહ્યા તે વખતે ખી એ અને એમ એ, આજના જમાનાની માફક, ટુંકો નજરે પડતા નહોતા ખી એ ધવુ એ એક મહુમાન મણાતુ ભોગીન્દ્રગદે અને ગતિઓ અભ્યાસમા ગાળી આ અને તેમના પ્રયત્નો યશસ્વી નીવડ્યા ૧૯૦૫ની માનમા તેઓ પતનમ યુનીવર્સિટીની ખી એ ની પરીક્ષામા મહળ થયા

તે સમયે મુખ્ય યુનીવર્સિટીનો અભ્યાસક્રમ ખીજી યુનીવર્સિટીઓ કરતા પ્રમાણમા અરંગે હતો પરિણામે ગુજરાતના ધણા યુવકો મુખ્યમા નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત કરી અન્ય યુનીવર્સિટીઓની પરીક્ષામા પ્રેમના અને વિજય મેળવતા આ અન્ય યુનીવર્સિટીઓની ટક્કર રાખવાનું આવશ્યક ન હોવાથી આપણા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ ઘેર મેકા અભ્યાસ કરી પરીક્ષા આપવા જતા આ રીતે ભોગીન્દ્રગદના વડિન મધુ માર્તડગદ તેમજ તેમના મિત્ર ગ શિવુભાઈ અશક્ત બાદ યુનીવર્સિટીના મેટ્રી કુટેટમ લના પતનમ યુનીવર્સિટીની ખી એ ની પરીક્ષા સહેલાઈથી પાસ કરી સમાજે એવી મિત્રોની મનાઈ મળવાથી ભોગીન્દ્રગદે એ માટે તૈયારી અને ૧૯૦૫મા લાહોર જઈને એ પરીક્ષામા વિજયી નીવડ્યા યુવાન ભોગીન્દ્રગદને આનાથી ઘણો સંતોષ થયો અને વિષ્ટ પરિસ્થિતિઓમાથી પમાગ થવા છતાં તેમણે પોતાનું જ્યેષ્ઠ વક્ષ જલ્દા નહોતું કુર્ચ અને ખી એ ની પરીક્ષા પમાર રી ત્યારે જ તેમને નિગત વળી હવે જલ્દા જીવનમા

બહુ સારી રીતે ભાગ લઈ શકારો એ વિચારથી તેમને સ્વાભાવિક હર્ષ થયો. આટલાં વર્ષો પોતાના ધ્યેયને પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેમણે હવે ભવિષ્યના કાર્યક્રમની તૈયારીઓ કરવા માંડી.

આ પરીક્ષા આપવા ભોગીન્દ્રરાવ લાહોર ગયા ત્યાં તેમના મળતાવડા સ્વભાવને લીધે એક સદ્ગુણની મંત્રી પ્રાપ્ત થઈ અને તે તેમના આખા જીવનજર નબી. આ ગૃહસ્થ તે શ્રીયુત બ્રાહ્મકરામ, આઈ. સી. એસ. વળતે વર્ષો તેઓ પદ્ધિદાન વખતે લાહોર ગયા ત્યારે બ્રાહ્મકરામને ત્યાજ હિતર્યા હતા એ વાત આ બન્નેનો અન્યોન્ય માટે રોડ કેટલો દઢીબૂત થયો હતો તેની સાક્ષી આપશે. શ્રી બ્રાહ્મકરામ તેમને વારંવાર પત્રો લખતા. આ મંમથને લીધે ભોગીન્દ્રરાવને એક મીવીલીયનના જીવનની બહુજ પસંદી ઝાખી કરવાની તક મળી. તેમની ચાલાક ઇચ્છાશક્તિએ સીવીલીયનના જીવનના મર્વે દુધો જોયા અને આદર્શ મીવીલીયન પોતાના દેશને કેટલો ઉપયોગી થઈ પડવાનો અંભવ છે એ કંપનાની પ્રતીતિ કરી તેમણે પોતાની એ ત્રણ નવલકથાઓમા—ખામ કરીને “આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર” તથા “લગ્નવધન”મા— પોતાનો સીવીલ સર્વિસ પ્રત્યેનો અનુરાગ બતાવ્યો છે તેના અંકુર શ્રી બ્રાહ્મકરામ માથેના મંમથમા શોધીએ તો જરાયે અસ્થાને નહિ ગણાય.

આ દરમ્યાન “બંધુ-સમાજ” ની દરેક દરેક પ્રવૃત્તિઓમા તેમનો સક્રિય સહકાર ચાલુ હતો ‘સુદરી-સુબોધ’ હવે પગભર થઈ ગયું હતું અને તેણે—દરેક દરેક નહિ તો પણ—લણાખરા શિક્ષિત ગુજરાતીઓના ઘરમા પ્રવેશ મેળવ્યો હતો. ભોગીન્દ્રરાવ હવે ઐન્યુ-એટ થયા હતા અને હાલ તબ્બત તો અમદાવાદ જ એમનું પ્રવૃત્તિ કેન્દ્ર હોવાથી તેમણે “સુદરી-સુબોધ”નું ત્રણ સંભાળી લીધું બંધુ-સમાજના બંધારણ મુજબ કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાને નામે પત્ર ચલાવે નહિ પણ આખા સમાજને નામે ચલાવે—પરંતુ “એડીટીંગ સેક્રેટરી” ની ફરજો એક તંત્રીની ફરજો જેટલી જ ગંભીર હતી. તે સમયે

રા. રણજીતરામ વાઘાભાઈએ સ્થાપેલી ગુજરાત સાહિત્યસભા પણ સાહિત્યક્ષેત્રમાં પગથર યતી જતી હતી. પરંતુ “બંધુ-સમાજ”નું સ્થાન હજી અનન્ય હતું. સાક્ષર-જ્ઞાતિઓ ઉજવાઈ રહી હતી અને સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાડીના પ્રમુખપદ નીચે પહેલી સાહિત્ય પરિષદની બેઠક પણ સફળતાથી પરિપૂર્ણ થઈ હતી. આવા પ્રત્યેક ગ્રામમાં ભોગીન્દ્રરાવના જાહેરજીવનની ચર્યાત થઈ. સાહિત્ય સભાના જનક રા. રણજીતરામને ભોગીન્દ્રરાવની જાહેરપ્રવૃત્તિઓથી આનંદ થયો. તેઓ ભોગીન્દ્રરાવના મિત્ર હતા અને તેમની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેતા. રણજીતરામે પોતાના મિત્રને નીચે પ્રમાણેનો આભારનંદન પત્ર પાઠવ્યો:—

તા. ૨૦-૪-૧૯૦૬

ભાઈ સાર્જન્ટરાવ,

...તમે ટ્રેન્સ્યુએટ થયા જણી આનંદ થયો છે. કવિ પણ ખુશી થયા છે. સભાને પણ તમે ગમવવા માંડી છે એમ રા. હીરાલાલ ખજર આપે છે : એ જણી ગર્વનંદ થયો છે. તમારા હાથમાં “સુબોધ” નવા ઉત્સાહથી ખીલશે એમ આશા રાખું છું.

લી૦ તમારો

રણજીતરામ

કવિ એટલે શ્રી. ન્હાનાલાલ કવિ અને “સુબોધ” તે “સુંદરી સુબોધ” પત્ર.

ભોગીન્દ્રરાવ પોતાના મિત્રમંડળમાં “સાર્જન્ટરાવ”ના માનભર્યા સંબોધનથી જાણખાતા. સમાજના સુધગા સભ્યો તેમને આ નામે સંબોધતા એટલું નહિ પણ ગુજરાતના ઘણા ખરા ધરોમાં તેઓ સાર્જન્ટરાવ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. આ નામ તેમના મિત્રોએ તેમને ઉત્સાહ અને નિયમિતતા માટેનો આગ્રહ જોઈ આપ્યું હતું. એક દશકરી અમલદાર પોતાના કાર્ય માટે જે સમજશુદ્ધિ અને ખંતથી

કામ કરાવે તે ગુણો ભોગીન્દ્રરાવમાં પ્રધાનપણે વિકસ્યા હતા એટલે તેમને આ લશ્કરી ઉપનામ મળ્યું હતું એમ માનવું છે. નિયમિતતા, આજ્ઞા-પાલન અને discipline (નિયમન) એ ભોગીન્દ્રરાવના સર્વ કાર્યોમાં જાણીયા વિના રહેતા નહિ. તેમનો સ્વભાવ કાર્યદક્ષ હોવાથી તેઓ ખીજા પાસે પણ પોતાના જોટલાજ સેવા-ભાવ અને કાર્યદક્ષતાના આશા રાખતા અને ધણુંખૂં એ કાર્ય કરાવવામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરતા. આ રીતે તેમને અપાયેલું “માર્ગન્દરાવ”નું મિરદ યથાર્થજ નિવડ્યું.

ખી. એ. થયા પછી ભોગીન્દ્રરાવનો વિચાર એમ. એ. થવાનો હતો, પરંતુ મુંબઈ યુનીવર્સિટીના રજીસ્ટ્રારને પૂછાવતાં માત્રમ પડ્યું કે અન્ય યુનીવર્સિટીઓના ખી. એ. ને મુંબઈની એમ. એ. માં બેસવા દેવાની રજા આપવામાં આવતી નથી. આથી તેમણે ન છૂટકે એમ. એ. નો વિચાર માંડી વાળવો પડ્યો.

ઈ. સ. ૧૯૦૬-૧૯૦૭ ની સાલમાં તેમણે એક સામટી અનેક પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી. તેમનો ઉત્સાહ એટલો બધો હતો કે તેમને આ સઘળી પ્રવૃત્તિઓ તરફ જરાયે દુર્લક્ષ્ય કરવું રૂચતું નહિ. ખી. એ. થયા પછી તેમણે અમદાવાદની નેટિવ હાઈ સ્કૂલમાં શિક્ષકનું સ્થાન સ્વીકાર્યું. અહીં તેઓ પોતાના પ્રેમ અને આસાકીથી સઘળા વિદ્યાર્થીઓના મન જીતી શક્યા. તેમનો અને તેમના વિદ્યાર્થીઓનો સંબંધ એક શિક્ષક અને શિષ્ય વચ્ચે હોય તે ઉપરાંત ઘણો વધારે હતો. તે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને મિત્રો ગણતા અને તેઓ ભવિષ્યના શહેરીઓ થવાના છે એ વિચાર કદીયે બૂલતા નહિ. આ યુવાન વર્ગને નવીન કેળવણીનાં સર્વ સારા ફળો મળવાથી તેઓ પોતાના દેશનાં ભવિષ્યને ઉજાળશે એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હતી. આ કારણથી તેમણે ખાસ યુવાન વર્ગને માટેજ એક પત્ર કાઢ્યું અને તેનું નામ “મેઘનાદ”.

“મેઘનાદ”ની નાણાંવિષયક સર્વ વ્યવસ્થા ભોગીન્દ્રરાવ જ કરતા અને એના તંત્રીની જોખમદારીભરી ફરજો પણ તેઓજ એકલે

લેતા અને તેમને સર્વ પ્રકારે ઉત્તેજન આપતા. તેમના હાથ નીચે અભ્યાસ કરતા અનેક વિદ્યાર્થીઓને તેમણે સાહિત્યસેવા અને સમાજસેવાની દીક્ષા આપી હતી. યુવાન લેખકોને તેઓ આગળ પાડતા અને તેમની સાહિત્યસેવાને યોગ્ય માર્ગે વાળતા. આમ તથુ ચાર વિદ્યાર્થીઓ સારા લેખકો નીવડ્યા. ગુજરાતના એક સુંદર નવલિકાકાર સ્વ. કાંચનલાલ મહેતા તેમના હાથ નીચે ધીપ્ત્યા હતા. તેઓ વારંવાર બોગીન્દ્રરાવને ત્યાં જતા અને પોતાની સાહિત્યકૃતિઓને, અને ખાસ કરીને કાવ્યોને, તેમની પાસે અભિપ્રાય માટે રજુ કરતા. આ યુવક “મલયાનિલ”ના ઉપનામથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં પાછળથી પ્રસિદ્ધ થયા કૂર કુદરતે તેમનું જીવન અકાળે ન ઝડપ્યું હોત તો તેમના કલમમાંથી “ગોવાળછી” અને “પ્રતિમા કે પ્રિયા” જેવી અનેક ઉચ્ચ કાવિની નવલિકાઓ ગુજરાતે પ્રાપ્ત કરી હોત.

આજ સમયમાં તેમણે પોતાના તંત્રીપણા નીચે અન્ય બે પત્રો કાઢ્યા હતા—(૧) “નાગર”, (૨) “દુમતિ”—પરંતુ આ બન્ને પત્રો ટૂંક સમય જ ચાલ્યા બાદ બોગીન્દ્રરાવે બંધ કર્યા હતા. “સુદરી સુબોધ”, “મેધનાદ” અને “નાગર”—એમના તંત્ર હેઠળ ચાલતા આ આ ત્રણેય પત્રોનું દષ્ટિચિંહુ બિન્નબિન્ન હતું. આ કારણમર જ તેમણે એકી વખતે ત્રણે પત્રો ચલાવવાનું સાહસ કર્યું હશે “સુદરી-સુબોધ” મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો માટેજ હતું જ્યાર “મેધનાદ”, તેના મુખપૃષ્ઠ પર જામ્યું હતું તે પ્રમાણે, “વિદ્યાર્થીઓ અને તરુણવર્ગ માટે પ્રકટ થતું માસિક” હતું “નાગર” તેમણે ખામ કરીને પોતાના શાંતિબંધુઓના હિતાર્થે કાઢ્યું હતું.

આમ બોગીન્દ્રરાવ એક પત્રકારની સાથે સાથે સમાજસુધારક—અને તે પણ પ્રચારલક્ષી સુધારક—બનતા જતા હતા. આમ એમની જીવનની Propagandist (પ્રચારલક્ષી) પ્રવૃત્તિઓના મૂળ જોડાં ઉતર્યાં.

આજ અરસામાં તેમણે, “બંધુ-સમાજ” ની નિયમિત અને નિયંત્રિત પ્રવૃત્તિઓમાં ઓતપ્રોત રહેવા છતાં, ગુજરાત સાહિત્યસમાજના

સેક્રેટરીની જાખમભરી ફરજો સ્વીકારી. ભોગીન્દ્રરાવ અને રણજીતરામના સ્વભાવ અને માનવમા ઘણુએ સામ્ય હતું. આ બન્ને સેવાલિલાથી યુવકો ગુજરાત અને દેશની સર્વદેશીય ઉન્નતિના સ્વપ્નો સેવા કરતા હતા અને આ સ્વપ્નાનો પ્રિદ્ધિ અર્થે પોતાના જીવનની સર્વ શક્તિ અર્પતા હતા. જે વખતે ગુજરાતમાં સાહિત્યની એકેકેય રીતસર મંર્યા નહોતી (“જંધુ-સમાજ” તો નિયંત્રિત મંડળ હતુ એ ધ્યાન રાખવું જોઈએ), જે કાંઈ પ્રયત્નો થતા હતા તે છૂટાછવાયા અને નિયમ વિનાના હતા, તે વખતે સાહિત્યનું કાર્ય પદ્ધતિસર કરવાને, સાહિત્યનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરવાને, ટુંકમાં સાહિત્યના સર્વદેશીય વિકાસને અર્થે, રણજીતરામે “ગુજરાત સાહિત્યસભા” ના ૧૯૦૩ની સાલમાં સ્થાપના કરી હતી. ત્યારબાદ સાક્ષર જ્યન્તિઓની યોજના પણ એમણે કરી હતી. પરંતુ ત્યાર પછી બીજે જ વર્ષે તેમણે મુખ્યમાં નોકરી મળવાથી અમદાવાદ છોડ્યું; અને તેમના ઉત્સાહી મિત્ર ભોગીન્દ્રરાવે સાહિત્યસભાનું મંત્રીપદ સ્વીકાર્યું એ વાતથી તેમને ઓછો મંતોષ થયો નહોતો. રણજીતરામ અને ભોગીન્દ્રરાવના જીવનનું મોટામાં મોટું સામ્ય તે બન્નેનો નવીન ગુજરાત માટેનો સ્નેહ. નવું ગુજરાત દેશના અન્ય પ્રાંતોની દરોજમાં કેમ ઉભું રહી શકે તે માટે આ બે યુવકોએ કંઈ ઓછા પ્રયત્નો નહોતા કર્યા. રણજીતરામ નોકરી અર્થે મુંબઈ ગયા પણ એમને મંતોષ હતો કે એમની પ્રિય સાહિત્યસભા એમના જેવા જ એક ઉત્સાહી મિત્રના હાથમાં હતી. ભોગીન્દ્રરાવ બી. એ.ની પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી રણજીતરામે તેમના પર જે પત્ર લખ્યો તેમાં તેમણે પોતાના મિત્રના ઉત્સાહની યોગ્ય શબ્દોમાં કહર કરી છે. ભોગીન્દ્રરાવે સાહિત્યસભાના સેક્રેટરી તરીકે બે વર્ષ કામ કર્યું. અને બ્યારે તેમને પણ નોકરી અને સમાજસેવાયે મુખ્ય જવાનું થયું ત્યારે ગુજરાત સાહિત્યમંચાએ તેમની સેવાની કદરમાં એક માનપત્ર આપ્યું.

ગુજરાતના આ બે આદર્શ સ્વપ્નદ્રષ્ટાઓના જીવન અને સ્વ-

ભાવમા સામ્ય હતું તે પ્રમાણે તેમના અવસાનની અણુધારી તીવ્રતા અને કારણમાં પણ જેવું તેવું મામ્ય નહાતું. ઇ. સ. ૧૯૧૭માં રણુ-જીતરામનું અકાળ અવસાન થયું અને ત્યાર પછી ચાર મહિનામાં જ ભોગીન્દ્રરાવે પણ આ વિશ્વનો ત્યાગ કર્યો. ગુર્જરીએ એક સામટા જે ઉત્સાહી સેવકો ખોયા. આ તો વિધવાંતર થયો, પરંતુ આ જે યુવકોના જીવન તથા મૃત્યુના મામ્ય સમજવા માટે એ આવશ્યક હતો.

ઇ. મ. ૧૯૦૦ થી ૧૯૦૭ સુધીમા ભોગીન્દ્રરાવનું માનસ જે ગીતે ઘડાયું, જે રીતે તેનો સુદર વિકાસ થયો અને જે રીતે આ વિકાસનાં ફળ આવ્યા તે સમજવા માટે એમના જીવન પર જે બળોની સામુદાયિક અથવા છુટીછવાયી અસરો હતી તેની સમાલોચના કરવી પડશે.

ઝોગણીસમી સદીના છેલ્લા પચ્ચીસ વર્ષના ઇતિહાસની આપણે શરૂઆતમા ઝાખી કરી. આ પચ્ચીસ વર્ષોમાં સારાથે ગુજરાતમા કેટકેટલા અવનવા ફેરફારો થયા તે પણ આપણે જોયું. વિચાર, આચાર અને સંસ્કારમા ગુજરાત ઘણું આગળ વધ્યું. મન્યનકાળના સાહિત્યે આ જીવન પર જે અમર કરી, અને એથી ઉલ્લુ જીવનના જે પ્રતિ-બિંબ સાહિત્યે ગ્રીધ્યા, તેનાથી વીસમી મહીના ગુજરાતી સમાજ પર આવકારદાયક અમર થઇ. ગોવર્ધનગમના ગ્રંથમણિના ચારે ચાર ભાગ પૂર્ણ થઈ ગયા હતા. યુવાન વર્ગ આ પુસ્તકની સીધી અમર નીચે આબો. અનેક ગુજરાતી યુવકો અને યુવતીઓ સરસ્વતી-ચન્દ્ર અને કુમુદ જેવા યવાની ઘેલછામા પડ્યાં. સાંસારિક જીવન અને વર્તનમા પણ “સરસ્વતીચંદ્ર”ની પ્રજળ છાયા તરત દેખાઈ આવી. સ્ત્રીઓની, બાળકીઓની—ભવિષ્યની માતાઓની—સર્વ પ્રકારે ઉન્નતિ કરવી એ શિક્ષિત ગુજરાતી વિચારકના જીવનનું ધ્યેય બન્યું. તત્કાલમયના સાહિત્ય પર “મરસ્વતીચંદ્ર”ની તો એટલી મદાન અમર છે કે તેમાંથી છુટવાને માટે ગુજરાતને વીસ વર્ષ લાગ્યા.

તે સમયે જે જે નવવક્યાઓ રચાઈ—“યોગિની,” “મૃદુલા,” “અલક્ષ્યભયોતિ,” “બાલા,” “ઉપાકાન્ત” વિગેરે—તે મર્વમાં “સરસ્વતી-ચંદ્ર”ની જાયા સ્પષ્ટપણે નજરે પડ્યા વિના રહેતી નથી.

તે સમયનો અન્ય પ્રબળ વાદ તે રાષ્ટ્રવાદ. કોંગ્રેસની ખેડકો પ્રતિ-વર્ષ મળતી અને રાષ્ટ્રના ઉદ્ધાર માટે અનેક બ્યાખ્યાનો થતા. આજ સમયમાં બંગલગંની હિલચાલથી રાષ્ટ્રભાવના અને અસ્થિતાને ધણું પ્રોત્સાહન મળ્યું. ગુજરાતના કોલેજીયનો તેમજ યુવાન વિચારકો આ રાષ્ટ્રીય આદોલનમાંથી છૂટી ન શક્યા. રણજીતરામ અને બોગીન્દ્રરાવ જેવાઓએ આ સોનેરી તકનો લાભ લઈ ગુજરાતી અસ્થિતાની ભાવનાનો પ્રચાર કરવા માટે જીવનની સેવાઓ અર્પી. રા. કનૈયાલાલ મુન્શી જેવા સ્વપ્નદ્રષ્ટા “મા” ની મુક્તિનાં સ્વપ્ના સેવી રહ્યા. આમ બંગલગંની હિલચાલને લીધે રાષ્ટ્રભાવનાનું જે પ્રબળ મેળું આગ્યુ તેમાંથી ગુજરાતી યુવકવર્ગ બચી ન શક્યો. આના પરિણામ ધાર્યા કરતાં મુંઝવે આપ્યા. હિંદુ-મુસ્લીમ-પારસી-નક્રશ્ચયન વિગેરે હિંદી-આજ ૩ એ ભાવનાનો પડધો સ્નાહત્યમા પડવા લાગ્યો.

ત્રીજી નોંધવાલાયક હિલચાલ તે સંમાર સુધારાની. સ્વ. બોળાનાથ સારાભાઈ અને સ્વ. મહીપત્તરામ રૂપરામે “પ્રાર્થના સમાજ” ની સ્થાપના કરી ત્યારથી સુધારાના મૂળીયાં ઉડા પેડાં—બાકી સુધારાનું પ્રથમ બચુગલ—રણજીંગડું—તો વીર નર્મદે જ કુંકડુ હતું. સંસારની નાની નાની બાબતોમાં અનેક સુધારાઓની આવશ્યકતા છે તે હિંદુ વિધવા, હિંદુ લગ્ન વિગેરે વિષયો પર વિચાર કરવાથી તત્કાલીન યુવકને તરત જ માલમ પડ્યું; અને તે મમાજમાં બંડની ભાવના પ્રેરવા કટિબદ્ધ થયો. “મુંદરી-સુબોધ” જેવા ખાસ ઓળો માટેના જ માસિકો પ્રકટ થયા. ઓળોની ઉન્નતિ માટે સંસ્થાઓ સ્થપાઈ. અને આજની કન્યા આવતી કાલે એક આદર્શ ગૃહિણી અને આદર્શ માતા કેમ બને તે માટે સુધારકોના પ્રયત્નો શરૂ થયા. પુનર્જન્ન, વિધવાવિવાહ વિગેરે વિષયો પર ઉદ્દામ વિચારો દર્શાવવામાં

lead a more progressive life .He always acted up to his principles "

" મગ્ગવતીયક્ર "ની જે મહાન અમર ભોગીન્દ્રરાવ પર થઈ તે તેમની " મૃદુલા " અને ઉપામન્ત "ના પાને પાને જણાઈ આવે છે આનો અર્થ એમ નથી કે આ નવલકથાઓ ' મગ્ગ સ્વનીનક્ર "ની શૈલી અથવા વસ્તુના અનુકરણ રૂપે ગ્રાહ્ય હતી પરંતુ મમાજના અગત્યના પ્રશ્નો (problems) જે રીતે તેમણે ચર્ચ્યા છે તેના પરથી મહેલાઈથી માલમ પડશે કે ભોગીન્દ્રરાવ, ગોવર્ધનરામની અમર નીચે કેટલા પ્રમાણમાં આવ્યા છે ગોવર્ધનરામની " સ્નેહમુદ્રા "ના સંસ્કારો પણ તેમની આ કૃતિઓ ઝીલી રહી છે પરંતુ એમની નવલકથાઓ વિષે આગળ સર્વસ્તર નોંધ લેવાની હોવાથી આ મર્વ લખાવવાનું આદ્ય થોડું નહિ લેખાય

ગાંધીવાદની અસર નીચે ભોગીન્દ્રરાવ કૌનેન્જીવનમાંથી જ આવ્યા હતા ઈ સ ૧૯૦૬માં તેઓ રા શકગાય અમૃતરાય માથે કોંગ્રેસના એક અધિવેશનમાં ભાગ લેવા પશુ ગયા હતા બગ ભગની હિલચાલ સાથે જે અવેશની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ તેમાંથી ભોગીન્દ્રરાવ જેવાનું સંસ્કારગ્રાહી માનસ વિમુક્ત કેમ રહી શકે ? એમના વિચારો Cosmopolitan થયા તેની શરૂઆત આ તેમની રાષ્ટ્રવાદની ભાવનામાં મળી આવશે, પોતાના પુસ્તકોમાં તેઓ હિંદુ મુસલમાન, પારસી વિગેરે સંકુચિત વર્તુલોનો ભાગ કરવાનું સૂચવે છે અને હિંદી ત્વની ભાવના અપનાવવાનો આગ્રહ કરે છે

અને મમાજસુધાગની હિલચાલ પ્રત્યે તો તેઓને પ્રથમથી જ અલિશ્ચિ હતી તેમના માતૃશ્રી કાલીજીને ૨૪૦ ભોગાનાથ મારા-ભાઈના કુટુંબના હતા એ વાતનું વિસ્મરણ ન થવું જોઈએ પોતે ધર્મ નરક શકાની નજરેતો નહોતા જોતા જ, પરંતુ ધર્મને મમાજ-સુધારાના કાર્યમાં અતગત નાખ્યાનો જગત અધિમર નથી એવો

તેમનો દૃઢ મત હતો. “ સુંદરી-મુખોષ ”ની સ્થાપના પછી સ્ત્રી-જીવનનાં પ્રશ્નોને તેમણે પ્રાધાન્ય આપવા માંડ્યું અને પરિણામ હિંદુ ગૃહજીવનનાં મર્વે—નાના તેમજ મોટા—પ્રશ્નોનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યો. સમાજની આપખુદીથી કરમાઈ જતાં અનેક જીવનોને જોઈ તેમણે પોતાના કાર્યદ્વારા અને પુસ્તકોદ્વારા હિંદુ સંસારને ઉચ્ચ ભાવનાઓ આપવાનો મુક્તિ નિશ્ચય કર્યો. આ રીતે તેમની નવલ કથાઓ તેમના હાથમાં એકે શસ્ત્ર તરીકે ખપ આવી. તેઓ સમાજ પર વખત આવે પ્રહારો કરતા, પરંતુ આ પ્રહારોમાં કટુતા તો નહોતી જ. પોતે પણ એ હિંદુ સમાજના જ છે એ વાત તેઓ વિસરતા નહિ. એમણે જે જે ટીકાઓ કરી છે તે સમભાવથી અને સમાજને ઉચ્ચ કોટિએ લઈ જવાના શુભ આશયથી જ.

ઈ. સ. ૧૯૦૭ની સાલથી એમની નવલકથાકાર તરીકેની શુભ કારકીર્દિ શરૂ થઈ. આ વર્ષમાં એમની પ્રથમ નવલકથા “ મૃદુલા ” બંધુ-સમાજના મુખપત્ર “ સુંદરી મુખોષ ”ની ભેટ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ. સમાજના કેટલાક અગત્યના પ્રશ્નોને મધ્યબિંદુ તરીકે સ્વીકારી ગુજરાતી સંસારના જે મુંદર ચિત્રોનું નિરૂપણ આ વાર્તામાં કરવામાં આવ્યું હતું તેને લીધે “ મૃદુલા ” માધારણ જનમમાજનો તેમ જ સાક્ષરોનો સારો આવકાર મેળવી શકી. એક ઉગતા લેખકની સૌથી પ્રથમ કૃતિને આવો સરસ આવકાર મળે તે કંઈ જોણું ઉત્તેજનપાત્ર ન ગણાય—અને તે પણ ખાસ કરીને પ્રચારકાર્મ અને મહેરખમર વિનાના તે સમયમાં. “ મૃદુલા ”ના જોપાત્રો તે સમયની ગુજરાતણોના સુદર નમુનાઓ ગણી શકાય. બીજેજ વર્ષે, ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં, એમની બીજી નવલકથા “ ઉપાકાન્ત ” અમદાવાદનાં “ ગુજરાતી પંચ ”ની ભેટ તરીકે પ્રહાર પડી. આ નવલકથા વસ્તુ તેમજ કલા-વિધાનમાં “ મૃદુલા ”ને પણ ટપી નષ્ટ એવી નીવડી. આપણા સમાજના જે પ્રશ્નો એમાં ચર્ચવામાં આવ્યા હતા તે પ્રશ્નો હજી એટલા અગત્યના છે.

આમ ૧૮૦૬ થી ૧૮૦૮ નો સમય ભોગીન્દ્રરાવે વિદ્યુતવેગી પ્રવૃત્તિઓમાં કાઢ્યો. ઉપાક્રાન્ત 'મા બાળજીવનના અને ત્રીજીવનના પ્રશ્નોની જે ત્રીજીવટથી મગીક્ષા કરવામાં આવી હતી તેનાથી ગુજરાતના પ્રે અગ્રગણ્ય વિચારકો ધણા આકર્ષાયા અને તેમને આ પુસ્તકના લેખક માટે માનવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ તેમને એમ લાગ્યું કે આ યુવાન લેખક અને સમાજસેવક માત્ર અમલવાદની એકાદેક શાળામાં શિક્ષક તરીકે પોતાનું જીવન મર્યાદા નાખે તેના કરતાં જીવો ૧૧ સેવા કરતી ગેકાઠ મર્યાદામાં પોતાની શક્તિ તથા સેવા બિનાધાનો ઉપયોગ કરે તો મમત્ર ગુજરાતને અનર્હ લાજ થાન આ વિચારકો તે શ્રી દયારામ ગીકુમન અને શ્રી મનમારી આ ઉપગાન ' ઉપાક્રાન્ત ' મા વિદ્યાનંદા જે પ્રશ્નો ઇચ્છવામાં આવ્યા હતા તેનાથી ગુજરાતન પ્રખ્યાત વિદ્યાનંદાશ્રી સ્વ ત્રિભુવનદામ ગજગરે ૫૪ આ યુવકની સમાજસેવા માટેની ઉપયોગિતા જોઈ લીધી પરિણામે આ તથા સદ્ગૃહસ્થોએ ભોગી રાગને મુમુક્ષુની સેવા મર્દન ના સેક્રેટરી તરીકે લેવાની સૂચના કરી અમલવાદમાં રહેલા કરતા મુમુક્ષુ જનાથી પોતાથી ભવિષ્યમાં સમાજસેવા તેમજ માહિત્યસેવા કરવાની મારી તકો પ્રાપ્ત કરી શકશે એ વિચાર તે ભોગીન્દ્રરાવને દીર્ઘ સમય થતા આવ્યા કરતો હતો પરંતુ અમલવાદમાં તેમને હસ્તક થાનતી અનેક અવૃત્તિઓ જે હવે પગભેર ધર્ષ હતી તને ત્યાગ કરીને જવું સનાહભર્થુ કે નહિ તેનો વિચાર એ કમી શક્યા નહોતા અને કેમ જાણે કે તેમને પોતાનો અતિમ નિર્ણય સત્વર કરી લેવાની તક આપવામાં આવી હોય તેમ આ વખતે એક જીમ્ને અગત્યનો બનાવ મળ્યો આ મમને તેમના હસ્તેચ્છુ વડિન શ્રી નર્મદાશ કર દેવશકર મહેતા અમલવાદ મ્યુનિસીપાલીટીના ચીફ ઓફીસર (વડા અધિકારી)ના ઓદ્યાએ હતો જે સમયે તેમની સેવા માટે શ્રી દયારામ શ્રી મનમારી અને શ્રી ગજગરે માગણી કરી તે સમયે શ્રી નર્મદાશ મહેતાના હાથ નીચે મ્યુનિસીપાલીટીમાં હેડ ક્લાર્ક

(વડા દારકુન)ની જગ્યા ખાલી પડી હતી. ભોગીન્દ્રરાવ મેન્ડુએટ હોષ્ટ આ સ્થાનને માટે સર્વ રીતે લાયક હતા, અને શ્રી. નર્મદાશંકરે આ સ્થાનને માટે ભોગીન્દ્રરાવને તક આપી. આમ બે સારી માગણી-ઓથી ધેરાયેલા ભોગીન્દ્રરાવે તરતજ પોતાનો નિર્ણય કરી લીધો. મુંબઈ જવાથી અને “મેવા મદન” જેવી સ્ત્રીઓ તથા મમાજની સર્વ રીતે સેવા કરતી મંસ્થામાં જોડાવાથી તેમના સેવાભાવી અને સુધારક જીવનને નવી કાર્યદિશા મળશે એ વિચાર પર આવતાં તેમને વાર લાગી નહિ. પરિણામે તેઓ તા. ૧ લી ઑક્ટોબર ૧૯૦૮ ના દિવસે મુંબઈ ગયા અને મુંબઈ જવાની માથે તેમની કલમમાંથી નવલકથાઓનો જે વિપુલ પરિપાક ગુજરાતને પ્રાપ્ત થવાનો હતો તેના મંડાણ થઈ ચૂક્યા.

૪. સ. ૧૯૦૧ની સાલમા ભોગીન્દ્રરાવ મુંબઈથી અમદાવાદ આવ્યા હતા; ૧૯૦૮માં તેઓ મેવાભાવનાને સિદ્ધ કરવા પુનઃ મુંબઈ જતા હતા. આ આઠ વર્ષમા તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓનો અને મમાજસેવાનો કેવી રીતે વિકાસ થયો તે આપણે જોયુ. ૧૯૦૧માં મુંબઈથી નિરાશ થઇને આવેલો યુવક આજે ૧૯૦૮મા પોતાના જીવનકાર્યની મિદ્ધિ અર્થે મુંબઈ પાછો ફરતો હતો. આ આઠ વર્ષોમા તેણે જીવન મુદ્દર રીતે ધડાધુ, માનમ મર્વ રીતે વિકસ્યુ અને જીવિખની મહાન સેવા-ઓને માટે સર્વ પ્રકારે લાયક બન્યુ.

પ્રકરણ પાંચમું

સિદ્ધિ અને અવસાન

અમદાવાદની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ સંકલિત બોગીન્દ્રરાવ ઇ. સ. ૧૯૦૮માં મુખ્ય આખ્યા અને “સેવા સદન”માં આખ્યા વખતના સેક્રેટરી તરીકે જોડાયા. શ્રી. દયારામ ગીકુમ્બ, શ્રી. ત્રિભુવનદાસ ગજજર અને શ્રી. મલખારી તે સમયે “સેવા-સદન” ના મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ તરીકે હતા. “સેવા-સદન” ગુજરાતી તેમજ અન્ય કામોની સ્ત્રીઓમાં એક આદર્શ મંસ્થા તરીકે જાણીતું થયું હતું. તેની ઑફીસ ગીરમામ એક રોડ પર, મહારાજાવડી પોલીસ ચોકીની બાજુમાં, અમરેલી હાઉસમાં હતી. હજી આજેય આ જ મકાનમાં ગુજરાતી દિવંદુ સ્ત્રી મંડળની ઑફીસ છે.

તે સમયે સ્ત્રીઓને માટે કાર્ય કરનારી અને સ્ત્રીઓનાં પ્રશ્નોનેજ અપનાવી લેનારી સંસ્થાઓ આજના જેટલી નહોતી. સ્ત્રી-કેળવણી અને સ્ત્રી-ઉન્નતિના પ્રશ્નો તે વખતના યુવકો અને વિચારકોને મુંઝવી રહ્યા હતા : અને આ પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે ગુજરાતનાં મુખ્ય શહેરો તથા મુખ્યમાં સ્ત્રીઓની સેવાર્થે જ સંસ્થાઓ નીકળી રહી હતી. આમ ઠેરઠેર સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે તનતોડ પ્રયત્નો થઈ રહ્યા હતા. અમદાવાદમાં બોગીન્દ્રરાવ અને તેમના મિત્રોએ “સુંદરી-સુબોધ” થી સારાય ગુર્જર વનિતાવંદની સેવા કરવાની શુભ ચરઆત કરી હતી તેના મુંદર ક્ષેત્રો નિપજ્યાં હતાં. પરિણામે ઈસુના વીસમા સૈકાની

શરૂઆતના વર્ષોમાં જે મહાપ્રશ્નો કલ્પવામાં જ આવતી રહ્યા હતા તે હવે અવધારમાં મુકાતાં જતા હતા. ઓગણીસમી સદીનાં અંતભાગમાં સ્ત્રી-બાળકોની ઉન્નતિ માટેની વ્યવહારિક પ્રવૃત્તિઓ નહિ જેવી હતી : નવા સૈકાની શરૂઆતમાં “સુંદરી સુબોધ” અને તેની પ્રથમ બેટ ‘યોગિની’ પ્રકટ થયા તે વખતે સ્ત્રી-બાળકોના પ્રશ્નો અગત્યના ગણાવા માંડ્યા હતા. પરંતુ આક નવ વર્ષનાં ટુંકા ગાળામાં વસ્તુ-સ્થિતિમાં ખામ નોંધવાલાયક પરિવર્તન થયું હતું. હિંદી સંસાર-સુધારા સમાજને અંગે તથા અન્ય કોમોના મમારંભોની સાથે સાથે સ્ત્રીઓ દ્વારા ચલાવવામાં આવતી મહિલા પરિષદો ભરાવાની શરૂઆત ક્યારનીય થઈ ચૂકી હતી. મુંબઈનું “સેવા-મંદન” તેમજ અમદાવાદ અને સુરતના વનિતાવિશ્રામની સુવ્યવસ્થિત સંસ્થાઓ સ્ત્રી ઉન્નતિમાં સુંદર અને સક્રિય ફાળો આપી રહી હતી. સ્ત્રીઓ માટેના ખામ વાચનાલયો તથા પુસ્તકાલયો ઠેરઠેર દેખાતા હતા. સ્ત્રીઓ માટેના ખામ પ્રસતિગૃહો અને ઔષધાલયોની સ્થાપના પણ થઈ ચૂકી હતી.

ભોગીન્દ્રરાવની સેવાભાવના અને કાર્યદક્ષતાને “સેવા-સદન”માં પૂરેપૂરો વિકાસ થયો. ભોગીન્દ્રરાવના સંસ્કારી માનસ પર સ્ત્રી-જીવનના મહાપ્રશ્નોએ હિંદી અમર કરી હતી. હવે આ તકે પોતાના ઉચ્ચ વિચારોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનું હતું તે તેઓ બરાબર સમજતા. પરિણામે તેમણે પોતાની સર્વ કાર્યશક્તિ અને શુદ્ધિને ઉપયોગ “સેવા-મંદન” ને વિકસાવવામાં ગાળ્યો. જે હિંદુ બહેનો “સેવા-સદન” નો લાભ લેતા તેમની સાથે ભોગીન્દ્રરાવ સ્ત્રી-જીવનનાં અનેક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા એટલું જ નહિ પણ દુઃખી અને સમાજથી અંતરે રીતે હિણાયેલી લાગિનીઓને તેઓ આશ્વાસનરૂપ હતા. ૧૯૦૮ થી ૧૯૧૦ મુધી તેઓ “સેવા-સદન”ના સેક્રેટરી તરીકે રહ્યા તે દરમ્યાન તેમણે સ્ત્રીસમાજના લાભની અનેક યોજનાઓ ધડી અમલમાં મૂકી. પોતાના એકનિષ્ઠ કાર્યથી તેઓ શ્રી. ગજજીર આદિ

મુરખીઓને મંપૂર્ણ રીતે સતોષી શક્યા એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાના સદ્ભાવ અને સમ્યક્ચિત્રથી અનેક ભગિનીઓનો અનુરાગ મેળવી શક્યા. “સમાજસેવાના અનેક પ્રદેશો ઉપર સ્વયંજૂ અનુરાગથી પ્રેરિત હોવાથી” ભોગીન્દ્રરાવ પોતાના કર્તવ્યમાં સદાય તન્મય રહેતા. “સેવા-સદન”ને આવા ઉત્સાહી મંત્રીની સેવાથી જે ફાયદો થયો તે તો “સેવા-સદન”નો ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર મારી રીતે લખી શકશે. પોતે મેળપુએટ થયા તે પહેલાથી જ તેમને સ્ત્રી જીવનને સ્પર્શતાં પ્રશ્નોનો અભ્યાસ હતો. “સુંદરી સુબોધ”ની સ્થાપના બાદ આ અભ્યાસ વધ્યો (જેના સુંદર પરિણામો આપણે “મૃદુલા” તથા “ઉપાકાન્ત”ના સ્ત્રીપાત્રલેખનમાં જોઈ શકીએ છીએ) અને “સેવા-સદન”ના મંત્રીસ્થાને નિભાયા પછી સ્ત્રી-જીવનની દરેક દરેક સમસ્યાઓનો તેમને પૂરેપૂરો અનુભવ મળ્યો અને તેઓની સમાજની સેવા કરવા માટેની શક્તિ પણ વધી. જેમ “સેવા-સદન”ને આ ઉત્સાહી મંત્રીથી અનેક લાભો થયા તેમ ભોગીન્દ્રરાવને પણ “સેવા-સદન” માથેના મંજૂષથી ઘણા લાભો થયા. પ્રથમ તો તેઓ સ્ત્રી-જીવનના વિકટ પ્રશ્નો તેમનાં યોગ્ય સ્વરૂપમાં સમજતા શીખ્યા : બીજું પોતાની ભવિષ્યની વાર્તાઓ માટે—સ્ત્રીપાત્રોના તાદસ્ય નિરૂપણ માટે—સ્ત્રીજીવનનો જે પરિચય જોઈએ તે તેમને મળ્યો અને ત્રીજું તેમને સ્ત્રી-જીવનમાં રમ લેના અને સ્ત્રીઓઓની ઉત્પત્તિ અર્થે જ જીવન ગાળનારા અનેક મહાગૃહસ્થો અને મન્નારીઓનો નિકટ પરિચય થયો.

ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળના પ્રસિદ્ધ મંસ્થાપક શ્રીમતી જમનાજીહેન નગીનદામ મહર્ષિના પરિચયમાં ભોગીન્દ્રરાવ આવી રીતે આવ્યા હતા : શ્રી. લવાનીદામ નારણદામ મોતીવાળા માથે પણ પરિચય આવી રીતે જ થયો હતો. આ બન્ને—શ્રીમતી જમનાજીહેન મહર્ષિ અને શ્રી. મોતીવાળા—ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળના પ્રણેતા

હતા. તેમના દ્વારા ભોગીન્દ્રરાવને ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળની સેવા કરવાનો મુયોગ પણ પ્રાપ્ત થયો. “સેવા-સદન”ના પોતાના અધિકારની રૂએ ઉત્પન્ન થતી ફરજો ઉપરાંત પણ ભોગીન્દ્રરાવ સ્ત્રી-મંડળ જેવી સંસ્થાના કાર્યમાં ઉલ્લટભેર ભાગ લેતા. તેઓએ ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળના સભાસદ બહેનો સમક્ષ ઈ. સ. ૧૯૧૦ની માસમાં “સરસ્વતીચંદ્રના સ્ત્રીપાત્રો” એ વિષય પર વિદ્વાતાપૂર્ણ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. આમ તેઓ સ્ત્રીઓની ઉન્નતિના દરેકે દરેક કાર્યમાં હોંશભેર ભાગ લેતા.

ઈ. સ. ૧૯૦૮થી ઈ. સ. ૧૯૧૦ની સાલ સુધી ભોગીન્દ્રરાવ, “મેવા-સદન”ના સેક્રેટરી તરીકે રહ્યા. ત્યારપછી—૧૯૧૦માં—કેટલાક સંજોગો એવા ઉપસ્થિત થયા કે જેથી ભોગીન્દ્રરાવને એ સંસ્થા છોડવી પડી. આ મંજોગોના ઇતિહાસમાં જવાથી આપણી સાર્વજનિક સંસ્થાઓનાં કેટલાક ઇતિહાસો સહેલાઈથી શોધી શકાય—કે જેને લીધે ઉત્સાહી કાર્યકર્તાઓને આવી સંસ્થાઓ માથેનો સંબંધ ન છૂટકે છોડવો પડે છે—પરંતુ આ મંજોગો સાથે આપણને હાલ જરાયે નિસ્ખત નથી. એટલું કહેવું જોઈએ કે એમાં ગેરફાયદો થયો હોય તો નહિ કે ભોગીન્દ્રરાવને પણ સંસ્થાને. ભોગીન્દ્રરાવના અંગત મિત્ર શ્રીયુત ચન્દ્રસંકર પડ્યા આ પ્રસંગ માટે જે શબ્દો લખે છે તે નોંધવાલાયક હોઈ અત્રે તેનો ઉલ્લેખ અસ્થાને નહિ ગણાય.

“.....આપણી સાર્વજનિક સંસ્થાઓમાં વારંવાર થાય છે એવા કેટલાક અગમ્ય સંયોગોથી તેમણે તે સંસ્થા છોડી. ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રીઓના લાભના દષ્ટિબિંદુથી ખાસ કરીને અને મેવાસદનની સંસ્થાના હિતની મામાન્ય દષ્ટિથી પણ તેમના જેવા જાત સમાજસેવકના જવાથી સંસ્થાને ઘણું નુકસાન પહોંચ્યું હોય જોઈએ. બેશક, આવી હાનિઓના કાંઈ માપ થઈ શકતાં નથી; પરંતુ જોઈએ તેમના હૃદયનો પરિચય હોય તેમને તો

એમ લાગ્યા તમ નદિ મધુ હોત કે જોગીન્દ્રરાવ જેવા ઉત્સાહી
મમાજમેવકને ગુમાવનામા સેવામ નના કાર્યકતાઓએ જેવી તેવી
બૂલ કરી ન હતી *

આ મે વષો એમણે મુખ્યમા જ ગાળ્યા અહી તેમનુ વાચન
ધણુ વધુ અને માથે સાથે પાશ્ચાત્ય લેખકોનો તેમનો અભ્યાસ પણ
પ્રબળ થતો ગયો. આ સમયમા જ તેઓએ મહાન રસિયન વિચારક
કાઉન્ટ ટોલ્સ્ટોયના લગભગ ધણા ખરા પુસ્તકો વાંચી નાખ્યા અને
આ વાચને તેમના જીવન આે માનસ પર દૃઢ છાપ પાડી તેમનુ
સાહિત્યજીવન પણ આ વાચનને લીધે ટોલ્સ્ટોયમય બન્યુ કૉલેજ
જીવનમા ટેનીસન અને હેમર્ટનની જે અસર થઈ હતી તેના કે તાય
વધુ પ્રમાણ અસર આ સમયે ટોલ્સ્ટોયની થઈ ૧૯૧૦ની આસપાસ
તેમણે ટોલ્સ્ટોયનો તેના નખાણો દ્વારા જોટલો પરિચય મેળવાય તેટલો
મેળવી લીધો. પગિણુમે તેમની પાછળની ધણી નવનકથાઓ પર
ટોલ્સ્ટોયના પુસ્તકોની સ્પષ્ટ અસર જણાઈ આખા વિના રહેની
નથી આજ સમયમા તેમના જીવન પર ખીજ એક પાશ્ચાત્ય લેખકની
અસર થઈ તે રાફ્ વૉલ્ડો ટ્રાઈન ટ્રાઈનના ગભીર વિચારો અને
સુલિખિત ભાષાથી એ સ્વાભાવિક તેને ગુજરાતીમા મુકવા લલચાયા
પગિણુમે શ્રી ભગનીદામ નારજીદાસ મોતીનાજાના પ્રેતસાહનથી ગુજ
રાતી હિંદુ સ્ત્રી મકો રાજમાર્ગનો મુસાફર ઈ સ ૧૯૧૦ના
સપ્ટેમ્બર મહિનામા પ્રકટ કરી આ નાની ગરખી મથિકામા ટ્રાઈનના
જીવનવિષયક સૂત્રો અને તેના પર સરળ અને સાદી ગુજરાતી
ભાષામા મનનીય વિવરણ આપવામા આવ્યુ છે કે જેથી ગુજરાતી
બહેનો એનો વિશેષ પ્રમાણુમા લાભ લઈ શકે પાશ્ચાત્ય વિચારકની
પ્રમાણ અસર નીચે લખાયેલી આ પુસ્તિકા જોગીન્દ્રરાવના તે સમય ॥
વાચન અને મનન પર સુદર પ્રકાશ પાડે છે હવે તેમનુ જીવન

ગંભીર બનતું જતું હતું અને જીવનના અનેક ગાધારણ કૃત્યોમાંથી તેઓ ઉડા બોધ તથા અનુભવ તારવતા શીખ્યા હતા. આ કથનનાં એક નિદર્શન તરીકે એમણે ગુજરાતીમાં ઉતારેલા હાડીના નીચેના વાક્યો યોગ્ય લેખાતો:--

“ એક ડોલ બીજી ડોલને કુવામાં જતાં કહે છે કે ‘તું કેમ દિક્ષગીર છે?’ બીજીએ ઉત્તર વાળ્યો: ‘આપણા જીવનનો વિચાર કરતાં ગ્લાનિયાય છે, વારે વારે ભરાઈએ છતાં આખરે ખાલી જ થઈએ છીએ.’ પહેલી ડોલે કહ્યું: ‘એવો વિચાર શા માટે લાવવો? આપણે ખાલી જઈએ છીએ પણ ભરાઈને આવીએ છીએ, એ દ્રષ્ટિએ વિચાર કર અને મારી પેઠે તું પણ આનંદમાં રહીશ.’ ”

આમ “ આપણે ખાલી જઈએ છીએ પણ ભરાઈને આવીએ છીએ ” એ સૂત્ર ભોગીન્દ્રરાવના જીવનનું મધ્યબિંદુ બન્યું. આથી અનિવાર્ય સંજોગોને લીધે તેમણે “ સેવા સદન ” ઊડ્યું તેથી ગ્લાનિ તો થઈ પરંતુ આઘાત તો ન જ પહોંચ્યો. તેમના અંગત મિત્રો અને “ સેવા-સદન ”ના કાર્યકર્તાઓ તેમના એકનિષ્ઠ પ્રયત્નથી મંતાપ પામ્યા હતા એ જ વિચાર તેમને આનંદ આપવા બસ હતો.

“સેવા-સદન” ઊડ્યા પછી શું કરવું? ભોગીન્દ્રરાવ જેવા ઉત્સાહી વિચારક આ પ્રશ્નથી ન મુંઝાયા તેમના જેવી નિસ્વાર્થો અક્તિઓ માટે સેવાના અનેક ક્ષેત્રો ખુલા હતા. “અમે નહોતું કહ્યું કે તમે અમદાવાદ છોડીને ન જાઓ?” “ શા માટે સારા પગારની હેડ ક્લાર્કની નોકરી છોડી મુંબઈ ગયા હશો?” વિગેરે વિગેરે મત-લબ્ધના પત્રો તેમના અમદાવાદના મિત્રોએ લખ્યા, પરંતુ આવા કપકાઓથી ભોગીન્દ્રરાવ જરાયે મુંઝાયા નહિ. તે તો પોતાના જીવન-અધ્યયને દૃઢતાથી વળગી રહ્યા. આ પ્રસંગ કંઈ તેમના જીવનમાં પહેલો અંતરાય નહોતો. નવ વર્ષ પહેલાં ઐન્યુએટ થવાને માટે

ભગીરથ પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા ત્યારે પણ દુનિયાના ડાહ્યા મિત્રોએ તેમને અનેકોનેક સલાહો આપી હતી તે વખતે પણ તેમણે આ સલાહો બાજુએ મૂકી પોતાના કર્તવ્યપથે પ્રયાણ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું આ વખતે પણ તેઓ કર્તવ્યપથથી જરાયે ખરવા નહિ તેમણે પોતાનો નિશ્ચય કરી લીધો હતો.

તેઓ પોતાના અતિપ્રિય બ્યવસાયમા પુનઃ જોડાયા અને આ બ્યવસાય તે શિક્ષકનો બાજુ પન્નાવાન જૈન હાઇસ્કૂલના કાર્યકર્તાઓએ ભોગીન્દ્રરાવને તરત ઝડપી લીધા અને પુનઃ એક વાર ભોગીન્દ્રરાવ શિક્ષક બન્યા—અને જીવનના અત સુધી આ ઉચ્ચ બ્યવસાયને એકનિષ્ઠાથી વળગી રહ્યા શાળામા તેઓ મસ્કૃત અને ઇતિહાસના વિષયો શીખવના.

આજ અરસામા તેઓ મુમ્મનું ધાધલીયુ વાતાવરણ છોડી સાતાકુંડના શાલ વાતાવરણમા રહેવા ગયા અને “વિહર-વિના” ભોગીન્દ્રરાવના જીવન અને કાર્ય સાથે સંકળાયેો હજી ૫ સાતાકુંડના રહેવાસીઓ—ગુજરાતના બહુ ખરા વાચકો—“વિહર વિના” એપ્રે ભોગીન્દ્રરાવનું નિવાસસ્થાન એ વિમર્શ નથી આજે ભોગીન્દ્રરાવના અવસાનને સત્તર સત્તર વર્ષો વીત્યા તે છતાં ૫ ઘોડમદર રાડ ઉપર આવેલો આ મંડલો સાહિત્યરમિક જનતાને એક શાલ સાહિત્યસેવકના જીવન અને કાર્યની યાદ આપે છે તેમણે ધાધલીયુ વાતાવરણ છોડ્યું તે છતાં ૫ જીવન તો “ધાધલીયુ” જ રહ્યું ધાધલીયુ એટલે અનેક પ્રવૃત્તિમય “વિહર-વિના”મા રહીને તેઓએ જે પ્રવૃત્તિઓની હાર-માળા શરૂ કરી તેનાથી તેમના મનને કર્તવ્ય જાગ્યાનો સંતોષ મળ્યો, પરંતુ જોમ્મએ તેટલી શાંતિ ન મળી—કારણ કે આ અરસામા તેઓએ વિદ્યુતવેગી ઝડપથી વાર્તાઓ અને લેખો લખવાની શરૂઆત કરી ગુજરાત અને જૂદા ગુજરાતમા તેઓ પોતાના “મુદરી મુમોષ”ના લેખોથી જાણીતા થયા હતા “મુદુલા” અને ‘ઉપા-

કાન્ત " ના પ્રકાશન પંક્તી તેમની એક કુશળ નવલકથાકાર તરીકે પ્રતિષ્ઠા જામી અને અમદાવાદની અમૂલ્ય પ્રવૃત્તિઓ અને સેવાસંનના મંત્રોપદને લીધે તેમની દૃઢ સેવાભાવના પ્રગિદ્ધિ પામી. પરિણામે ગુજરાતના લગભગ દરેકે દરેક પત્રે તેમની પાસેથી લેખો અને વાર્તાઓની માગણી કરી. અનેક શ્રીદિતસાધક સરથાઓએ તેમની પાસેથી સ્ત્રી ઉન્નતિની યોજનાઓ માગી. મુખ્યમંત્રીના અમ્રગણ્ય દૈનિકાએ તેમની પાસેથી ચર્ચારપદ જનાવો પર લેખો માગ્યા ભોગીન્દ્રરાવે આ સવળાને એક સરખો સનોષ આપવાને માટે પોતાની લેખન પ્રવૃત્તિને કંઈક અજમ જોમ આપ્યું અને પરિણામે તેમની કાર્યશક્તિમા તેમના અગત મિત્રોએ પણ કદી ન કરપેલો વિકાસ થયો. આવી રીતે ભોગીન્દ્રરાવ મુખ્યમંત્રી તેમજ સમસ્ત ગુજરાતના જાહેરજીવન તેમજ સાહિત્યજીવનમા એક અમ્રગણ્ય વ્યક્તિ તરીકે લેખાવા લાગ્યા.

ગોષ સાચક આ ઉપગ્રી રખે એમ માની લેરાતી ઉનાવળ કરે કે ભોગીન્દ્રરાવે જાહેરજીવનમા ઓતપ્રોત ગ્રહી પોતાના ગૃહજીવનને વિસારે પાડ્યું હતું ના ભોગીન્દ્રરાવ પોતાના નાનકડા કુટુંબને પણ પોતાની ઉચ્ચ સેવાભાવના અર્પી ગયા હતા. જાહેરજીવનમા એકામ થઈને ગૃહજીવનને તે ત્યુ વિસારું હોય તો તેમની લેખિતી માથી ગુજરાતના રસિક ગૃહજીવનના આટલા સુદ્ધ અને તાદ્દશ્ય ચિત્રો આપ્યુંને જાગ્યેજ મળી શકને પ્રમિવાજ્ઞેનનો અન્નામ અને છુટીછવાયી સાહિત્યસેવાને તેમના પતિ તરફથી કર્ત જોવું તેવું પ્રોત્સાહન નહોતું મળતું. સાહિત્ય ઉપરાત જનસમાજની ઉન્નતિકામક પ્રવૃત્તિઓમા પણ પ્રમિવાજ્ઞેન સત્ ભાગ લેના આખા દિવસના યાકવા પાકરા ભોગીન્દ્રરાવ સાજે માતાકુઠ આવે ત્યારે મૃણાલિની અને નાના પ્રદ્યોતકુમારનો સહવામ તેમનો થાક ઉનારી નાખતો પતિપત્ની સાથે જોમીને સરકૃત નાટકોમાથી વાચના અને જીવનને

ઉન્નત કરતા. આ કુટુંબનો સ્નેહ આદર્શરૂપ હતો. સ્વ. મદુભાઈ કાંટાવાળાના અર્ધભાઈ મુજબ તેમની વાતોઓનાં ગૃહજીવનનાં દૃશ્યો તેમનાં પોતાનાં આદર્શ ગૃહજીવનનાં પ્રતિબિંબરૂપે હતા—અને સ્વ. મદુભાઈ એટલે ભોગીન્દ્રરાવના એક ખાસ મિત્ર, સ્નેહી અને શુભેચ્છક. તેમના શબ્દોમાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી. તેઓએ પોતાના પ્રખ્યાત પત્ર “સાહિત્ય” માં એમની એક નવલકથાનું અવલોકન કરતાં આ મતલબનું મયાર્થ જ લખ્યું છે:—

“જ્યોત્સ્ના, રસિકલાલ અને શીલીપત્ર ગૃહજીવન નિરખતાં આપણને રસભાવિક પ્રમિલાબ્દેન, ભોગીન્દ્રરાવ અને પ્રદ્યોતનું મુખી કુટુંબ યાદ આવે છે.”

ભોગીન્દ્રરાવના અનેક મિત્રો આ વાતની સાક્ષી પૂરશે, કારણકે તેઓમાંના ઘણાખરાઓએ આ મુખી કુટુંબના ગૃહજીવનની કાંખી કરી હતી. શ્રી. ન્હાનાલાલ કવિ, શ્રી હિંમનલાલ અંગરિયા, શ્રી. રણજીતરામ વાવાભાઈ, શ્રી. ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, શ્રી જન્મશંકર ભુથ (કવિશ્રી “લક્ષ્મિ”) વિગેરે અનેક મિત્રો ભોગીન્દ્રરાવના આદર્શ ગૃહજીવનની પ્રશંસા કરતા. આમ ભોગીન્દ્રરાવની સમાજ-સેવાના પાયા ગૃહજીવન પર ચણાયા હતા. કારણકે ગૃહસેવા વિનાની કહેવાની બાહ્ય સમાજસેવા માત્ર કૃત્રિમ જ છે. ઘણાંય પુરૂષો સમાજમાં મહાન અમગધ્ય હોવા છતાં તેમના ગૃહજીવન ગ્લાનિમય જ રહ્યા છે. ભોગીન્દ્રરાવનું ગૃહજીવન એક સુંદર અપવાદ રૂપે ગણી શકાય. શ્રી. ચન્દ્રશંકર પંડ્યાના શબ્દોમાં કહીએ તો:—

“પતિ તરીકે તેઓ સ્નેહમય, કુળી કાગજવાળા અને પોતાના પત્નીને તેમની સકિતઓના આવિર્ભાવ તથા વિકાસ માટે યથાશક્તિ અનુકૂળતા આપવા ઉત્સુક હતા.....એ દંપતીના સ્નેહમય જીવનનાં કેટલાંક સુંદર સ્વરૂપોનો હું સાક્ષી હોવાથી કહી શકું એમ હું કે એવાં દંપતી ગુજરાતનો ગર્વ છે.....”

પિતા તરીકે પણ ભોગીન્દ્રગર અતિશય વત્સલ હતા એટલુજ નહિ પરંતુ તેમના મનને બાગડો—મૃણાલિની અને પ્રદ્યોત—માઝ ચિદાણુ મેળવી શકે તે માટે અતિશય ઉત્સુક હતા. પતિ—પત્ની અને પુત્ર—પુત્રીનું મુખમય અને સ્નેહમય કુટુંબ જોઈ આખ ઠરે એવું હતું.

માતાકુંડના વિનર વિના મા—શાંતિકુટિરમા—રહેતું તેમનું નાનકડું કુટુંબ તો મારા જેવા અનેક સ્નેહભૂખ્યા મિત્રોને વિશ્રાંતિનું અને વિનોદનું ગ્યાન હતું. ” *

“ વિલર વિના ” મા ગહેવા ગયા પછી ભોગીન્દ્રગરનું જીવન મનત અને અસ્પષ્ટિન ઉદ્યોગમન બન્યું એ આપણે ઉપર જોયું ભોગીન્દ્રગરનો સ્વભાવ પણ અવિરત પ્રવૃત્તિઓને આમંત્રણ આપતો. એમ નાથી શાંત બેસાતું નહોતું એમ કહીએ તો જરાય ખોટું નથી આને લીધે તેમ જ કઈક દરજ્જે અવિગત અને અવિશ્રાંત ઉદ્યોગને લીધે તેમની પ્રકૃતિ અવાગનના અસ્વસ્થ રહતી. તમના મિત્રો તેમને ઓછી પ્રવૃત્તિમય જીવન માળવાની અનેક વિનવણીઓ કરતા પરંતુ ભોગીન્દ્રગરના ઉત્સાહી સ્વભાવને શાંત બેસી ગહેવું મ્હાથી રહે ? એમના એક ખાસ મિત્રના શબ્દોમા કહીએ તો Bhogindragar personified speed (ભોગીન્દ્રગર મૂર્તિમત ઝડપ હતા) તેઓ મમરનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરતા. માતાકુંડથી મુખર્ષ જતું હોય તો પણ મરનાર લોકત દ્રેષ્ટનના ટાકમે જ જતા—પરંતુ માડી ભાગે ચૂકતા, હવે પછી તેમને માર્ગમા ટ્રેન પકડવા માટે ઝડપથી ચાલતું પડે અથવા કવચિત દોડવું પણ પડે ! આ ઝડપ તેમના જીવનની માથે કંઈ અજળ રીતે મગ્ગાયેલી હતી.

આપણી મધી પ્રવૃત્તિઓ ઝડપ વિના અસમ્ભવ હતી એ કોઈ પણ મહેનાઈથી સમજી શકે છે ભોગીન્દ્રગર સવારના ચાર માડા

ચારે ઉડી પોતાની લેખનપ્રવૃત્તિનો આરંભ કરી દેતા સાઝ ચારથી સાઝ સાત સુધી નહોતો નિયમિત લખતા અને પછી એકાદ બે વિદ્યાર્થીઓને ખાનગી શિક્ષણ (ટ્યુશન) આપના જતા. ટ્યુશન પરથી આવી, ઝડપથી જમી, તેઓ લોકલ પઝડનાને માટે દોડતા (આ

દોડતા " શબ્દ જરાયે અવારતનિક નથી આ પ્રસંગ પર નાત કરતા શ્રી ન્હાનાલાલ કવિ કહે છે કે " હું એમને હંમેશા કહેતો કે Hasten slowly પણ માર્ગન્દ્રરાવ તો ઝડપમાં માતા ") માજના શાળામાંથી ચોપાની કે મહાલક્ષ્મીના ઘરવાળાંનારે ફરીને તેઓ વેર આવતા અને વાળુ કરીને પોતાના પત્ની અને બાળકો સાથે વિવિધ વિષયો પર વાતાનાપ કરતા આ વર્ષ દરમ્યાન એમનું સંપત્તિ લખાણ રવિવર સિવાયના દિવસોએ સવારના સાઝ ચારથી સાત સુધી થતું અને ગિવારે તો તેઓ છેક નવ દસ સુધી લખવાનું ચાલુ રાખતા રવિવારે મધેરે તેઓ ગઢરસભાષા કે અન્ય ઠેકાણે જામ લેનારો હોય ત્યાં જતા મોડી ગતના તો તે ભાગ્યે જ ઉત્તર કરીને લેખા લખતા ગતિના જામરણ કરીને લેખો લખવા કરતા સવારના પહોરમાં વહેલા ઉઠીને સારી રીતે લેખો લખી શકાય છે એમ તેમનું માનવું હતું.

ટૅલિટૅલિગ્રાફ અભ્યાસથી બોગીન્દ્રરાવે આ મહાન સાધુ પુરુષ માટે માનવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ અને તેમના જેવા પ્રથમ કોટિના મહર્ષિના પુસ્તકો ગુજરાતીમાં ઉતારવા વિચાર કયો તે સમયે ટૅલિટૅલિગ્રાફ વિચારો આજની મારફત જાણીતા નહોતા ટૅલિટૅલિગ્રાફ વિચારોને ગુજરાતી ભાષા બોનતી પ્રથમ પ્રચલિત કવિતાનું સર્જન થ માન બોગીન્દ્રરાવને ઘટે છે જે સમયે ટૅલિટૅલિગ્રાફે થોડા ઘણા શિક્ષિત ગુજરાતીઓ સિવાય અન્ય ભાષાં જ નામે પણ જાણખતા, જે સમયે રશિયાના વિશાળ માદિત્યનું ગુજરાતમાં ઘણા થોડાને જ્ઞાન હતું—તે સમયે બોગીન્દ્રરાવે લીધો ટૅલિટૅલિગ્રાફ પુસ્તકોના ભાવાનુવાદ ગુર્જર વાચક-

વૃંદને અર્પણ કર્યાં. આમાંનું પ્રથમ પુસ્તક ઈ. સ. ૧૯૧૧માં “ગુજરાતી પંચ”ની બેટ તરીકે બહાર પડ્યું અને તે પ્રમિદ્ધ વાત! “કુટકર સોનાટા” પરથી લીધું હતું. “સિતારનો શોખ” અને મૂળ કૃતિ બન્ને જેમણે વાંચ્યા હશે તેમને તરત માલમ પડ્યું હશે કે ભોગીન્દ્રરાવે કેવી સફળતાથી અને કુશળતાથી રૂપાન્તર કર્યું છે. સાહિત્ય અને કલાવિધાનની દૃષ્ટિએ આ તથા અન્ય પુસ્તકો વિષે હવે પછીના પાનામાં અવિસ્તર લખવાનું હોવાથી અત્રે આટલી નોંધ પૂરતી છે. આ પુસ્તકો ગુજરાતીમાં ઉતારવા માટે ભોગીન્દ્રરાવ આકર્ષાય તેમાં જરાય આશ્ચર્ય જેવું નથી. ભોગીન્દ્રરાવ પોતે સ્નેહલક્ષ્મ, આત્મલગ્ન, વિચેરે લગ્નની સરસાને લગતાં પ્રશ્નોના ખામ અભ્યાસી હતા ટાઈસ્ટોયે પાશ્ચાત્ય સ્નેહલક્ષ્મ માટે જે ઉદામ ભાષામાં પોતાના વિચારો રજુ કર્યા હતા તેનાથી સ્વાભાવિક ભોગીન્દ્રરાવ મુગ્ધ થયા અને ટાઈસ્ટોય તથા પોતાના વિચારસામ્યને લીધે Kieutzer Sonata ને ગુજરાતી શણગાર મળ્યા. “સિતારનો શોખ”માં સ્નેહલગ્ન પરત્વે જે વિચારો છે તે હજીય એટલાને એટલા વાચવાલાયક છે.

ભોગીન્દ્રરાવનું સ્વપ્નદર્શી માનમ ભવિષ્યની પ્રગ્નની ઉન્નતિ— અને તે પણ મર્વદેશીય ઉન્નતિ—વાહ્ય હવુ સ્ત્રીઓ દ્વારા જ ભવિષ્યની પ્રગ્નનો ઉદ્ધાર વગેરે એમ તેમનું માનવું હતું. તે ઉપરાંત તેઓ માનતા કે બાળકોની મોઝ્ય કળવણી અને સરકારો માટે પણ સર્વ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ કે જેથી તેઓ ભવિષ્યમાં સુનાગરિક થાય પોતાના બાળકોને—મૃણાલિની અને પ્રઘોતકુમારને—તેઓ પોતે જ અભ્યાસ કરાવતા પ્રઘોતકુમારની વય તો આ વખતે પાંચ છ વર્ષની હતી પરંતુ મૃણાલિની હવે દસેક વર્ષની ચાપાક બાળા બની હતી. તેને માટે વાચવાના બાળ પુસ્તકોનો અભાવ ભોગીન્દ્રરાવ જેવા શિક્ષિત પિતાને ધણો માફ્યો પોતાના બાળકની આ મુશ્કેલીથી તેમને ગુજરાતના અનેક બાળકોની મુશ્કેલી સમજાઈ અને આ મુશ્કેલીનું નિવારણ કરવા તેમણે હવે બાળસાહિત્ય પણ ખેડવા માંડ્યું. અંગ્રેજી

સાહિત્યમાં 'આળકો' માટે મહેશી લાખામાં લખાયેલા વિવિધ પ્રકારના પુસ્તકો હતા. આ પ્રમાણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં આળવાર્તામાળાઓ ને લખી 'સકાય ૧- "કાઉન્ટ ટાઈસ્ટોયની વાર્તાઓ" તથા "નવરંગી આળકો" થી નેમણું આળસાહિત્યની સેવા કરવાની શરૂઆત કરી. શ્રી-ત્રિભુવનદાસ ગજજરે ભોગીન્દ્રરાવના આ પ્રયત્નોને અનેક પ્રેરનારનું આપ્યું. ખરે જોતાં આળસાહિત્ય લખવાની સૂચના કરનાર મિત્રોમાંના તેઓ મુખ્ય હતા. શ્રી. ગજજર માહેજે જ ભોગીન્દ્રરાવને "Those Girls" નામનું પુસ્તક આપ્યું અને તેના પરથી ગુજરાતના આળકોને "નવરંગી આળકો" ની રસમય પુસ્તિકા મળી. આજે ઈશ્વરકૃપાએ ગુજરાતમાં આળસાહિત્યનો સુંદર પરિપાક નિપજ્યો છે. ગુજરાતને આળમાનસના કુશળ અભ્યાસીઓ પણ મળ્યા છે અને આળકોના શિક્ષણ માટે વિશિષ્ટ વિદ્યાલયો અને શિક્ષણસંસ્થાઓ નીકળી છે. પરંતુ આ સમયે વિસરવું ન જોઈએ કે ભોગીન્દ્રરાવ આળસાહિત્યના આદ્ય સૃષ્ટાઓમાંના એક હતા. આજે તેઓ આપણી વચ્ચે હોત તો પોતાનાં સ્વપ્નેની સિદ્ધિ જોઈ તેમને પરમ આનંદ થતે અને આળસાહિત્ય અને આળકેળવણીનો આદ્યો સર્વાંગ અને સુંદર વિકાસ જોઈ તેમનો આત્મા અવશ્ય સંતોષાયો હોત.

આળકોનાં હાથમાં યોગ્ય આળસાહિત્ય યથાસમયે મૂકવાથી તેમની વિચારશક્તિનો વિકાસ થાય છે અને સાથે સાથે સાહિત્યપ્રીતિ તેમજ સંસ્કારભાવનામાં પણ વૃદ્ધિ થાય છે. ભોગીન્દ્રરાવના પુત્રી મૃણાલિનીને સારા સારા આળસાહિત્યના પુસ્તકોનો પરિચય થવાથી એ ચાલાક બાળાની કલ્પનાશક્તિ ઘણી ખીંચી. ભોગીન્દ્રરાવ સવારના લખતા હોય ત્યારે આ બાલિકા પછાડી આવીને ઉભી રહેતી અને પિતાએ શી વાર્તા લખી છે તે જાણવા ડોકીયુ કરતી. ઘણીય વખત તેનો ઉત્સાહ તેને લાગે વખત ત્યાં ઉભો ગજનો. તેની ઝડામાવૃત્તિ એટલી 'મધી તીવ્ર' હતી કે તે ચારંવાર પિતાશ્રીને પૂછતી કે અમુક પાત્રનું ભવિષ્યમાં શું થશે અથવા તો વાર્તાનો અંત શો આવશે.

૨૬ ઇહેન મૃણાલિની

જા મ તા ૧૧ ૩ ૧૦૦૪

અવસાન તા ૨૧ ૬ ૧૦૨૬

આટલું છતાંય તેઓ હિંમત હાથો નહિ અને પત્નીની પૂરેપૂરી ચાકરી કરી આટલી નધી ઉપાધિઓ હોવા છતાં તેમની લેખન પ્રવૃત્તિ તો જરાયે મંદ પડી નહોતી. ઉલ્લુ વર્તમાનપત્રો અને મામ ચિકોની માગણીઓ દિનપ્રતિદિ વધતી જતી હતી તેમનો સ્વભાવ કોઈની પણ માગણી માન્ય એ ઠેકાણે તેની અવગણના કરે એવો નહોતો. આથી એક તરફ પત્નીની મજન માહગી છતાંય તેમણે પોતાની લેખનપ્રવૃત્તિ અથવા ગ્રંથોપ્રવૃત્તિમાં જરાયે મંદતા આવવા ન દીધી.

આ સ્થળે એક અગત્યનો નોંધ નહિ લેવી આવશ્યક છે. ઇ. સ. ૧૯૦૬થી ભોગીન્દ્રરાવને સ્ત્રી-મોંઘ પત્રના તે સમયના મધ્યમક વહેન શ્રીરીનમાર્ષ કામગાજ માથે પગિશ્વર થયો હતો. શ્રીરીનવહેન ભોગીન્દ્રરાવની પ્રવૃત્તિઓમાં ઘણો ગમ લેતા અને તેમના અતિશય આગ્રહથી ભોગીન્દ્રરાવ સ્ત્રી-મોંઘ માટે નેખમાળા આપવાનું કબજા કર્યું. સ્ત્રી-મોંઘ માથે આ પ્રમાણે જે મનુષ્ય મધાયો તે તેમના જીવ ના અત સુધી ચાલુ રહ્યો અને પગિશ્વરે સ્ત્રી-મોંઘ ને ભોગીન્દ્રરાવ જેવા સાગ લેખકની મુદર વાર્તાઓ નિયમિત પ્રકટ કરવાનો સુચારુ મળ્યો. ઇ. સ. ૧૯૧૩માં જાણીતા પારસી નેખિકા શ્રીમતી પુતળીમાર્ષ કામગાજ સ્ત્રી-મોંઘ ના તત્ત્વમાં જોડાયા અને તેમણે તથા તેમના વિદ્વાન પતિ શ્રી જહાગીર કામગાજએ— જેઓ કનેક્ટર હતા તેમણે—ભોગીન્દ્રરાવની વાર્તાઓ રસપૂર્વક વાંચી જઈ રચનાત્મક સૂચનો આ પગિશ્વરે ભોગીન્દ્રરાવે નવનકચાલેખનને પોતાના સાહિત્યજીવનની સૌથી ત્રધાન પ્રવૃત્તિ ગણાવી શ્રીમતી પુતળીમાર્ષ તથા શ્રી જહાગીર કામગાજ તરફથી ભોગીન્દ્રરાવને અનેરૂ પ્રેરણાદાન મળ્યું અને પગિશ્વરે ટાઈસ્ટોન પરથી રચાયેલી ચમેની ઇ. સ. ૧૯૧૩માં સ્ત્રી-મોંઘ ના અકામ કમચ પ્રકટ થઈ આ વાનો હજી પુસ્તકાકારે પ્રકટ થઈ નથી એટલે ટાઈસ્ટોનના રૂપાતર તરીકે જોઈએ તેટલી જાણીતી થઈ નથી. સ્ત્રી-મોંઘ મા લેખો નમવા ઉપગત

પુતળીઆઈ તથા જહાંગીર જેવા વિદ્વાન અને સંસ્કારી પારસી દંપ-
તીના સદવાસમાં આવવાથી તેમને એક અનન્ય લાભ મળ્યો અને
તે પારસીઓના મૃદુશ્વરના નિકટ અભ્યાસનો. પહેલેથી ભોગીન્દરાવ
Gangopolisમાં હતા, તેમને ફોલેજમાંથી જ પારસીઓનાં જીવન
માટે માન હતું : હવે તે દૃઢ થયું. હિંદુઓએ પારસી બંધુઓનાં
જીવનમાંથી ઘણા અમલના પાકો શીખવાના છે એમ તેમની માન્યતા
હતી અને આ મંતવ્ય જરાય ખોટું નહોતું. આ પારસી મિત્રોના સહ-
વાસને લીધે તેઓની વાર્તાઓમાં હિંદુ નાયક અને નાયિકાઓને પારસી
મિત્રો અને સખીઓ હોય છે. “સિનારનો શાખ”માં તો આખીય
વાર્તા પારસી મંત્રાર પર જ રચાયેલી છે : “જ્યોત્સ્ના”માં નાદિ-
રશાહ અને હીનઆઈ જેવા મુખી દંપતી હિંદુ મિત્રોને જરાય અજાણ
કરતાં નથી. આવા તો ઘણાં દર્શાવે મળી આવશે. આમ ભોગી-
ન્દરાવનું પાત્રવર્તુલ્ય મોટું થતુ ગયું અને પાત્રોમાં વિવિધતા આવતી
ગઈ. મી. અને મીસીમ કાજરાજ મુંઝવે હોય ત્યારે ભોગીન્દરાવને
અવારનવાર મળતા અને તેમની બાઈલી ડીસ્ટ્રીક્ટમાં થાય ત્યારે નિય-
મિત પત્રો લખતા. “સી-મોષ” માં ટુકડી વાર્તાઓ ઉપરાંત ભોગી-
ન્દરાવની પ્રસિદ્ધ વાર્તાઓ “નરલા” અથવા “ઉર્મિનો આવેગ”
(૧૯૧૪) અને “જ્યોત્સ્ના” (૧૯૧૬-૧૭) પ્રકટ થઈ. મી. જહા-
ંગીર કાજરાજ સીરીઝ સર્વિમંતી જોખમનરીલરી ફરજેમાથી પણ
નિવૃત્તિ મેળવી પોતાનો અગ્રેજ સાહિત્યનો અભ્યાસ આજી રાખતા
અને તેમનો પ્રિય લખક પણ ટૅલિગ્રાફ હતો. આમ ભોગીન્દરાવ
અને મી. કાજરાજ—ટૅલિગ્રાફના બે માઠ અજાણીઓ—એકમેક તરફ
અનન્ય ઝાગણી રાખવા લાગ્યા ‘તરલા’ જે વખતે “સી-મોષ” માં
કમલ : છપાતી હતી તે વખતે તેના વસ્તુવિકાસમાં મી. કાજરાજની
અનેક સૂચનાઓ હતી.

૫. સ. ૧૯૧૩ના એપ્રિલ-મેમાં પ્રમિલાબહેનને હવાફરનો
લાભ મળે એ આશયથી ભોગીન્દરાવ રજામાં લોનાવડા ગયા. લોના-

વતના રમ્ય અને સુદૃઢ સાતામણ તન્હ ભોગીન્દ્રરાવને પહેનેથી જ આકર્ષણ હતું એમની અનેક નવલકથાઓમા લેનાનનાનો પથાઈ ભૂમિતરીકે ઉપયોગ થયો છે. આગળમા એમણે “આમીસ્ટટ ડેલે ટગ” લખી તેમના મિત્ર શ્રી સુન્નગવ દીવેદીઆની સૂચનાઓ અગ્રેજી લેખક પેની ફ્રેન્ચ ‘The Inexplicable Lion’ પરથી આ પુસ્તક લખાયુ મૂળ નાનાં કરતા ભોગીન્દ્રરાવે “આમીસ્ટટ કનેક્ટર” મા ધણા સુધારાઓ કર્યા છે ભોગીન્દ્રરાવ જે કુશળતાથી અગ્રેજી સાર્તાઓનુ આપણા સમાજ અને જીવનને અનુરૂપ રૂપાંતર કરી શકતા તે ખરેખર તેમની પ્રતિભાનો ખ્યાલ આપે છે રૂપાંતર કરવામા તેમની હથોળી એટલી સરસ જમી ગઈ હતી કે તેમા તેમને મૌલિક નવલકથાઓ કરતાયે સારી સફળતા પ્રાપ્ત થઈ આ પુસ્તક છ. સ. ૧૯૧૪મા વડોદરાના સાપ્તાહિક પત્ર ‘સપ્તાહ વિજય’ નો બેટ તરીકે બહાર પડ્યુ આ તકે એટલી નોંધ લેવી અસ્થાને નહિ મળ્યાય કે ‘સપ્તાહ વિજય’ પત્ર તરફથી ધણા પ્રથમ કોટિના લેખકો પ્રકાશમા આયા છે આ પત્ર પ્રતિનિધે સામાજિક નવલકથાનુ એક પુસ્તક બેટ તરીકે આપે છે શ્રી રમણુલાલ રસતલાલ દેસાઈકૃત સુદર નવલકથાઓની હારમાળા ગુજરાતને પ્રથમ “સપ્તાહ વિજય” તરફથી જ મૂળી ભોગીન્દ્રરાવની પછુ ત્રણ નવલકથાઓ—(૧) “આમીસ્ટટ કનેક્ટર”, (૨) “મોલીમી-ટર” અને (૩) લગ્નમધન” —“સપ્તાહ વિજય”ના ઉપહાર પુસ્તકો તરીકે પ્રકટ થઈ ગી

આજ વર્ષમા એમના સફળ અનુવાદ “મોહિની”નું લેખન-કાર્ય થયુ ભોગીન્દ્રરાવની રૂપાંતર કરવાની શક્તિથી આઝર્ષાઈ ઓક્સફર્ડ યુનીવર્સિટી પ્રેસની મુબમ્બની શાખાએ તેમને મીસીસ હેનરી વુડ કૃત પ્રસિદ્ધ નવલકથા ‘Danesbury House’નું ગુજરાતી રૂપાંતર કરવાનુ કામ સોંપ્યુ ઓક્સફર્ડ યુનીવર્સિટી પ્રેસના વ્યવસ્થાપકાને એટલી દૃઢ ખાત્રી હતી કે આ લેખક તેમને સરસ જ રૂપાંતર આપશે અને તેથી તેઓએ તે સમયમા—અને હાલ પણ—લેખકાને જે મહે-

નતાણું મગણુ હતુ તેથીય વધુ સરસ મહેનતાણુ બોગીન્દ્રરાવને આપ્યું. આજે પુસ્તકોનું પ્રકાશન જે ઝડપથી થાય છે અને જે મંજ્યામાં પુસ્તકોનો પ્રચાર થાય છે તે બેતા દાહના મારા ગણાતા લેખકોને આપણા ગુજરાતી પ્રકાશકો જે રકમ આપે છે તેના કરતા અનેક દરજ્જે સારી રકમ આજથી વીસ વર્ષ પર—જ્યારે પુસ્તકોનો ઉદાવ આજના જેટલો સારો નહોતો—એક વિદેશી પ્રકાશન સંસ્થાએ બોગીન્દ્રરાવને ' મોહિની ' માટે આપી હતી. આપણા પ્રકાશકો આવી ઉદારવૃત્તિ ખતાવતાં ક્યારે શીખશે ? ઑક્સફર્ડ પ્રેસને બોગીન્દ્રરાવની લેખનશક્તિ અને જુદિમતા માટે એટલો સાચો અભિપ્રાય હતો કે તેમણે મૂળ અંગ્રેજી પુસ્તકને ગુજરાતીમાં કયા ધોરણ પર ઉતારવું એ બાબતનો નિશ્ચય કરવાની પૂરેપૂરી છુટ એમને આપી હતી. ઈ. સ. ૧૯૧૩ના જુલાઈમાં ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસના મેનેજર તરફથી લખાયેલા એક પત્રમાનો નીચેનો ફકરો આ બાબત પર સારો પ્રકાશ નાખે છે.—

" In the matter of adaptation I wish it to be understood that we leave you a free hand to rewrite the original into Gujarati in whatever manner you think best. Whether you will keep the characters English or change them into Parsis I leave to your discretion, having every confidence in your capabilities to do a really good edition... .."*

* મૂળ પુસ્તકનુ ગુજરાતીમાં કેવી રીતે રૂપાંતર કરવું એ બાબતમાં અમે તમને જે રીતે ચોગ્ય લાગે તે રીતે કરવાની સર્વ છુટ આપીએ છીએ. પાત્રોને અંગ્રેજ જ રહેવા દેવા કે તેમને પારસીઓમાં ફેરવવા તેનો નિર્ણય કરવાનું અમે તમારી જુદિ પર છોડીએ છીએ. કારણ કે અમને તમારી સુંદર વાર્તા રચવાની શક્તિમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે.

લોગીન્દ્રરાવની લેખનશક્તિ માટે આ કંઈ જેવો તેવો અભિ-
પ્રાય ન ગણાય ઑકસફર્ડ યુનીવર્સિટી પ્રેસે પાત્રોને અંગ્રેજો અથવા
પારસીઓ રાખવાની સૂચના કરી પણ રૂપાતરકાગની નૈસર્ગિક પ્રતિ-
ભાઓ આ બેમાથી એકકેય રસ્તો ન ગ્રહણ કરતા ત્રોએજ રસ્તો
ગ્રહણ કર્યો અને પરિણામે ગુજરાતને એક મરસ વાર્તા મળી
લોગીન્દ્રરાવે પાત્રોને ન તો અંગ્રેજ રાખ્યા અથવા ન તો પારસીઓ
ખનાવ્યા કિંતુ મીસીય હેનરી વુડના સ્ત્રીપુરુષો દક્ષિણિ દિદુઓમા
પરિવર્તન પામ્યા અને આખીય વાર્તા દક્ષિણી સંસારના એક અગત્યના
પ્રશ્ન પર અવલખી માલિત્યની દૃષ્ટિએ આ ફેરફારનું મૂલ્ય અવલ-
વધ્યું

ઈ સ ૧૯૧૪મા યુરોપમા વિગ્રહનો મહા દાવાનળ પ્રકળી
નીકળ્યો અને ઑકસફર્ડ પ્રેસની ઇંગ્લાડની મુખ્ય પેઢીએ સમુદ્ર
પાગની તેની શાખાઓએ માથે લીધેલા સર્વે પ્રકાશનો બધ કળાનો
હુકમ કાઢ્યો આ હુકમ અનુમાર મુનષની પેઢીએ લોગીન્દ્રરાવને
તરત જ પત્ર લખ્યો કે વડી આશીમના હુકમ પ્રમાણે 'મોદિની'
નું પ્રકાશન માડી વાળવું પરંતુ ગુજરાતના સદ્ભાગ્યે આપણા એક
અગ્રગણ્ય દિદી કેળવણીકાર જેમણે "મોદિની" નો હાથપ્રત
વાચી હની અને તેનાથી મુગ્ધ થયા હતા તેમણે મુનષની આશીમના
મેતેજરને "મોદિની" નું સાહિત્યની દૃષ્ટિએ મૂલ્ય સમગત્યું આ
ગમે તેમ કરી તે પુસ્તક પ્રમટ કર્યું એવો આગ્રહ કર્યો આથી
'મોદિની' નું મુદ્રણકામ થયે થયું હતું તે પુનઃ શરૂ થયું અને
ઈ સ ૧૯૧૫ની માલમા એ નવનકશા નવાર પડી

મુનષમા હવે લોગીન્દ્રરાવનું નામ મારી રીતે જાણીતું થયું
હતું તેમનું મિત્રમડળ પણ દિનપ્રતિદિન વધતું જતું હતું શ્રી ગજ
જીતગમ વારાભાઈ, શ્રી કનૈયાલાલ મુન્શી શ્રી દિ મલયાલ ગજે-
રાજ અન્નરિયા, શ્રી. કાન્તિલાલ જાનનાથ પડ્યા, શ્રી રવિશંકર
રાવળ, રિગેરે ગુજરાતના અગ્રગણ્ય વિચારકો અને સાહિત્યસેવકો

તેમજ ૨૦ અમૃતલાલ ઠક્કર (ઠક્કર બાપા), ૨૦ જી. કે. દેવધર, ભગિની સમાજના હિતસાહી મંત્રી ૨૦ કરસનદાસ જી. ચિતલિયા વિગેરે સમાજસેવકો તેમના મિત્રોમાં અગ્રસ્થાને હતા. નવા મિત્રો કરવાની અને તેમની મૈત્રિ જળવી રાખવાની કળા તેમણે હસ્તગત કરી હોય તો તેમા અગત્યનો ભાગ ભજવનાર તેમનો સ્નેહબૂખ્યો સ્વભાવ હતો. રવિવારે અથવા જાહેર તહેવારે તેમનું મિત્રમંડળ. “ વિહરવિદ્યા ”માં મળતું અને ગુજરાતની અસ્મિતા પ્રદર્શવવા અનેક યોજનાઓ કરતું. શ્રી. રણછીતરામની ગુજરાતી સંસ્કારિતાની ભાવના અને શ્રી. કનૈયાલાલ મુન્શીની અસ્મિતાની યોજનામાં ભોગીન્દ્રરાવ સક્રિય સહાનુભૂતિ દર્શાવતા એટલું જ નહિ પણ પોતાની રીતે એ બન્ને ભાવનાઓનો ગુજરાતી આલમમાં પ્રચાર કરતા. બાળ-સાહિત્ય અને સ્ત્રી-સાહિત્યના એ જાણીતા લેખક હોય તેઓ આ ભાવનાપ્રચારનું સતકાર્ય સહેલાઈથી કરી શક્યા.

ભોગીન્દ્રરાવનો સ્નેહાળ તથા સંસ્કારબૂખ્યો સ્વભાવ અનેક પ્રકારના અને વિવિધ સ્વભાવવાળા મિત્રો એકઠા કરી શક્યો; અને આ ઘટનામાં જરાયે આશ્ચર્ય જેવું ન હતું. એમના વ્યક્તિત્વમા એક પ્રકારનું અંગત આકર્ષણ અથવા અંગત મોહિની—જેને આપણે Personal hypnosis તરીકે સારી રીતે વર્ણવી શકીએ—પ્રધાનપણે હોઈ તેમની સાથે કામ કરનારા અને તેમના પરિચયમાં આવનારા ગૃહસ્થો તેમના તરફ કુદરતી રીતે આકર્ષાતા. એમની સાથે કામ કરનાર એક મિત્ર કહે છે કે મિહાતને ખાતર ભોગીન્દ્રરાવ ઘણાની સામે થયા હશે અથવા તો તેમના મિત્રોએ તેમનો ત્યાગ કર્યો હશે પરંતુ ત્યારે આ ગૃહસ્થો ભોગીન્દ્રરાવને પુનઃ મળવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત કરતા ત્યારે તેઓ તેમનાથી આકર્ષાતા અને આગલો સર્વ વિરોધ બૂલાતો. તેમના અન્ય ખામ મિત્ર કહે છે તે પ્રમાણે “ તેમની વ્યક્તિમાં જે શ્રેષ્ઠ હતું તે તેમનું હૃદય હતું; તેમનું હૃદય અતિશય સ્નેહયુક્ત, અને સૂક્ષ્મ હતું..... તેઓનું સ્નેહી મંડળ મહત્ત્વ વિશાળ અને

વિરિધ હતુ તેનુ મગણુ તેઓના સમભાવલીન રાખાવ હતો તેઓ
 બનહારિક અને સાણા હતા છતા િગ્નને પોત નાથી જેટના ઉપ
 યોગી ચર્ધ સગવ તેટના થના હમેશા તત્પર રહેતા એવા સ્નેહમય
 હંમેા ખીનનો સ્નેહ મ પાદન કરે એમા શુ આશ્ચર્ય ?

આમ એક બાબુએ પત્નીની ગભી માલગી અને બીજી બાબુએ
 જાહેર પ્રવૃત્તિઓથી ઘેરાયના હોવા છતા બોગીન્દ્રરાવે પોતાનુ લેખન
 કાર્ય તો અવિગત ચાલુ રાખ્યુ ઇસ. ૧૮૧૭મા એમણે સી-મોષ
 મા ' સ્નેહ કે મોહ ' " નામે એક મૌનિક વાર્તા આપરી રાફ
 કરી. આ વાર્તામા પણ એમનો પ્રિય વિષય—નગ્નનો કાયડો—એમણે
 નવીન દષ્ટિએ ચર્ચો હતો આશ્ચર્ય લગ્ન સ્નેહ મોહ છુટાડેગા વિગેરે
 પ્રશ્નો એમા જે રીતે ચર્ચવામા આવ્યા છે તે જોતા બોગીન્દ્રગવના
 માનસનો તાદસ્થ ચિતાર આપની એ એક અગત્યની વાર્તા છે એ
 ખુશીથી કહી શકાય ' મુદ્દુના ' અને ' ઉપાકાન્ત ' મા લગ્નના જે
 પ્રશ્નો એમણે ઉઠાયા હતા તે તેનો વિશેષ બો મવિસ્તર અભ્યાસ
 મળવાથી આ પુસ્તકમા નવીન જ દષ્ટિકોણથી રણુ કરવામા આન્યા
 છે આજ વર્ષમા શ્રી. મદુભાઈ કાટારાજાના આગ્રહથી એમણે

સાહિત્ય " મામિકમા " લગ્ન—ધર્મ કે કરાર ? " નામના વાનો
 લખવા માડી (કલુ આ વાર્તા ' સાહિત્ય ' નો શાહદમા જ પડી
 રહી છે અને પુસ્તકાગારે પ્રકાશન નથી) નાગકોને માટે લખાયેલો
 ક્ષત્રિય મુગની વાર્તા ' બાબકુમાર ' પણ આ વર્ષમા, એટલે ઇ મ
 ૧૯૧૬મા, બહાર પડી આ વાર્તા એક નવીન જ પ્રકારની કથા છે
 અને તેનુ વસ્તુ પ્રખ્યાત અંગ્રેજી પુસ્તક " The Little Duke "
 પરથી લેવામા આવ્યુ ■ મુજગતી સિશુએ એ આ પુસ્તકને મારો
 આવકાર આપ્યો

• આ વાર્તા બોગીન્દ્રરાવના અવસાન બાદ " સચાજ વિનય પત્રે
 " લખનપત્ર " એ નામથી ઇ સ ૧૯૧૮મા પુસ્તકાગારે પ્રકાશ કરી

“ આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર ”માં પોતે જે નવીન વિચારો દર્શાવ્યા હતા તેને લીધે ભોગીન્દ્રરાવને પણ ઘણા અલિનદનપત્રો મળ્યા હતા, પરંતુ ઇ. સ. ૧૯૧૬માં તેમણે અથવા તેમના મિત્રોએ જેની લાગ્યે આશા રાખી હશે એી એક માંગણી આવી. વાંમદાના નામદાર મહારાજ માહેમે ભોગીન્દ્રરાવને “ આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર ” વાંચ્યા પછી એક પત્ર લખાવ્યો અને વાંસદે આવીને પેતાને મળી જવાનું આમંત્રણ આપ્યું અને પોતાના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીની જગ્યા ભરવાની હતી એ વાતનો નિર્દેશ પણ પત્રમાં કરાવ્યો. ભોગીન્દ્રરાવ પહેલો તકે નામદાર મહારાજ સાહેબની મુલાકાતે જઈ આવ્યા અને તેમની ઉચ્ચ માંગણીનો માહાર અસહીકાર કયો—આ અસ્વીકાર કરવાનું મુખ્ય કારણ એ કે હવે નેઓ પોતાનું યુગર્ધનું કર્તવ્યક્ષેત્ર છોડી જના ઈચ્છતા નહોતા. એમને ઠેકાણે અન્ય કાર્મ હોત તો આવી સુધર તક પ્રથમ પ્રમંડે જ ઝડપી લીધી હોત, પરંતુ ભોગીન્દ્રરાવ આ પ્રલોભનથી ન આકર્ષાયા તે તેમની કર્તવ્યબુધ્ધિનું દર્શન કરાવે છે. સમાજસેના અને કર્તવ્યભાવનાને ખાતર તેમણે આપેલા અનેક આત્મ-ભાગોના આનાથી એક સુદર ઉમેરો થાય છે.

હવે આપણે નીહાળવાના રહે છે તેમના જીવનના અંતિમ વર્ષના કાર્યો અને પ્રવૃત્તિઓ. ઇ. સ. ૧૯૧૭નું વર્ષ તેમના હુંક જીવનમાં અત્યંત અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે—અને તે નહિ કે તેમના અવસાનનું વર્ષ હતું તેથી, પરંતુ અનેક મહાન પ્રવૃત્તિઓનું એ વર્ષ હતું તેથી. આ વર્ષમાં જ ભોગીન્દ્રરાવની પ્રવૃત્તિઓનો મધ્યાહ્ન-કાળ હતો તે અસ્તકાળમાં પરિવર્તન પામ્યો. અનેક ઉપાધિઓને લીધે તેમનું શરીર રોગગ્રસ્ત બન્યું હતું : પત્નીની માંડગી, આર્થિક મુંઝવણ, ધમધોકાર લેખનપ્રવૃત્તિ, અવિરત ગહેર પ્રવૃત્તિઓ, વિગેરે અનેક કારણોને લઈને તેમનું પહેલાનું સ્વસ્થ શરીર અસ્વસ્થતાનાં અનેક ચિહ્નો વ્યક્ત કરવા લાગ્યું. મિત્રોને આ અસ્વસ્થતાથી જાણીય ચિંતા થઈ પરંતુ મિત્રોની ચિંતા ભોગીન્દ્રરાવની વિદ્યુતવેગી પ્રવૃ-

તિઓને ગાફી રાખ્યા માવ અસમર્થ નીવડી આ વિષય પર વધુ લખતા પડેલા છે સ ૧૯૧૭ની પ્રવૃત્તિઓ નિગમ્યો લખ્યો

આ ર્ષની ખામ નોંધવાલાયક મે પ્રવૃત્તિઓમાંથી એક પ્રવૃત્તિ ભોગીન્દ્રરાવના જીવનકાર્ય માથે પ્રથમથી જ મકાળાચેરી હતી તે મૂર્ત સ્વરૂપે પ્રકટ થઈ આ મે પ્રવૃત્તિઓ તે તેમનો (૧) જાગિની સમાજ માથે નિર્મીતો સમઘ અને (૨) તેમની સુદર સાહિત્ય કૃતિ "અખમિન" નું મુખર્જના "ગુજગતી" સાપ્તાહિકમાં કમરા પ્રકાશન આ બેની વિગતવાર નોંધ લીધા વિના તેમના જીવનનો અભ્યાસ અધુરો ગણાય

શ્રી અમૃતલાલ કક્કર શ્રી ગોપાળગવ દેવધર અને શ્રી કરસનદામ ચીતળીયા જેવા પ્રથમ પકિતના મમાજ સેવકોએ મહાન દેશભક્ત સ્વ ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેના સ્મારક તરીકે ઈ સ ૧૯૧૬ માં 'જાગિની મમાજ' ની સ્થાપના કરી હતી આ મંસ્થાના હેતુ એમાં મુખ્ય હેતુ 'શ્રી જાતિની ઉન્નતિ થાય એવા પ્રયામ કરવા અને શ્રી જાતિની ઉન્નતિ મટે પ્રવૃત્તિ કરતી મસ્થાઓને યથાશક્તિ સહાયમૂલ થવું' એ હતો તેના માધનોમાં--(૧) પત્રિકામાળા પ્રસિદ્ધ કરી તેનો પ્રચાર કરવો (૨) વ્યાખ્યાનમાળાનો જુદે જુદે સ્થળે ગોઠવણ કરવી, (૩) શ્રી શિક્ષણ વગેરે મંદિર કરવી અને વધારવા, અને (૪) જાગિનીલાવથી મમાજ સેવા કરવી અને અન્યને તેમ કરવા ઉત્તેજન આપી અનુકૂળતા કરી આપવી--આ ચાર મુખ્યત્વે હતા ભોગીન્દ્રરાવ જેવા સેવાભિનાષી આ સુદર કાર્યક્રમને યથાશક્તિ અપનાવવા ઉદ્દેશીત મન્યા અને પગિણાએ ગ ચીતળીયાનો પ્રવૃત્તિઓમાં યથાશક્તિ સહાય આપવા લાગ્યા રા ચીતળીયાએ તેમની લેખિનીની સેવા પત્રિકામાળા માટે માગી અને ભોગીન્દ્રરાવે તે ખુલીથી અર્પણ કરી શ્રી વર્ગ સેવાના વિશાળ ક્ષેત્રમાં ફેરી રીતે ભાગ લઈ શકે તેની યોજના મતાનુ એક રમમય અને નાનું પુસ્તક ભોગીન્દ્રરાવે તૈયાર કર્યું, અને 'જાગિની સમાજ' મંદિર તરફથી એ "શ્રીઓ અને સમાજસેવા" નામે પ્રકટ થયું. આ નાની પુસ્તકમાં

શ્રીજીવનના અનેક પ્રશ્નો ચર્ચવામાં આવ્યા છે. શ્રીઓની ગત-
તતા, ગૃહસેવા, ગરીબો પ્રત્યે કરુણ, વિધવાઓની સ્થિતિ, અનાથ
અને અપંગોની સેવા, શ્રીઓ અને જાહેર જીવન વિગેરે અનેક ઉપ-
યોગી પ્રશ્નો સાદી અને શ્રીઓ સમજી શકે તેવી સરળ ભાષામાં
સંવાદરૂપે અથવા વાર્તારૂપે ચર્ચવામાં આવ્યા છે. આ અધિકારમાં
એટલો બધો સન્માર્ગપ્રેરક સૂચનાઓ કરવામાં આવી હતી કે જેથી
શ્રી. કરસનદાસ ચીતળીયાની વિનંતિથી મહાત્મા ગાંધીજીએ એ
વાંચી જઈ એની પ્રસ્તાવના લખવાનું કામ ખુશીથી સ્વીકાર્યું.
ગાંધીજી જેવા સમાજ અને જીવનના મહાન અભ્યાસી અને કાર્યકર્તાની
કલમથી પ્રસ્તાવના પામવાનું સદ્ભાગ્ય કંઈ નહાનું સુનું ન કહેવાય. અને આ
સ્થળે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ગાંધીજી પુસ્તકો માટે ઉપોદ્ધાત
ભાગ્યે જ લખે છે. “શ્રીઓ અને સમાજસેવા”ના વાચન પછી
ગાંધીજી આ પ્રમાણે લખવા પ્રેરાયા:—

“ સુંદર અને સરળ ભાષામાં અને દુષ્કાણુમાં ભાઈ ભોગીન્દ્ર-
ગવ દીવેટીઆએ શ્રીઓને લગતા ઘણા વિષયોને ચર્ચ્યા છે.
પોતાના વિચારો આગ્રહપણે મૂલ્યાંકન બદલે તે સૂચના રૂપે જ
મૂક્યા છે એ ભાઈ દિવેટીઆના લખાણની મને મુખ્ય ખુશી
જણાઈ છે. શ્રી વર્ગને, વળી પુરૂષ વર્ગને પણ, સામાન્ય
દષ્ટિએ વાચવાના પુસ્તકમાં આગ્રહ અંતરાય પાડે છે—અને
તેમથી ભાઈ દીવેટીઆ બચી ગયા છે.... ભાઈ દીવેટીઆએ
રમીલી રીતે પોતાના વિષયો વાચકવર્ગ પાસે મૂક્યા છે એથી
તેમના લેખો બહુ વંચાશે એવી આશા બાધી શકાય છે ”

આ નાનકડા પુસ્તકમાં શ્રીજીવન વિષયક એટલા બધા વિષયો
સમાવ્યા હોવા છતાંય ભાષામાં જે મરળતા અને સાદાઈ એવામાં
આવે છે તે ભોગીન્દ્રરાવની લેખનશૈલીના એક સુંદર નમુના રૂપ છે.
જેમણે પોતાની નવલકથાઓમાં શ્રીની ઉન્નતિ માટે જે દ્રશ્ય છવાયા

વિચારા મૂક્યા હતા તેના સર્વમાગસમૂહ રૂપે આ પુસ્તિકા લખી છે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે જીવન ગાળના એક મમાજસેવકના માનમની મુશ્મિ રૂપ આ પુસ્તક દર્શાવી આપે છે કે લેખકનું જીવન વધારે લખાયું હોત તો તેઓ સ્ત્રીઓની આના કરતાંય મારી કોળીની સેવા કરી શકતે

૪ સ ૧૯૧૭ માં ભોગીન્દ્રરાવની પ્રકૃતિ લયડવા માડી તે અનેક કાગળોને લીધે હતુ એ આપણે જોયુ પડતુ આ અસ્વસ્થ પ્રકૃતિને ન ગણકારતા તેમણે પોતાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ પૂરજોશમાં વહેતી રાખી હતી આ વર્ષનું સારામાં મારૂ લેખનકાર્ય તે ‘ અન્નમિત્ર અથવા ગરીબનું નસીમ ગરીમ ’ ભોગીન્દ્રરાવની અનુવાદશક્તિ આ પ્રયત્નમાં એટલી સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકી છે કે ‘ અન્નમિત્ર ’ના ધણા ખરા વાચકો તેને મૌલિક પુસ્તક જ માની લે છે પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ લેખક વિક્ટર હ્યુગોની અમર નવનકથા “ Les Misérables ” પરથી આ વાર્તાનું સંયોજન થયું છે મયોજનકળામાં પણ સર્જનશક્તિની આવશ્યકતા છે એ આ વાર્તા નતાવી આપે છે, કાગળ કે ‘ અન્નમિત્ર ’ અને “ Les Misérables ”ની વસ્તુ એક છે પણ તેનો વિકાસ ભોગીન્દ્રરાવે આપણા સસારને યથોચિત રીતે કયો છે આ પુસ્તકને અનુવાદ કહેવા કગતા મયોજન કહેવું વધારે યોગ્ય લેખાગે એમાં સંયોજક ડી જે કુશળતા દેખાય છે તે સંયોજકના મર્જક માનમની નિશાની રૂપે છે આ વાર્તા મુખ્યમંત્રી પ્રસિદ્ધ સાપ્તાહિક પત્ર ગુજરાતી ’ માં ભોગીન્દ્રરાવે તા ૨૧ મી જાન્યુઆરી ૧૯૧૭ થી શરૂ કરી અને તેમના અવસાનના બીજે અઠવાડીયે ૭૬ પ્રકરણો છપાયા પછી તા ૨ જી ડીસેમ્બર ૧૯૧૭ ના અંકમાં અપૂર્ણ રહી બધે પડી આ વાર્તાના આકર્ષક તત્વોનું અવનોકન હવે પછીના પાનાઓમાં કરવાનું હોવાથી એના ગુણદોષ વિષે અત્રે વધુ લખવું અસ્થાને લેખાય. પોતાની માદગી જતા નિયમિત—૬૦ અઠવાડીયે—આવી ઉચ્ચ કોટિની વાર્તાનું લખાણ ચાલુ રાખવું એ ભોગીન્દ્રરાવ જેવા મમર્થ લેખક જ કરી શકે અને

તે પણ આ એકજ પુસ્તકમાં તેમની આ વર્ષની લેખનપ્રવૃત્તિ સમાપ્ત જતી નથી એ વાત ધ્યાનમાં રાખીએ તો આપણને તેમની લેખિની કેટલી પ્રચુર (prolific) હતી તેનો યોગ્ય ખ્યાલ આવશે. મંદવાડમાં પણ આવું મારું પુસ્તક લખી શક્યા એ લેખકની પ્રતિભાને યશ આપવા બમ છે.

દીપક હોલવાઈ ગય તે પહેલાં તે પૂર્ણ ન્યોતિથી ઝબકી ઉઠે છે. જીવનપ્રભા પણ વિલીન થતા પહેલાં સપૂર્ણ કળાથી ઝગમગી રહે છે ૧૯૧૭ના વર્ષમાં બોગીન્દ્રરાવે જે પ્રવૃત્તિઓ આદરી — અને દુભાંગે ધણી ખરી અધુરી જ રહી — તે હજી આપણા રંક માહિત્યના એક પ્રચુરતમ લેખકની પ્રગળ શક્તિની માફી રૂપે છે. “ અન્નમિત્ર ” “ ગુજરાતી ” મા કંમસા પ્રકટી રહી હતી તે અરસામાં “ મમાસોચક ” ના પાનાઓમાં યુવાનોના જીવન અને માનમનુ સુદર દિગ્દર્શન આપની નવીન પ્રકાગ્ની વાર્તા “ કૉલેજીયન ” શરૂ થઈ ચૂકી હતી. આપણે આગળ ચોથા પ્રકરણમાં ભેયુ કે બોગીન્દ્રરાવને યુવાનો પ્રત્યે કેંકે વિશિષ્ટ પ્રકારની ત્રાગણી હતી. આ લાગણીઓ અને આ ભાવનાઓ તેમણે “ કૉલેજીયન ” મા રજુ કરી પરંતુ ગુજરાતનું નમીન ગરીબ ને ગરીબ આવી મરસ વાર્તા પણ અપૂર્ણ જ ગહેવા મરગાઈ દશે.

મુબર્કના દૈનિક પત્રો માથે તો એમનો મનઘ હવે દઢ સ્થં ચૂક્યો હતો. “ કૈમરે હિંદ ”, “ મુબર્ક સમાચાર ”, “ પ્રગ્નમિત્ર અને પારસી ” વિગેરેની કટારોમાં બોગીન્દ્રરાવ અનેક વિષયો પર લેખો લખતા અને ચચા કરતા પોતાની માદગી છતાંય તેમણે “ પ્રગ્નમિત્ર અને પારસી ” મા દર અકવાડીયે “ હિંદુ ચર્ચા ” ના શીર્ષક હેઠળ અગત્યના પ્રશ્નો પર નોંધ લખવાનું સ્વીકાર્યું હતું. આ નાની મરખી નોંધો માત્ર હિંદુ જીવનને સ્પર્શી અટકતી નહોતી તે મમ-યના અનેક ન્વલંત પ્રશ્નોની એમાં માર્મિક ચચા આવતી. આ બધી

નોધો ભોગીન્દ્રરાવના માનસની એક નદીન બાબુ દર્શાવે છે. ગુજરાત એમને નવલકથાકાર અને સમાજસેવક તરીકે જ પિછાણે છે. આ બધી નોધોનો વિગતવાર અભ્યાસ કરનાર તરતજ કહી શકશે કે ભોગીન્દ્રરાવમાં એક સમર્થ પત્રકારના સર્વ લક્ષણો હતા. આ સર્વ નોધોનો સંગ્રહ કર્યો હોય તો ગુજરાતને એક સાચું નિર્બંધિકાનું પુસ્તક મળી રહે. આવી નોધો તત્સમયના અગત્યના પ્રશ્નોની માર્મિક સમીક્ષા કરી અટકી જતી નહોતી પરંતુ આ પ્રશ્નોના યોગ્ય નિકાસ માટે માર્ગસૂચન કરતી. આ નોધોની ઝાંખી કરવા પૂરતો આપણે "પ્રજામિત્ર—પારસી" નો એક અંક તપાસીશું તો માલમ પડશે કે એક જ અઠવાડીયામાં તેઓ કેવા કેવા પ્રશ્નો પર નોંધ લખતા-તા. ૧૨મી ઑગસ્ટ ૧૯૧૭ના અંકમાં નીચેના આઠ વિષયો પર લાક્ષણિક ચર્ચા કરવામાં આવી છે —

- (૧) હોમરૂલની મીટીંગ અને વિદ્યાર્થીઓ
- (૨) ધરેણીની ધેનડા
- (૩) દારૂની દુકાનો અને વિદ્યાર્થીઓના રહેઠાણ
- (૪) ધારાસભા અને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય કોન્ફ્રન્સ
- (૫) માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ
- (૬) હિંદુ અનાથાશ્રમો
- (૭) ગુજરાત કેળવણી પરિષદ
- (૮) અશીલુની બાળાગોળી

આ નોધો ઉપરાંત તેમણે "પ્રજામિત્ર—પારસી" માં એક નવી વાતો આપવી શરૂ કરી હતી. આ વાતો તે લલિતકુમાર, આઈ એમ એસ "આ આ હિંદી વૈદ્યકીય વિભાગમાં જોડાયેલા એક ગુજરાતી મુવકના જીવનને નવી દૃષ્ટિએ ચર્ચે છે. એ દર અઠવાડીયે પ્રસિદ્ધ સતી અને લગભગ એસી પ્રકરણ પ્રકટ થયા બાદ લેખકના અવમાનથી તે અધુરી રહી

આમ “અગ્નિમિત્ર”, “કાલેશ્વર” અને “લલિતકુમાર” એ ત્રણ નવલકથાઓ જુદા જુદા સામયિકોમાં પ્રકટી રહી હતી ત્યારે સ્ત્રી-શ્રવણને ચર્ચાતી એક સુંદર નવલકથા “સ્ત્રી બોધ” પત્રમાં પણ ભોગીન્દ્રરાવે લખવા માડી હતી આ વાર્તા તે “જ્યોત્સ્ના”, ધૃતરક્ષાએ આ વાર્તા તેઓ પૂરી કરી શક્યા.

આ ચાર નવલકથાઓ ઉપરાંત આ વર્ષમાં બીજા બે પુસ્તકો પ્રકટ થયા તે (૧) “સોલીસીટર” અને (૨) “બાલવાડી”. “સોલીસીટર” એક નાની પણ રસમય વાર્તા છે અને “સયાજીવિજય” ની બેટ તરીકે પ્રકટી જાહેરશ્રવણના અનેક પ્રશ્નો તેમાં જણવામાં આવ્યા છે કલાવિધાનની દૃષ્ટિએ આ વાર્તા ભોગીન્દ્રરાવની વાર્તાઓમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવશે “બાલવાડી” એ તેમનું છેલ્લામાં છેલ્લું બાલપુસ્તક તેમના મૃત્યુના એક જ મહિના પૂર્વે પ્રકટ થયું આ પુસ્તક પ્રો. ગજજરની સૂચનાથી “Garden of Childhood” નામક અંગ્રેજી માળસાહિત્યના એક પુસ્તક પરથી લખાયું હતું આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનાના નીચેના વાક્યો એના પ્રકાશન પર આજ-સ્વક પ્રકાશ નાખે —

‘ સેનાસદનની પ્રાન સ્મરણીય ત્રિમૂર્તિ મલબારી, દયારામ અને પ્રો. ગજજર માથે આ મહુ ઉપયોગી મર્યાદા કામ કરતા બાલસાહિત્યની વાત થઈ શ્રીમતી જમનાબહેન, પ્રો. ગજજરના પત્ની સૌ કાશીબહેન અને બીજા બહેનો સાથે “Garden of Childhood” નું પુસ્તક વાચ્યુ બધાને ગમ્યુ અને એ ત્રિમૂર્તિએ એનો ગુજરાતી અનુવાદ કરવા કહ્યું પરમ સદ્ગત રણજીતરામે આ પુસ્તક અનેકવાર વાચ્યુ હતું ને પ્રમિદ્ધ કરવા આગ્રહ કરતા નાનાલાલ કવિ અને અગ્નિમિત્ર આ પુસ્તકની વાટચ જોતા હતા . . .’

આ પુસ્તક એ પોતાનું ઝેરટું બાલસાહિત્યનું પુસ્તક નિવ-

ડશે એવો સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન રાખનાર આશાવાદી લેખક બાલ-સાહિત્યની વધારે સેવા કરવા નીચેના શબ્દોમાં વચન આપે છે:—

“ પરમાત્માની કૃપાએ આપણા ભવિષ્યનાં ખીલતાં પુષ્પો પ્રત્યં આપણે કર્તવ્ય શીખ્યા છીએ.....ક્યાં છે ગુજરાતના વિદ્વાનો જેઓ બાલકોના મનનો, વૃત્તિનો, આપણા આર્થ-સંસ્કારનો વિચાર કરે અને દેશકાળને ઈચ્છિત, ઉન્નત પથે લઇ જનાર બાલ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરે ? એકાદ એથી આ ભગીરથ પ્રયત્ન સફળ થાય એમ નથી.....ગુજરાતનાં પ્રિય ભાંડુઓ ! હું શું બદલો વાળું ? તમારા પ્રેમભાવથી પરમાત્મા શરીરબળ અને મનોબળ આપશે ને જીવન સંભાવશે તો તમારા કુટુંબના બાળકોના સાહિત્યના કોડ પૂરા પાડવા લેખક વચન આપે છે. ”

ગુર્જર બાળકોનું કેવું કમલાગ્ય ? આ વચન આપ્યા બાદ ફક્ત એકજ મહિનાના અલ્પ સમયમાં વચન આપનારે સંસારલીલા સમેટી મુરગંગાને પેલે પાર જવા પ્રયાણ કર્યું.

ગુજરાતી પત્રકારિત્વમાં નવી દિશા બોલતું ૨૫૦ હાજમહમ્મદ અસારખીયા શિવજીનું માસિક “ વીસમી સદી ” આ સમયે અનેક સંસ્કારી લેખકોને આકર્ષી રહ્યું હતું. જુના માસિક પોતાની પુરાણી પ્રણાલિકાઓને ચીલે પ્રયાણ કરી રહ્યા હતા ત્યારે “ વીસમી સદી ” એ નવયુગના સંદેશવાહક લેખકોની અને કવિઓની સહાયતા મેળવી પત્રકારિત્વમાં નવચેતન પૂર્ણ. શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી, શ્રી. જ્ઞાનિંદ્ર વિલાકર, શ્રી. રણજીતરામ વાવાલાઇ, શ્રી. ચંદ્રશંકર પંડ્યા, શ્રી. ન્હાનાલાલ દવિ, શ્રી. અરદેશર ખગરદાર પ્રભૃતિ લેખકો અને કવિઓ “ વીસમી સદી ” ને પોતાની કૃતિઓથી દીપાવતા. પોતાનું સમગ્ર મિત્રમંડળ આ નવા માસિકમાં જ્યે ત્યારે ભોગીન્દ્રરાવ જેવા ઉત્સાહિ સાહિત્યકાર પણ આ કાર્યમાં સહકાર આપવા તૈયાર થાય

તેમા શું આશ્ચર્ય ? તેમની દુઝી વાર્તાઓ “ વીસમી મઠી ” માં અવારનવાર આવતી હતી

આમ અનેકવિધ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓ અવનવીન સ્વરૂપે પ્રકટી રહી હતી ત્યારે ઈ સ ૧૯૧૭ના એપ્રિલ મહિનામા બોગીન્દ્રરાવની તખ્તીયત મિત્રમંડળ અને સ્નેહીવર્ગમા ચિંતાનુ કારણ બની રહી હતી. તેમના મિત્ર મિં કાબરાજીના આમંત્રણને માન આપી તેઓ પંકેશનમા હવાફેર કરવા માટે બીજાપુર ગયા અહીં મિં કાબરાજી કલેક્ટર હતા. કાબરાજી કુટુંબ માથેનો બોગીન્દ્રરાવનો સંબંધ કેવો સારો હતો તે આપણે જોયું છે. આ સંબંધ ઉત્તરોત્તર દૃઢ થતો હતો. પુતળીબાઈ અને તેમના વિદ્વાન પતિએ બોગીન્દ્રરાવની સારી માવ જત કરી અને તેમની તખ્તીયત કૈંક સુધરી ડૉક્ટરોએ તો તેમને કંઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરવા માટે સ્પષ્ટ ના કહી હતી પરંતુ બોગીન્દ્રરાવ જેવા ઉદ્યમશીલ માણસથી માદગીને જિજ્ઞાસે પણ પ્રવૃત્તિહીન કેમ રહેવાય ? તેમણે તો યાહોમ કરીને ઝપલાબેજ રાખ્યું—પરિણામની જરાયે પરવા કર્યા સિવાય. અને આ યાહોમ કગ્વાની વૃત્તિ તેમના અનેક અગત મિત્રોને પસંદ નહોતી પરંતુ જે વૃત્તિ બોગીન્દ્રરાવના સ્વભાવની એક પ્રધાનવૃત્તિ હતી તે કેમ જઈ શકે ? જીવન કે મૃત્યુનો વિચાર પણ એમને ભાગ્યે આવતો ત્યાં તેઓ પોતાનો કર્તવ્યપ્રદેશ કેમ ત્યાગી શકે ? બીજાપુરથી તેઓ પોતાના એહી રાં ૨ મીલદામ કાપડીયાને ત્યાં ગણદેવી હવાફેર ગયા ત્યાં પણ તેમની કર્તવ્યભાવના કેટલી જાગ્રત હતી તે તેમના અને શ્રીં અમૃતલાલ વિ ઠક્કર વચ્ચે ચાલેલા પત્રવ્યવહારમાંથી જરાજગ માલમ પડી આવે છે આ આખોય પત્રવ્યવહાર બોગીન્દ્રરાવના જીવન પર જે પ્રકાશ નાખે છે તે દૃષ્ટિએ તે એમની આ જીવનરેખામા અગત્યનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એવો છે શ્રીં અમૃતલાલ ઠક્કર જેગ પ્રથમ પદ્ધતના કાર્ય કર્તા એ પત્રવ્યવહાર પર જે હૃદયસ્પર્શી નોંધ આપે છે તે પ્રથમ વાચકાથી પત્રનું યોગ્ય મૂલ્ય મમજશે —

“ જે શક્તિના ઉપર આ પત્ર લખાયો છે તેને બાપ્ત બોગીન્દરાવની ખરી ઓળખાણુ તેમની ‘ મોહિની ’ નવલકથા વાંચ્યા પછીજ થઈ. મુંબઈ શહેરનાં ગરીબોનાં જીવનનો તેમાં અદ્ભુત ચિતાર મને દેખાયો. ખાસ કરીને કામાડીપુરાની અનેક નાની નાની ગલીઓમાં તથા કીડોઆરાની માફક ચાલીમાં રહેતી દરિદ્ર પણુ મહેનતુ ધાડી કામનાં જીવનનો, તથા પલાડી મારીને પોતાની માદી પર બેઠેલા તથા દારૂનાં પીપની ચળકતી ચકલી ખોલીને દારુ વેચનાર પારસી દુકાનદારનાં ચિત્રોએ મારા મનજ ઉપર ન જુસાય તેવી છાપ પાડી આ પુસ્તકના વાચનથી મને લાગ્યું કે લેખક સમાજમેવાનાં અને ગરીબોના દુઃખ તથા અજ્ઞાન ટાળવાના અદ્વૈત ભાવનાના મોટા હિમાયતી છે. મારે પીરમગામ તાલુકામાં ગમપુરા ગામે કદ સાર્વજનિક કામે જવું થતા, અને તે વખતે કાવાં-કપાસની મોસમ હોવાથી મારા જેવા કૃત્રિમ જીવનથી ટેવાઈ ગયેલાં શહેરી માણુમને આ નાના ગામની પ્રવૃત્તિઓ ધણી રસવાળી લાગી. તે પ્રવૃત્તિઓના ચિતારનો એક કામળ બાપ્ત બોગીન્દરાવને મે વખી કાઢ્યો, તેતા ઉત્તરમાં આ પત્ર લખાયો છે. ગણદેવીમાં તેમના મિત્ર રંગીલદાસ કાપડીઆને ઘેર બાપ્ત બોગીન્દરાવ ખાદલાવર પડ્યા હતા તે જ સ્થિતિમાં આ પત્ર તેમણે લખ્યો હતો. તેમાં ભરેલા અનેક ઉમદા વિચારોથી આ પત્ર મે પ્રાણની માફક સાચવી રાખ્યો હતો અને ગયા નવેંબરની આખરે તેમનું અવસાન થતા આ પત્ર તેમના આત્મજીવનનો પ્રકાશક એમ ધારી પ્રસ્ટ કરવાની હિંમત કરી છે. સરસ્વ પત્ર જેવો હતો તેવો ને તેવો જાખ્યો છે તેમાં કરો દેરદાર ક્યો નથી. ”*

* “ નવજીવન અને સત્ય ”. ડીસેમ્બર ૧૯૧૭ના અકમાથી પ્રકાશિત.

આપણે પણ એ પત્ર—“ આંતરજીવનનો પ્રકાશક ” પત્ર—
“ જેવો હતો તેવો ને તેવો ” પ્રકટ કરીશું.

મણિદેવી, તા. ૨૮-૫-૧૯૧૭

સ્નેહી ભાઈ અમૃતલાલભાઈ,

જેને જેની લગની લાગી હોય તેને તે વસ્તુ મળતાં, તન, મન, કે અર્થથી અરાક્ત હોય તો પણ, એકદમ જાગૃત થાય તેમ તમારા પત્રે મારી સ્થિતિ કરી હતી. પંદરમી એપ્રિલ પછી મારો તબીબત અતિશય લયકની આવી હતી; તે લગભગ ખાટલાવરા જ. હું દક્ષિણમાં ખીજપુર, કૃષ્ણા-ગોદાવરી સ્નાન કરી, રા. રંગીલદાસ કાપડીઆ અને મી. મનુભાઈ દેસાઈનું આતિથ્ય લેવા સહકુટુંબ અહિં આવ્યો છું.

પરમ દિવસે, એટલે સુધવારે, મુંબઈ જમરા. કાંઈ પણ કામ કરવું નહિ એવો ડોક્ટરોનો, સ્નેહીઓનો, કુકમ છે; પણ તમારો પત્ર વાંચતાંજ કાંઈ કાંઈ થયું. ખીજપુરમાં મી. કાજરાજી કલેક્ટરની મદદથી જેલ કેદીઓ, ગરીબોનાં દુઃખ, સ્વરાજ્ય (સ્થાનિક) નું તંત્ર જોયું. જેટલે દરજ્જે મળ્યું છે, ત્યાં નથી અભ્યાસ, નથી સત્તાધારીને વિવેકસર કહેવાની હિંમત, નથી વ્યક્તિત્વ અને નથી સ્વરાજ્ય માટે ઢાઢ. મારા પાડોશી, મારા બંધુ, હજી ગંદા, અમાન, દુઃખી છે—પરમાત્માએ મને એમને અનુકૂળતા કરી આપવા સ્થિતિ આપી છે પણ કર્તાવ્યપરાયણતા નથી. આનું પરિણામ તો એજ છે કે સ્વરાજ્ય માટેના નાલાયકનો (unfit) નો ઇલકાળ જેને આપવો એ તેને આપણે મદદ કરીએ છીએ.

જેલ વિગેરેનો વળી જુદો અનુભવ થયો. ખીજપુરની જેલમાં છ મહિનાથી જન્મભરની દીપવાળી સ્ત્રીઓને રહેવા તરો અને રા. ચિતલીયા રહેા છે એવડા બે રૂમ છે. સદા બંધ રહે છે. આવ્યા સારે નાલા હતો ને જમરાં ત્યારે નાહીશું એ ન્યાયે બાઈઓ છુટશે ત્યારે શખવતજ બહાર નીકળશે. નથી કોઈ એમનામાં મંસ્કાર રેડનાર—

મિવાય કે મીશનરીઓ એક માઇને સાત વર્ષની ગીપ છે હજી હમણાજ આવી છે એને એક છોકરો છે, જે આજમલ બે વર્ષનો પૂરો થઈ ગયો નિયમ પ્રમાણે એને જેનમા ન ગળી સકાય માઇના નાતીલા અને મગા આપણી હિંદુમજાજ એનો તિગરકાર કરે છે પણ મીશનરીઓ લેવા ફાક્ષ મારે છે સત્તાધારી સદ્ભાગ્યે હિંદુસમાજને બાળક સોંપવા માગે છે પણ આપણામા પ્રભુજ કયા છે ?

ગમપુરા—વિરમગામનો અને પૂરો અનુભવ છે એકાદ મહિનો નહિ પણ પાંચ છ વર્ષ રહ્યો છું કપામ કાલા એને ફેનાવા લઈ જવા માટે ડેલ એમા થતી મારામારી, વેપારી અને ફેક્ટરીવાગાની થોડું આપી નધારે કામ રાવવાની ટેવ અને પૈસાને માટે ગરીબ બાપડા ધા તા બૂખ્યા બાળક વૃદ્ધ મામાપ અને પોતાનીજ શારીરિક અશક્તિ તરફ બેદરકાર રહેતા એ જોયા છે ફેક્ટરીમા કાપદો વૂટ્યો કહેવાય નહિ ત માટે *Factory's District* કેમ નાખે છે તે કાષ્ટ સમજ્યો છું દિવાળીના મેવા અો વિરમગામની નાની ગોદડીઓ—રત્નપ્રઓ—મગતાં તપાસવાનો કોણ થમ લે છે ? ઑશીસર મહળ પણ પૈસાને લોભે પોતાના ખાનગી સરકારી નોખા પાસે ગમે તેમ પુરસદ કઢાવી આખી રાત કાલા ફેનાવી કામ કરનારને કાષ્ટ ન આપી ધરમા પૈસા નાખે છે એ મે આ સગી આખે જોયું છે રિનાયતી પેટીઓની માફક આપણી પેટીઓ કામ કરતા ક્યારે શીખશે ? તમને એમ નથી થતું કે મુદ્દને લીધે કપાસના બાવ આવે છે એટલે લોકની જાત કપાસના વાવેનર તરફ મધ છે ? પણ એ કરતા સાયન્સીક રીતે અન્ન સેરડી વિગેરેનું વાવેતર થવું જોઈએ આ ગામડાના જીવનમા કુદરતી હના પાણી મુમર્ષ જેવા ચહેરના ઝેગી વાતાવરણનો અજાવ ન હોત તો બીચારા લોકનું શું થાત ? ફેક્ટરીના માહેમોમા મોટા ટીના તાણી ફગનાર દરેક મહિરે જટકના મમાયક કગના બ્યાપારીમા તૂં પ્રાણી મનુષ્યપ્રેમ કે પ્રભુ પ્રેમજ જોતો નથી ટોલરેંસ ક્યાંથી આવવો ?

કાલાં ફોલવાનો અનુભવ છે. તમારા મોમાળ ધોલેરામાં માસિક રૂ. ૧૫) પંદરમાં મે ત્રણ વર્ષે નોકરી કરી છે. તમાગ આ ભોગીન્દ્રે રૂ. ૧૫) મા એ અરણ્યજીવન ભોગવી, ત્યાં તે વખતે બંદર અને કસ્ટમહાલિસમાં કામ કરો, પુરમદની વેળા બી. એ. નો અભ્યાસ કરી, ગામનાં છોકરાઓને મંસ્કૃત, આખ્યાનો, લાયબેરી વિગેરેનો લાભ આપ્યો છે. અને હજી સંભારે છે. મામદ કુંગર, હોરજીભાઈ, ત્રિભેવનદામ, નાગરદામ વિગેરે અનેક શેડીયાઓ આ પંદર રૂપીયાના કારકુન તરફ સદ્ભાવ રાખતા હતા. એજ તમારા ધોલેરામાં ચાર વાગે, ખોજઓ ખાતામાં જતા તે વખતે, મીસીસ. દીવેદીઆ ઉડી, એજ કાલાં સગાલી, ધોલેરાના બકરી-ગાયનાં દૂધનો ચડા પાછ જાગૃત કરતાં, ને છાણાં અગ્રયાં ઉપર રોટલી શેકતાં. બીરડામાં વાટકે વાટકે પાણી મળતું અને સ્વામીનારાયણનું મંત્રિ, ગહા તળાવ કે બીમ તળાવના ગરાસીઆની દતકયા સાંભળી, જીવન નભાવતાં બંદર ઉપર નાળીએર છોલવામા અસ્પૃશ્ય વર્ગની લાવના નથી રહેતી એ જોઈ છે. પરંતુ તંદુરસ્તી, અગ્નિ ટાળનાર નથી મુબઈની મલાઓ મળવનારામા, પત્રોમા જોમ બતાવનારાઓમા, શ્રી. અમૃતલાલ પઢિયાર કે ભોગીન્દ્રરાવના હૃદય, ભૂતદયા, મનુષ્ય પ્રેમ નથી. આ લોકો મૂર્ખ છે, અમે કહીએ તેમ ન કરે, એ તો તિરસ્કારનેજ પાત્ર છે—એમ કહેવાથી ન થાય. પરમાત્માની નજરે આપણે કયા મૂર્ખાં નથી? એ આપણો તિરસ્કાર કરે તો? આ ગરીબ અગ્નિ વર્ગને મમજવવા, તમે કહો છો તેમ તમે, પઢિયાર કે કાક મારા જેવા જોમજો. મારે માટે મદ્દભાવ છે જાણી સતોય. એ મીશનરીઓનીજ મૂળ જરૂર છે 'મોહિની'ના લેખકે અનુભવ લીધો છે, હવે છે અને એનું હૃદય બળે છે. પરંતુ દુર્લાભ્યે, પ્રયત્ન, શરીર બહુજ નબળું છે.

અમૃતલાલભાઈ! મોહમયી મુંગઈનો મોહ નથી એ તો તમે મારા જીવનથી જાણો છો. મોટા લોકમા, મલામા ફરતો નથી:

અપ દુ કેટ વહો નથી અને મોટરની ભાવના નથી પણ મોહમયી સુખર્ષિ સિવાય છુટકો નથી એ માટે રૂબરૂમા વળી

આ શરીરે મારી જે સેવા લેવી હોય તે સેવા આપવા હું તૈયાર છું અનુકૂળતાએ તમારી સાથે ગપડવા પ્રમદા હજી માત્ર દુધનો બળેલો છામ કુકી મુગો જ રહું છું, ને કહેતો નથી કારણ કામ કરે છું ખતાવનારા, અળવી નાખનારા, એટલ છે કે મારા જેવાનો ભાવ નથી તમારા જેવા પુણ્યાત્માજી માટે અતર નીરખી શક્યા છે નાના નાના લીકલોગ, આવી નાની બોધક ગસની વાતો બહોળે હાથે વહેઆવી ભેષ્મએ તમાગી અને પદિયાગની પેઠે એમની પામે જઈ એમના હૃદયમા પેમ્તુ ભેષ્મએ ત્યારે થાય. આપણે ત્યા ક્યા છે વૃત્તિ ? પ્રશ્ન ! બાકી નવા જમાનામા તો રૂ. ૪૦) મા નહિ પણ નાનામા નાની જરૂરિયાત વિના મકાએ પૂરી પડતી હોય અને ફોડોમાથી મળે જતા હોય એવા મીશનગી ભેષ્મએ ગોખને મહાત્મા હતા જતા એનને વિશેષ અનુકૂળતા હોત તો સારી મી પદિયારને કે ભોગીન્દ્રને એવી અનુકૂળતા હોત તો વિશેષ કામ શરત નહિ કે હૃદયમા દાઝ નથી, ઈચ્છા નથી કે ભોગની તૃષ્ણા છે પણ બાગકોને કેળવવા, ભવિષ્યમા શાત જીવન ગાળના, એટલુ તો ભેષ્મએ ગોપાળરાવનો અનખધૂન મવત્ર ફેલાયો છે એ ધૂનતુ મહાગાન (Chorus) લઈ ફરીશુ ને આપણુ મર્તવ્ય કરીશુ પરમાત્મા એવી ધૂન જગવનાર બાવા ઉત્પન્ન કરે !

તમારો પત્ર પ્રાણની માફક માચનીશ આવા પ્રમગે હું સાંભર્યો એજ માગી કદર અને માગ પ્રતેના ભાવનુ સુર્ગીશકિટ.

પરમાત્મા શરીર સાફ કરે ને પછી તમારી સેવામા હાજર છું આ પ્રમિના અને ગાળકાએ તમને પ્રમાણુ લખાવ્યા છે

લી. રનેદાધીન,
લોગીન્દ્રરાવ ૮ દીવેટીઆ.

ભોગીન્દ્રરાવના હૃદયની સર્વ ઉન્નત ભાવનાઓનું તાદસ્ય દેખાઈને કરાવનાર આ પત્ર પર વિવરણની જગ્યાએ આવશ્યકતા હો છે ખરી ? એમનું જીવન લંબાયું હોત તો તેઓ ગરીબો અને રીડિતોની સેવા કરવા વધારે દરજ્જે શક્તિમાન થતે. ગરીબો અને ધુધીઓના જીવનનો જે સૂક્ષ્મ અભ્યાસ તેમણે કર્યો હતો તેને તીવ્ર તેમની વાર્તાઓમાં માનવતા અને ગરીબો પ્રત્યે સમભાવ અને સહાનુભૂતિ પાને પાને દેખાઈ આવે છે. મનુષ્યપ્રેમ પર જ પ્રભુપ્રેમ અવલબે છે એ મત્ય તેઓ કદીય વિસ્મયા નહોતા એ આ સ્વયં-પ્રકાશિત પત્રમાંથી ખાલમ પડી આવે છે. કહેવાતા સ્થાનિક સંઘો—Local Self Government Bodies—લોકો, દુઃખી જનતા, તરફની પોતાની ફરજ બજાવવા કેવી રીતે અશક્ત નીવડે છે તે વિષે જે કંઈ જુવનિ આ પત્ર પાડે છે તે ભોગીન્દ્રરાવના નાહરે જીવનના વિચારો પર મારો પ્રકાશ પાડે છે. તેઓ શાત કાર્યકર્તા હતા અને “બતાવનારા” કે “અંજલી નાખનારા” માફક તેઓ ડીડીમ વગાડી કાર્ય કરવામાં જરાયે માનતા નહિ. પ્રભુની વિશાળ સૃષ્ટિમાં જૂતદયા અને પ્રેમની ભાવના એક મરખી હોવી જોઈએ એવું ખરા અંત કરણથી માનનાર ભોગીન્દ્રરાવ કોઈની પણ અવગણના કરતા નહિ—જાણે પછી તે ગરીબ મજૂર હોય કે અનાથ અપંગ. આ એમના હૃદયની ઉદારતા બતાવી આપે છે ખરેખર ! એમના હૃદયના સદ્ગુણો એમની શુદ્ધિના સદ્ગુણોને ય બાળુએ મૂકે એવા હતા.

પરંતુ જુઝાતા દીપકની આ છેલ્લી જ્યોતિરેખા હતી. ભોગીન્દ્રરાવના જીવનની ત્યાર પછીની કથા એક વિષાદિકાની માફક કંઈ છે. ગણદેવીથી તેઓ મુંબઈ આવ્યા ત્યારે તેમની તબીબત કંઈક સુધારા પર આવી હતી. પરંતુ મુંબઈ આવ્યા પછી દુકં સમયમાં તેમના રોગબીના હૃદયને એક તીવ્ર આઘાત પહોંચવાનો હતો. શ્રી. ગણુજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા તેમના મિત્ર કેવા સંજોગોમાં બન્યા તે

-આપણે જોયું: સમય જતાં આ મૈત્રીનો સુંદર રીતે વિકાસ થયો. આ મૈત્રી વિચાર અને જાવનાની સંવાદિતા (harmony of thoughts) પર રચાયેલી હતી. ગુજરાતની અસ્મિતા અને સંસ્કારિતાની ઉચ્ચ જાવના પ્રકટાવવામાં રણજીતરામે એક દિશાએ પ્રયત્ન કર્યા ત્યારે ભોગીન્દ્રરાવે અન્ય દિશાએથી એ પ્રયત્નમાં સહકાર આપ્યો. ઇ. સ. ૧૯૧૭ ના મે-જુનમાં રણજીતરામ શેઠ નરોત્તમ મોરારજીના મુખ્ય સાથે જુહુના રમણીય દરિયા કિનારે નિવાસ કરતા હતા. તા. ૪ થી -જુનના દિવસે જુહુના દરિયામાં ન્હાવા પડતાં રણજીતરામ ડૂબી ગયા અને ગુજરાત સમસ્તમાં આ અકાળ અને કારમા મૃત્યુથી ગ્યાનિ વ્યાપી રહી. ભોગીન્દ્રરાવને આ મમામાર મળતાં તેઓનું હૃદય કપી 'હાથુ' અને ગંભીર માંદગીમાં માંડમાંડ સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરી રહેલા તેમના મનને બચાંકર આઘાત પહોંચ્યો—અને આ આઘાતની અસર તેમના પોતાના અવમાન મુઠ્ઠી પહોંચી.

આ સમયે નિષ્ણાત ડૉક્ટરોના ઉપચારો ચાલુ હતા; પરંતુ ન્યાં જીવનનાં તેલ ખૂટ્યાં હોય ત્યાં ડૉક્ટરોના ઔષધોપચાર શું કામ આવે ? જુલાઈની આખરે ડૉક્ટરોએ તેમને સર્વ નાની મોટી પ્રવૃત્તિઓ તાલન બંધ કરવાની ફરજ પાડી અને ફરી પાછા મુંબઈ—માંતાકુઝ—હોડી દવાફેર જવા સૂચના આપી. પરિણામે તેઓ પોતાના મિત્ર શ્રી૦ ન્હાનાલાલ કવિને ત્યાં રાજકોટ ગયા. તબીબત જરાક સુધરવા આવી કે તેઓ તરત સપ્ટેમ્બરમાં મુંબઈ પાછા ફર્યા અને માંદગીને બીજાનેથી પણ આદિત્યદેવીની આરાધના ચાલુ રાખી. થોડાક દિવસ બાદ તેમના ગેજે પાછો ઉથલો માર્યો અને આ ઉથલો હેવટનો જ નિવડ્યો. આસજનો, સ્નેહીઓ અને મિત્રમંડળની જાવબીની શુશ્રૂષા છતાંય જીવનદીપક દોધવાતો ગયો.

તા. ૨૬મી નવેમ્બરની માંજે માંદગીએ ગંભીર સ્વરૂપ 'ધારણ કયું'. મુંબઈનિવાસી તેમના મર્વ મિત્રો અને સ્નેહીઓ તેમની

પયારી આમપાસ વીંટળાઈ વળ્યા : જે મિત્રોની માથે જીવનકાર્પ આગળ ધપાવ્યું હતું તેમની છેલ્લો વિદાય લેતા હોય તેમ તેમણે મર્તની સાથે વાર્તાલાપ કર્યો. શ્રી. દિંમતલાલ અંગરિયા, શ્રી. ચંદ્રશંકર પંડ્યા વિગેરે મિત્રમંડળની આંસુબીની આંખો તેમનાં હૃદયની વ્યથા બતાવી રહી હતી.

—અને તા. ૨૭ મી નવેમ્બર ૧૯૧૭ નો દિવસ તેમનાં જીવનનો અંતિમ દિવસ નિવડ્યો. તે દિવસે પ્રભાતના સમયે પૂર્ણ દીપ્તિ પ્રસારી તેમનો જીવનદીપ જુગાયો.

ફક્ત બેતાળીસ વર્ષની નાની વયમાં બોમ્બે-દ્રાવે ગુજરાતી સાહિત્ય તથા મહાજની અનન્ય સેવા કરી જીવનનો ત્યાગ કર્યો. તેમની જીવનદોરી ટુંકી બની તેનું પ્રધાન કારણ તેમની ઝડપી અને અસ્ખલિત સાહિત્યસેવા અને અન્ય જાહેર પ્રવૃત્તિઓ. પણ આ પ્રવૃત્તિઓની પાછળ જે ઉદ્દામ ભાવના હતી તેણે તેમના આત્માને જેવટની ધડી સુધી સામર્થ્ય અપ્યું. તેમનું અવમાન થયું પરંતુ ભાવનાઓની સિદ્ધિ નીરખીને જ. ગુજરાતી વાક્યમયને તેમની આ અસ્ખલિત સાહિત્યમેવાથી જે મહાન ફાયદો થયો તેને વિષે તો આ પછીના પાનાઓ સ્વિસ્તર કહેશે એટલે અત્રે તેનો ઉલ્લેખ કરવો અનાવશ્યક છે.

તેમના આ અકાળ દેહોત્સર્ગથી તેમના સરકારી પત્ની અને બહાલસોયા બાળકો—મૃણાલિની અને પ્રદ્યોત—કકળા ઉડ્યા તે દિવસે મમસ્ત ગુજરાત આસુ મારી રહ્યું.

x

x

x

x

બોમ્બે-દ્રાવ દીવેટીઆની જીવનરેખાના આ અદ્ય દર્શન પછી તેમની વિદ્યુતવેગી પ્રવૃત્તિઓ, ઉત્સાહભરી ભાવનાઓ અને ઉન્નત આદર્શો પ્રત્યે સ્વાભાવિક માનની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે. બેતાળીસ

વર્ષનાં અઘ્ધ જીવનમાં તેમણે શુ શુ કરી બતાવ્યું એની નોંધજ
સાહિત્યના અભ્યાસીનું અસ્તક એમના પ્રત્યે નભાવના બસ છે તેઓ
તો ઇંગ્લેન્ડ દેવિના જીવનની સત્યતા પૂરવાર કરતા ગયા—

One glorious hour of crowded life,
Is worth an age without a name

વિકસતી પુષ્પકલિકા અને ઉગતી ચન્દ્રરેખામાં સુવાસ અને
રશ્મિના પરિપૂર્ણ તરવો હોતા નથી તે છતાંય તે કલિકાનો વિકાસ
અને તે ચન્દ્રરેખાનો જ્યોતપુજ ખરેખર આસ્વાદનીય અને આકર્ષક
નિવડે છે સુવાસ અને પ્રકાશના પૂજકોને આ અવપાશોમાં તેની
ઉત્કટતાના જોટલોજ—મહકે તેથીય વધુ—આનંદ આવે છે

ભોગીન્દ્રરાવનું જીવન આ પ્રકારનું હતું—સરળ અને સૌમ્ય
તથા વિજળીના ઝમકારા જેવું દ્રુતગામી પણ બલકલર્પુ

એક વિષાદિકાના સર્વ તરવો એ જીવનમાં હતા—કારણ અને
કર્મનીયતા વ્યથા અને વિચાળતા, આર્દ્રતા અને ઉચ્ચતા

ખંડ બીજો

સાહિત્ય

પ્રકરણ પહેલું

નવલકથા અને તેના વિકાસ

બો ગીન્દરાવ વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલકથાકાર તરીકે પ્રખ્યાત છે. આપણે તેમની નવલકથાઓનો સવિસ્તર અભ્યાસ આરંભીએ તે પહેલાં તેમણે નવલકથા લખનની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી તે પૂર્વે નવલકથાનો સાહિત્યના એક પ્રધાન અંગ તરીકે કેવી રીતે વિકાસ થયો તે જાણવું આવશ્યક છે. આ અવલોકન દ્વારા બરાબર સમજાશે કે બોગીન્દરાવ દીવેટીઆએ નવલકથા સાહિત્યનો કેટલો વિકાસ સાધ્યો.

“નવલકથા” એ શબ્દ નળ ગુજરાતી નથી. એમાંનું “નવલ” પદ મંસ્કૃતભાષી લેવામાં આવ્યું કે અંગ્રેજી શબ્દ novel પરથી થેજવામાં આવ્યું એ વિષે વિદ્વાનો હજી એકમત થયા નથી. “નવલ” એટલે નવું; નવી કથા એટલે નવલકથા ? આ અર્થ કરતાં અંગ્રેજી શબ્દ novel પરથી જ આ “નવલ” લેવામાં આવ્યું હશે એ વધારે સ્પષ્ટ લાગે છે. જે હોય તે, પરંતુ હાલ “નવલકથા” શબ્દ અંગ્રેજી novelના પર્વાય તરીકે વાપરવામાં આવે છે.

અને ઉપરોક્ત કથનને વધારે પુષ્ટિ એ કારણસર મળે છે કે વ્યવસ્થિત નવલકથા સાહિત્યના એક ઉપયોગી અંગ તરીકે ગુજરાતમાં અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રચાર માટે જ ખેડાવા લાગી છે. ગુજરાતમાં અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રચાર પૂર્વે આખ્યાનો અને કથાઓ હતા પરંતુ એ નવ-

લક્યાના તરવો પર મકાયા નહોતા એટલે આ સ્થળે સ્વીકાર કરવો જોઈએ કે હાન નવલકથા જે સ્વરૂપમાં નજરે પડે તે અંગ્રેજી નવનકથાના અભ્યાસને આભારી છે આનો કોઈ એમ અર્થ કરવાનો હિતાવળ ન કરે કે અંગ્રેજોના આગમન પહેલાં આપણુ મુજબ માહિત્ય ધાનાવિહોણ હતુ આપણે ત્યાં 'કથા' અને 'વૃત્તાત' કતા પર તુ નવલકથા' નહોતી

ત્યારે ગુજરાતી માહિત્યમાં નવલકથાનો પાયો ક્યારે અને ક્યા મળેજોમાં નખાયો ? એ ગમ્મર પ્રશ્ન એક છુટા લેખને માગી લે છે ભોગીન્દ્રરાવની માહિત્યસેવાની નોંધ લેતી એ નાની ગ્રંથિકામાં એ પ્રશ્નનો મવિસ્તર ઉત્તર આપવાનુ સ્થાન ન હોય માટે આપણે આપણા મુખ્ય વિષયને ધ્યાનમાં રાખી આ પ્રશ્ન પર વિચાર કરવો પડશે

નન્ના તરીકે ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ ચર્ચ સૂકની ત્રિમૂર્તિ (નર્મદાશંકર લાનશંકર, નવલગમ નક્ષત્રીરામ અને નદશંકર તુળજાશંકર) જામતિયુગની પુરોગામી હતી. નર્મદાશંકરનું જે સ્થાન કાવ્યસાહિત્યમાં છે નવલગમનું જે સ્થાન ત્રિવેચનસાહિત્યમાં છે તેનાથીય વધુ ન નો તુ સ્થાન ન શ રનુ નવલકથાસાહિત્યમાં છે એમને ગુજરાતી નવલકથાના પિતા તરીકે ઓળખીએ તો તેમાં જગતે અતિશયોક્તિ નથી છ મ ૧૮૬૬માં એમની નવલકથા 'કરણધેનો'નું પ્રકાશન થયુ અને તે સાથે પ્રથમ ગુજરાતી નવલકથા જન્મી અંગ્રેજી માહિત્યમાં રીચર્ડમનની પામેના અને ફીફ્ડીજની 'ટામ જોન્સ' નુ જે સ્થાન છે તે જગ્યાન ક્રણુલો' ગુજરાતી માહિત્યમાં ભોગવે છે આ વાર્તા લખાયા પછી જ નવલકથાનુ ક્ષેત્ર ખેડાવા માડ્યુ અને તુતન ગુજરાતની મસ્મગી પ્રજાને સાહિત્યનો એક નવો પ્રયોગ પ્રાપ્ત થયો

આજથી લગભગ સાત દશકાઓ પહેલા રચાયેલુ આ પુસ્તક

હજીય ગુજરાતી વાચકોનું પ્રિય પુસ્તક ગ્યુ ટે અને આજે એની મહત્તા કિવા ઉપયોગિતામાં વેદ્ય માત્ર પશુ ઘટાડો થયો નથી એજ એના ચોખ્ખા મૂલ્યાંકન કરવા મમર્થ છે રૂપસુદ્ધો, માધવ, દેવગદેવી વિગેરે પાત્રો એમના મર્જનગણે જોટલા જીવત હતા તેટલાજ જીવત હમણા છે

નવનકથાના ત્રણ મુખ્ય વિભાગ ૩ [૧] ઐતિહાસિક, [૨] સામાજિક, [૩] રોમાન્સ અથવા અદ્ભુતનૃત્યયુક્ત ઐતિહાસિક નવનકથા એકાં ઐતિહાસિક ઘટના પર ચણાયેલી હોય છે પરંતુ એ પ્રકારની નવનકથાના મર્જનમાં જેમ દેખીતો લાભ છે તેમ જો વાંચક પશુ છે આ જોનાજ ને એ કે નબક પોતાની મજા પ્રમાણે કંપનાના અધો દોડતી શકેતો નથી ઐતિહાસિક મત્યોની નારે મીમારી તે મધારેતો કે 'કચ્છરેતો' આ વર્ગમાં સ્થાન ને છે ઐતિહાસિક નવનકથાના લેખનમાં લેખકને પાત્રોના વિધાનમાં કેટલી સતતચતા નેવાતો અધિકાર છે તે વિષે મે મત છે આપણા સમર્થ નવનકથામાં શ્રી કનૈયાનાથ મુનશી—જેમના પર ઐતિહાસિક પાત્રોની વિકૃતિ કરવાનો આરોપ અનેક સ્થગેથી મૂકવામાં આવ્યો છે—આ મામલમાં નિશ્ચિત માન્યતાઓ ધરાવે છે અને આ માન્યતાઓના પ્રતિપાનમાં નાજોતગમાં [૧૯૩૩-૩૪] લાડી ખાતે ભગચેના માકિલ મમેનનમ એક નિદાપૂર્ણ નિમંધક વાચ્યો છે એ નિમંધમાં શોવના મર્વ વિચારો માથે સદમત મહ શક્ય એમ નથી તે જાણ તેમના મત્રાનતા વિચારોના અન્નામ માટે એ આવશ્યક છે ઐતિહાસિક પાત્રોના મર્જન પર એ અગત્યનો પ્રકાશ નાખે કે

સામાજિક નવનકથા મસારના અનેક અમત્યના પ્રશ્નોને અથવા કેલ ખામ એમલ મે પ્રશ્નોને મધ્યમિદુ તગીક સી રી એની આમપામ નણાયેલી હોત કે આવી વાતોઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સમા

જનાં ચિત્રો રજુ કરવાનો હોય છે અને જેટલે દરજ્જે તેઓ સમાજનાં તાદરસ પ્રતિબિંબ ઉતારી શકે તેટલે દરજ્જે તેમની સફળતા લેખી શકાય. રોમાન્સ પ્રકારની વાર્તાઓમાં અધૌકિક તત્વ પ્રધાન ભાગ ભજવે છે અને અંગ્રેજીમાં જેને romance તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તે પ્રકારની નવલકથાઓને આ વર્ગમાં મૂકી શકાય.

પરંતુ આ ત્રણે વર્ગો એકમેક માથે એટલી મુદ્દા રીતે મંકળાયેલા છે કે તેમની યોગ્ય વ્યાખ્યા આપવી મુશ્કેલ પડે અને વર્ગીકરણ પણ સહેલાઈથી ન થઈ શકે. ધર્મીય ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં સામાજિક વાર્તાના તત્વો દેખાય છે અને ધર્મીય મામાજીક વાર્તાઓ ઇતિહાસની અનેક ઘટનાઓની ઝાંખી કરાવે છે. અને અધૌકિક તત્વ તો અનેક મામાજીક તેમજ ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં દેખાય છે, આ પ્રમાણે નવલકથાઓના મુનિર્મિત ચોક્કાઓ (Watertight compartments) સહેલાઈથી ન પાડી શકાય.

આપણે સામાજિક નવલકથા પ્રત્યે વિશેષ લક્ષ આપીશું: કારણ કે ભોગીન્દ્રરાવ એક કુશળ સામાજિક નવલકથાકાર હતા તેમજ સામાજિક નવલકથાઓનું જ ક્ષેત્ર વિશેષ પ્રમાણમાં ખેડ્યું છે.

“સામાજિક નવલકથા” એ શબ્દપ્રયોગ અત્યંત અવશિષ્ટ નવલકથાના અર્થમાં લેવાયેલો છે—અને નહિ કે તેના પ્રાથમિક અર્થમાં. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સ્વ. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ કૃત ‘મામુ વહુની વહાઈ’ ને પ્રથમ મામાજીક નવલકથા લેખવી પડશે. સાધારણ દિંદુ કુટુંબના દરરોજના મામાન્ય જનાવો અને તે ઉપરથી ઉત્પન્ન થતી વિવિધ લાગણીઓનું એમાં સુંદર ચિત્ર છે. પરંતુ એક વ્યવસ્થિત નવલકથાના તત્વો એમાં નથી. મહીપતરામ કૃત “વનરાજ આવડો” પણ એક મઝી વાર્તા છે પરંતુ ઐતિહાસિક નવલકથા તરીકે “કરજીપેલો” એના કરતાં ઉચ્ચ સ્થાને મિલે છે. નદયકેરના પુસ્તકમાં જે સુંદર કલારિધાન છે તે મહીપતરામના પુસ્તકમાં જણાતું નથી.

આ પછી ગુજરાતને એક પ્રથમ પકિતના નવલકથાકાર મળ્યા અને તે સ્વ ગોવર્ધનગમ માધનગમ ત્રિપાડી એમની મદાન નવલકથા “સરસ્વતીચંદ્ર” જગતકાદમ્બરીઓમા વ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે એના સુદર અસોથી પરિપૂર્ણ છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમની બિન્ન બિન્ન મસ્તૂતિઓના મંથનને પરિણામે નવગુજરાતનું ધ્યાતું જીવન એ સફળતાથી રળુ દરે છે “સરસ્વતીચંદ્ર” ને ખરે જોતા સામાજિક રાજકીય ધાર્મિક નવલકથા ગણી શકાય—કારણ કે એક સામાજિક નવલકથાના આવશ્યક અંગો ક્રમત ખીજા ભાગમા —“ગુણસુ-ગીતુ કુટુંબજી” મા—દેખાય છે વસ્તુ, પાત્રવેષન, પાત્રવિકાસ શૈલી અને મસ્કારિતાની દૃષ્ટિએ દ્વિજીય “સરસ્વતીચંદ્ર” ગુર્જર નવલકથાઓમા મુવતારક સમાન છે “સરસ્વતીચંદ્ર” ના ચાર ભાગને મહાર પડતા પદ ૧૫ લાગ્યા (૪ સ ૧૮૮૭ થી ૧૯૦૦) ત્યારપછી જે જે નવલકથાઓ ગ્રાહ્ય તેમા થોડે કે વધુ અંશે “સરસ્વતીચંદ્ર” નો પ્રભાવ દેખાયા વિના રહેતો નથી ગુજરાતી મમાજને આ નવલકથાના ચાર ભાગથી નીચે જ દૃષ્ટિ-મિદુ મળ્યું—પરિણામે ગ્રાણ્યે અગ્રણ્યે નીચે લેખકવર્ગ ‘સર-સ્વતીચંદ્ર’ ની ધાત્રીની નવલકથા લખવા પ્રેરાયો ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ની સર્વવ્યાપક અસરમાથી તે મમયના અન્ય લેખકો ભાગ્યે જીવી શક્યા.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ના ચારે ભાગ પૂરા થતા પદર વધુ લાગ્યા એ દરમ્યાન નવલકથાનું ક્ષેત્ર સારી રીતે ખેડાતુ રહ્યું સ્વં દોલતરામ કૃપારામ પડ્યા કૃત કુસુમાવલી”, સ્વ ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેવાઈ રચિત ‘ગંગા—એક ગુર્જર વાર્તા’ અને સ્વ મણિલાલ નમુભાઈ દ્વિવેદી કૃત “ગુનામસિદ્ધ” ત્યાર પછી પ્રકટ થયા. ‘કુસુમાવલી’ એક ઉચ્ચ કોટીની romantic વાર્તા છે પરંતુ તેની ભાષા સો એ સો ટકા સરકૃતમય હોવાની માધારણ વાચક વર્ગ ભાગ્યેજ એનું રસાસ્વાદન માણી શકે. ગંગા—એક ગુર્જર વાર્તા’ મા સામાજિક

તેમજ ઐતિહાસિક અરો છે અને નવનકથા તરીકે પુસ્તક સુવાચ્ય છે “ ગુનાખમિહ ” સ્વતંત્ર નવલકથા નથી તેનું વસ્તુ ભુત્વ લીટનની “ એનોની ” પરથી લેવાયું છે છતાં આપણા નવનકથા સાહિત્યમાં એનું સ્થાન અવશ્ય હિસ્સ લેખાગે આજ અરસામાં પ્રકટ થયેલી રા જગનનાન કાકોગદામ મોદીની “ ઇગવની ” પણ એક સારી નવલકથા છે

નવલકથાના વિકાસ પગલે નખતા આ સ્થળે સ્વર્ગસ્થ નારા યજ્ઞ હેમચન્દ્રનું નામ વિસરવું ન જોઈએ ગુજરાતી સાહિત્યને તેમના તરફથી અનેક વાતાઓ મળી છે—જો કે એમાની ઘણી ખરી બગાળી માધી લેવાયવી છે તેમની બાદ સાચીય નહિ હોય પરંતુ મરજ અને મહેલી તો હતી જ મહાન બગીચ નવનકથાકાર મકિમચન્દ્ર ચટોપાધ્યાયની સુદર કૃતિઓનો એમણે ગુજરાતને પ્રથમ પરિચય કરાવ્યો ત્યાર પછી ગુજરાતી નવનકથા બગાળી નવનકથાની છાયામાં વધારે ને વધારે આનતી મળે બમ્મિમાણુ વિરચિત ‘ દુર્ગેશનદિની

વિષવૃક્ષ વિગેરે નવનકથાઓના ગુર્જર અનુવાદો હજીય લેખપ્રિય છે આમ બગાળ અને ગુજરાતને નિષ્ઠ લાવવાનો યજ્ઞ નાગવજ્ઞ હેમચન્દ્રને ધટે છે બગાળી નવનકથાએ ગુજરાતી નવલકથાના ઘડતરમાં જે ફાળો આપ્યો છે તે કંઈ જેવો તેવો ન મળ્યાય દિલના કોઈ પણ અન્ય પ્રાતન સાહિત્યે ગુજરાતી નવનકથા પર આપેલી પ્રમદા અસર કરી નથી

આ રીતે આમાજીક નવનકથાના નીમરોપણ ગુર્જર સાહિત્યમાં મહાનપૂર્વક થઈ રહ્યા હતા એટલીવારમાં તો પછયુગનો આગમ થયો રા નગમિદરાવ બોગાનાથ સ્વ ગમજ્ઞામી નીતકક મન્ન’ ‘ મનાપી પ્રભુતિ પ્રથમ પાશ્વિના કવિઓએ ગુજરાતનું દેશન પદસાદિત્ય તરફ જોરથી અને પરિણામે નવનકથાને સ્વાભાવિક મોજ સ્થાન મળ્યું

પરંતુ નવલકથાનો સાહિત્યના એક પ્રધાન પ્રયોગ તરીકેનો સ્વીકાર મર્ઠ ચૂક્યો હતો. આ સમયે નવલકથાના વિકાસમાં પ્રોત્સાહન આપનાર અનેક બળો પ્રવર્તી રહ્યા હતા—જેમાંના મુખ્ય નીચે પ્રમાણે ગણાવી શકાય:—

(૧) અંગ્રેજી સાહિત્યની શ્રેષ્ઠ નવલકથાઓનો મંપર્ક અને તેને પરિણામે ગુજરાતને મળતાં સુંદર અનુવાદો.

(૨) અંગ્રાણી નવલકથાનો ગુજરાતી વાચકમૂલને પરિચય અને તેની સીધી તેમજ આડકતરી અસરો.

(૩) મંસારસુધારા પ્રત્યે ઉત્પન્ન થયેલી વૃત્તિ. આ વૃત્તિને લીધે મુમાજના અગત્યના પ્રશ્નોને ઉદ્દેશી નવલકથાઓ રચાવા માંડી. રા. રામમોહનરાય જયવંતરાય, ભોગીન્દ્રરાવ દીવેડીઆ વિગેરે લેખકોએ આ મમાજોજ્જવિતને પરિપોષક અનેક વાર્તાઓ ગુજરાતને અર્પી.

(૪) રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો પ્રચાર અને અસ્મતાનો ઉદ્ધવ. આ ભાવનાએ ભોગીન્દ્રરાવ, રણજીતરામ વાવાભાઈ, કનૈયાલાલ મુનશી આદિ લેખકોને નવીન દષ્ટિબિંદુ સમર્પ્ય અને તેથી ગુજરાતી વાર્તા-સાહિત્યમાં મસ્કારિતા અને અસ્મતાની ભાવનાથી ભરપૂર નવલકથાઓ સરળાઈ—જો કે ગણજીતરામને* નવલકથાકાર બાગ્યે કહી શકાય.

(૫) હેફલું જગ તે વર્તમાનપત્રોનો પ્રચાર અને તેને લીધે તેમાં નિયમિત રીતે આવતી વાર્તાઓ. સામયિકો અને વર્તમાનપત્રોએ વાર્ષિક ભેટો દાખલ કરવાની પ્રથા પાડી તેનાથી પણ નવલકથાનો મારો વિકાસ થયો. ઇન્જીરામ સુવંરામ દેશાઈના તંત્રીપદ હેઠળ ચાલતા સાપ્તાહિક પત્ર “ગુજરાતી” એ ઐતિહાસિક નવલકથાઓના કેટલાક મારા પુસ્તકો ઉપહાર તરીકે આપ્યા. અમદાવાદના પત્રોએ પણ આ દિશામાં મારો ફાળો આપ્યો છે. “પ્રગત્યંધુ” અને “ગુજરાતી પંચ” તરફથી ભેટના પુસ્તકો તરીકે કેટલીક

* એમની નવલકથા “સાહેબરામ” અપૂર્ણ છે.

મુલ્યખિત નવનકથાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ મુમુક્ષુ “ગુજરાતી” પર
ન્યારે ઐતિહાસિક વાતાઓની હાગમાળા આપી રહ્યું હતું ત્યારે
અમદાવાદના “ગુજરાતી પત્ર” ભેટના પુસ્તક તરીકે મામાજીક
નવલકથા આપવાની સુપ્રથા પાડી વર્તમાન ગુજરાતી મહિત્યને
અનેક ઉચ્ચ કોટિના પુસ્તકો આવી રીતે સાપડ્યા ભોગીન્દ્રરાવ કૃત
“મૃદુલા” અને “ઉપાકાન્ત” ગ. કનૈયાલાલ મુનશીની “પાટ-
ણની પ્રભુતા” અને ગ. ગમણનાન વસતનાન દેસાઈ કૃત ‘જયન્ત’,
‘ઝાકિના’ ‘પૂર્ણિમા’ આદિ નવનકથાઓ ભેટના પુસ્તકો તરીકેજ
ગુર્જર પ્રજાને ચમ્પે ધગામા આવી હતી એ વાતનું અત્રે વિરમ
રહ્યું ન થવું જોઈએ પ્રતિવર્ષ બેઠા આપવાની આ પ્રથાએ નવલ-
કથાના વિકાસમા સુદર ફાળો આપ્યો છે—અને હજીય આપે છે

૪૫૫ ઓગસ્ટીમમી મદીના છેલ્લા દિવસમા અમદાવાદમા
ફેટનાકે ઉત્સાહી મિત્રોએ ‘બધુ સમાજ’ ની આપના કેવા
મંજોગોમા મરી તે આપણે આ આ પુસ્તિકાના પ્રથમ ખડના ત્રીજા
૩૬૨૭મા નીહાજીયુ સુદરી સુમોધ’ ના પ્રાકટ્ય પડી રા
રામભોહનરાય જામવતગાયે એના પ્રથમ વર્ષના ઉપદ્રાગપુસ્તકે
તરીકે ‘યોગિની’ લખી આ સુદર નવલકથા તે મમયની નવન
કથાઓમા નવી જાત પાડે છે સ્ત્રીજીવનના અનેક પ્રશ્નો ‘બધુ
સમાજ’ ના સભ્યોએ અપનાવ્યા હતા ‘યોગિની’મા આ
પ્રશ્નોની રસિક ચર્ચા કરવામા આવી છે ‘યોગિની’ ૧૯૦૪મા
પ્રકટ થઈ અને તેના અનુર્મધાન તરીકે ‘બાલા’ ૧૯૧૧મા પ્રકટ
થઈ ‘નાસ’મા સુંદર આલોચીત જીવનમા ફેરી રીતે મૂકી ચકાવ
તે દર્શાવવામા આ યુ છે પરંતુ આ બે નવલકથાઓ ગુજરાતને
મળી તે વચ્ચે આરમ્ભ માત ર્ષનો ગાગો વીત્યો અને આ સાત
વર્ષમા મે લેખકોએ પોતાની સાહિત્યસેવાના સાધન તરીકે નવલ
કથાનો ઉપયોગ કરવાની શરૂઆત કરી આ બે નેખકો ને રા શિવુભાઈ
બાપુભાઈ દુર્ગા અને ભોગીન્દ્રરાવ દીવેદીઆ ૪ સ. ૧૯૦૭મા

શિવુભાઈ કૃત સુંદર અને મૌલિક નવલકથા “અવલકથા” પ્રકટ થઈ. “અવલકથા” પર “સરસ્વતીચંદ્ર” ની પ્રશ્ન છાયા પડી છે તે છતાંય તે સમયના વાતોસાદિત્યમાં તેજે ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું હતું. અંધશ્રદ્ધા, દાનનો દુરુપયોગ, સ્ત્રી કેળવણી વિગેરે પ્રશ્નોની આગપાસ ગુંથાયેલી આ નવલકથા લખ્યા પછી શિવુભાઈની લેખિની તરફથી ગુજરાતને “કર્ષિજ્ઞા”, “પદ્મનાભ”, “કુન્દમાળા”, ‘મંજરી’ વિગેરે નવલકથાઓ પ્રાપ્ત થઈ. “અવલકથા” પ્રકટ થઈ તેજ વર્ષમાં—ઈ. સ. ૧૯૦૭માં—બોમ્બેના “મદુસા” પત્ર પ્રકટ થઈ. ત્યાર પછીના આઠ દસ વર્ષમાં તે બોમ્બેના માહિત્યમેવા પૂર્ણ પરાકાષ્ટાએ પહોંચી સામાજિક નવલકથાઓની પરંપરા યદ્ય કરવાનું સંપૂર્ણ માન બોમ્બેના દીવેદીઆને થયે છે. આજ અરમામ રા. રણજીતરામ રણુભાઈ દીવેદીઆ કૃત “પ્રિયકાન્ત” પ્રકટ થઈ. આમાં પણ સ્ત્રી કેળવણીનો પ્રશ્ન લેવામાં આવ્યો છે. પ્રિયકાન્ત વાર્તાનો નાયક છે અને તે સુંદરી નામક એક નવયૌવના સાથે લાખા સમયથી સહવાસમાં આવ્યો છે પ્રિયકાન્ત અને સુંદરીના હૃદયમાં પ્રકટ થતી ઉર્મિઓ દ્વારા લેખક મંસાગ્ના અનેક ચિત્રો રચી રહ્યો છે.

નવલકથા સાહિત્યનો ત્યાર પછીનો વિકાસ તે હજી આપણી દર્શિત સમક્ષ હોઈ તાજે જ છે એટલે એના પર વધુ લખવાની આવશ્યકતા નથી. ઈ. સ. ૧૯૧૫ પછી ગુજરાતને રા. કેનેયાલાલ મુનશી જેવા સમર્થ નવલકથાકાર તરફથી અનેક અપ્રતિમ નવલકથાઓની હારમાળા મળી. રા. મુનશીનું નવલકથાસર્જન એટલું વિશાળ છે કે તેની નોંધ લેવાને માટે આખો નિર્ગંધ જોઈએ. ‘પાટણની પ્રભુતા’ અને ‘વેરનો વસુદાત’ થી માડી “શિશુ અને સખી” તથા “સ્નેહસંજ્ઞા” સુધીની તેમની સર્વ વાર્તાઓ ગુજરાતી વાચકવર્ગને સુપરિચિત છે, અને જે વખતે નવલકથાનો અણે ત્યાગ કર્યો હોય

જોમ રા. મુનશી જીવનમંત્રની ગોષ્ઠમાં હતા ત્યારે વર્તમાન ગુજરાતને
 જીમ એક પ્રતિભાવાન નવલકથાકાર મળી રહ્યા. શ્રી. રમણલાલ
 વસંતલાલ દેસાઈએ પોતાની “ દિવ્ય ગદ્ય ”, “ પૂર્ણિમા ” આદિ
 અને કૃતિઓથી સામાજિક નવલકથાનો જે વિકાસ કર્યો છે તે
 ગુજરાતી સાહિત્યનો કોઈ પણ અભ્યાસી વિસરી શકશે નહિ.

આમ ભોગીન્દ્રરાવ પછી રા. કનૈયાલાલ મુનશી અને રા. રમણ-
 લાલ દેસાઈ નવલકથાઓનો પરંપરા ચાલુ રાખી રહ્યા અને પરિણામે
 આપણું નવલકથાસાહિત્ય સુંદર રીતે વિકસ્યું. હમણું જે રીતે
 રા. મુનશી અને રા. દેસાઈ નવલકથાસર્જનમાં અદ્વિતીય (અનુ-
 તીય !) ભાગ ભજવી રહ્યા છે તે પ્રભાણે ચાલુ રાખશે તો ગુર્જર
 નવલકથામંદિરનો કીર્તિશ્વજ દ્વિંદનાં અન્ય પ્રતિભાએ ફરકશે.

પ્રકરણ બીજું

“મૃદુલા” અને “ઉપાકાન્ત”

૬. સ. ૧૯૦૭ ની સાલમા “મુદ્રી સુખોદ” માસિક પત્રની ચોથા વર્ષની ભેટ તરીકે “મૃદુલા” પ્રકટ થઇ ત્યારે ગુજરાતી નવલકથામાદિત્યે વિકાસને માર્ગે અનેક પગલા આગળ ભર્યાં. “મૃદુલા” એ તેના લેખકની પ્રથમ કૃતિ હતી અને કોઈ પણ લેખકની પ્રથમ કૃતિને તત્સમયના—તેમજ ભવિષ્યના—સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક વિશિષ્ટતાઓની આવશ્યકતા રહે છે. ‘મૃદુલા’મા આ વિશિષ્ટતા અનેક રૂપે દસ્પમાન થયા વિના રહેતી નથી આ નવલકથાને વિવેચકોએ તેમજ વાચકોએ, સાક્ષરોએ તેમજ સામાન્યોએ, સત્કારી તેના અનેક કારણોમા એ પ્રધાન કારણો આ હતાઃ (૧) મરણ પશુ મસ્કારી ભાષામા તત્સમયના શિક્ષિત વર્ગના મનોમન્યન કરનાર જવતત પ્રશ્નોનું નિરૂપણ અને (૨) આર્થ ગૃહજીવનના—અને તેમાયે ખામ કરીને નારી જીવનના—તાદૃશ્ય ચિત્રોનું મુદ્દર અને રમ્ય આલેખન નવલકથાના કલાવિધાનની દૃષ્ટિએ આ નાનાસા પુસ્તકમા ક્ષતિઓ નથી એમ નહિ—શોધનાગ્ને અનેક જડી આવશે—પરંતુ જે પ્રયોજનોની સિદ્ધિ અર્થે પુસ્તકનું નિર્માણ થયું હતું અને જે વર્ગ માટે એ લખાયું હતું તે એ દૃષ્ટિબિંદુઓથી નિહાળતા આ પુસ્તકની ઉપયોગિતામા હજીયે ન્યૂનતા થઇ નથી. પરંતુ ગુણદોષનું વિવેચન કરતા પહેલા આપણે વસ્તુની કંઈક ઝાંખી કરીશું ?

વિનોદરાય અને શાન્તિગૌરીની સંસ્કારી પુત્રી મૃદુલાને આ વાર્તાની નાથિકા કલ્પેલી છે. માતાપિતા ઉપરાંત મૃદુલાના વડિલ બધુ પ્રભોધચંદ્ર અને ભાભી તિલોત્તમા તેમજ મોટી બહેન ભુદ્ધિદા તેના શિક્ષણ અને ચારિત્ર્યવિકાસ માટે ઘણી જ કાળજી રાખે છે. અન્ય બાળકીઓની માફક તેને બાલ્યાવસ્થામાં જ વિવાહની મુંઝરીમાં નાખવામાં આવી નથી. આના બે કારણો છે: મોટી પુત્રી ભુદ્ધિદાના અકાળ વૈધવ્યથી વિનોદરાય અને શાન્તિગૌરીનાં જીવનમાં અકમ્પ વિવાહ વ્યાપ્તો હો અને તેથી તેઓ ન્હાની મૃદુલાને કામગીરી વધારા લાગુ કરવામાં પહેરાવવા ઇચ્છતા નથી. બીજું કારણ એ છે કે સુશિક્ષિત માતા લગ્ન વહેલા કરવામાં જરાપે હતાપણ નીરખતી નથી. વિનોદરાય મૃદુલા માટે અનેક રીતે મુંઝાય છે: અણધારે અને દોષગ્રસ્ત સમાજદાતાઓ આ મુંઝવણમાં વૃદ્ધિ કરે છે, પરંતુ શાન્તિગૌરી તો પોતાના દૃઢ વિચારોને વળગી રહે છે. બચ્ચાઈ પતિ પત્નીને કહે છે:—

“શાન્તિ, ભુદ્ધિદાને જોઈ મારે હૃદય ઉભરાઈ જાય છે. મૃદુલાને જોઈ શું કરવું તે સ્પષ્ટ પડતું નથી.....કાકી મૃદુલાનો વિવાહ કરાવવા આડું બાધ મંડાવે છે અને મામા પણ એજ વિચારના છે.”

પરંતુ શિક્ષિત પત્ની અને બદલસોથી માનના આ મુંઝવણનો પોતાના દૃઢ નિશ્ચયથી અંત આણે છે. કાકી કે મામાના સુધુષ્ટેયની દરકાર ન કરતાં તે કહે છે:—

“અત્યારથી વિવાહ કરી મામારાનો દલાવો લેવાયો છે. હારીને શું બાપથી કરવી છે? પંદર પંદર સોળ સોળ વર્ષના છોકરાઓ જેઓ દૃઢ મનના અને સ્થિર વર્તનના ધરા નથી, જેઓ સર્વ રીતે માગ નીવડી કે કમ એ જીવી શકે એમ નથી, તેઓમાંથી મૃદુલાને માટે વર બેઠાવો એ શું

સહેલું કામ છે ? અત્યારથી વિવાહ કરવાથી આપણી ચિંતાને અંત આવશે ?.....પ્રથમ મૃદુલાને સંસ્કારી કરો અને પછી એના વિવાહની વાતો કરો.”

આમ આ પતિ-પત્ની મૃદુલાને મોટી કરે છે અને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપે છે. સ્વ. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની “સ્નેહમુદ્રા”માં આલેખેલો “હિન્દુ લોકનો ચાલ *” તેમના વિચારો ફેરવી શકવા અસમર્થ નિવડે છે.

શુદ્ધિદાના લગ્ન જુગલકિશોર નામક શિક્ષિત યુવક સાથે થયા હતા. “શુદ્ધિદા સાસરે જતી થઈ અને સારા પગલાંની ગણ્યાવા લાગી: સ્નેહાળ અને ક્રોધળ અંતઃકરણની હોવાથી પતિને જોતાં અડધી અડધી થઈ જતી.....વાર્તાવિનોદ કરી પતિને આનંદિત કરવાની ખાસ ચીવટ રાખતી. પતિને માટે પિયેર દિવસોના દિવસો ન જતી. સાસુ વગેરેના શબ્દો સાંજગતી પણ પતિને સંતોષતી.” આમ થોડોક સમય મુખી ગૃહસંસાર ચાલે છે. પરંતુ સર્વ રીતે સારા પણ તખીયને નખળા જુગલકિશોરનું અકાળ મૃત્યુ થવાથી શુદ્ધિદાનું સૌભાગ્ય નષ્ટ થાય છે. જે શુદ્ધિદા લગ્ન પછી સારા પગલાંની ગણ્યાતી તે જ શુદ્ધિદા હવે સાસરેથી હઠધૂત થાય છે અને પિતાને ઘેર આવીને રહે છે: ગૃહસેવા અને સમાજસેવામાં ચિત્ત પરોવી પોતાનું દુઃખ વિસરવા મથે છે.

મૃદુલાની લાગી તિલોતમાના પિયેરીયાં નવાજ વાતાવરણની અસર નીચે આવેલા છે. તિલોતમાના પિતા ડૉક્ટર અવિનાશનો પ્રેક્ટીસ રાજકોટમાં ધમધાકાર ચાલે છે. તેનો નાનો પુત્ર રવીન્દ્ર મેડીકલ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરે છે અને નાનો પુત્રી વિદુલા સર્વ

* “ઓ દુષ્ટ હિંદુ આચાર! ભૂલાભેા મુજને.
આ હિંદુ લોકનો ચાલ સહ્યેમાર્ગ એક લેવાનો,
જઈ જતાની પાછળ કુલે પડી મરવાનો.”

—“સ્નેહમુદ્રા.”

રીને આગળ વાતાવચ્છુમા ઉઠી છે વિદુલા જે પ્રકાગ્ના સ્વતન્ત્ર વર્તનમા ઉઠે છે તે વર્તન ગળકોટના ધણા લે કોની આખમા આવતુ પરતુ માતાપિના આ લોહાપનાદને જગમે ગણકાગતા નથી પરિણામે વિદુલા એક તરંગી—કર્ષક અંગે સ્વચ્છદી—યુવતી બને છે અને અવારનવાર ગળકોટના રૈસકોર્સ પર માર્ષકલ દોડાવે છે. જીવનના મહાન પ્રશ્નો પર નિચાર કરવાની યત્ને દરકાર નથી

આમ પરસ્પર બિન્ન સ્વભાવની બે યુવતીઓનો પરિચય કરાવ્યા માઢ લેખક આપણને કથાનાયકનો પરિચય કરાવે છે પ્રહોતકુમાર ફાલેજમા ઉચ્ચ અભ્યાસ કરતો એક આશાસ્પદ યુવક છે અને ડોક્ટર અવિનાશની પત્ની કમળાનો લાઈ યાય છે તેના આદર્શો ઉચ્ચ છે અને પોતાના જેવા વિચારવાળા મિત્રો—પેસ્તનજી, કર્ગમમહમદ વિગેરે—માથે મળીને દેશોદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા ગમે છે. તેના પિતા ગરીબ છે પ્રહોતમા મદત્તામક્ષા છે પણ લોબુપનાનથી પોતાની બાણેજ તિલોત્તમાને મળવા તે વારવાર વિનોદરાયને ઘેર જતો અને પરિણામે બાણેજના હાથ નીચે મગ્ગાર પામતી મુદુલાને જોઈ તે તેના પ્રત્યે આમ્પાઈ છે નણુદને પોતાના મામા સાથે પરણાવી સુખી કરાવવાના નિયોત્તમાના અભિનાયને વિનોદરાય તેમજ શાન્તિગૌરી મર્વ ગીતે પ્રેતમાદન અર્પે છે અભ્યાસમળ વિત્તમા માઢ અને પ્રહોત પ્રેત્યુચોટ થયા પછી આ મન્ને ધુનાન હુદ્દો લગ્નની પવિત્ર મથિથી એક યાય છે

ખીજી માણુ તરંગી માનમ, નિનક્ષણુ ર્ગન અને અગ્નિય સ્વભાવની વિદુલાને ચોગર પતિ મળેલો નથી નહુ મોષ કયો પછી નહિનાશ નામે દેરી ગળવના એક પ્રિયનના એકમાત્ર પુત્ર પદનામ પર અવિનાશ અને કમળાની દષ્ટિ પડે છે અને વિદુલાના લગ્ન તેની સાથે કરવામા આવે છે પદનામ નદન સકુચિત વિચારનો છે અને પ્રથમ પત્નીના અવમાન બાદ વિદુલા જેવી નવયુગની પત્ની મળવાથી

મહાન કોપથી તેનું અભિમાન નષ્ટ થાય છે મૃદુનાના પ્રયત્નથી હિંમતથી પણ હવે રીન્દ માટે મર્વ રીતે યોગ્ય બની હોય છે આમ એક મહાન અકસ્માતની છાયા નીચે રીન્દ તથા તેની પત્ની લગ્નની ગંભીરતા મમળે છે અને તેઓ પણ, મિદુના પદ્મનાભ માફક, પોતાના સુખી મસાર માટે મૃદુલાનો આભાર માને છે

વાર્તામાં ઉપગ્રસંગો અને ઉપપાત્રોનો અભાવ નથી પરિણામે વાર્તાપ્રવાહમાં સ્થપનન આવે છે મહીના, સીરીન, જાજુના, કુમુદચંદ્ર પેસ્તનજી, કમોમમહમદ વિગેરે સ્ત્રી અને પુરુષ પાત્રો એકથી વધુ પ્રમગે દેખા દે છે પરંતુ વાર્તાવિકાસમાં અગત્યનો ભાગ ભજવતા નથી

કમળા અને અવિનાશનો વરુણ ગીતે નાચ થયો તેને બહુ દીવસ વીત્યા નથી એટલામાં એક બીજી કરુણાભરત કથના બને છે તિલોત્તમાને પ્લેગ થવાથી તેનું અવસાન નિપજે છે પ્રમોધને માટે આ આવાત કષ્ટ જોયો તેવો નથી તે જાણ્ય તે ફરીથી લગ્ન ન કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરે છે અને જીવિદાની માફક પોતાની મર્વ શક્તિઓનો સમાજસેવામાં ઉપયોગ કરવા ઉત્સુક થાય છે જો જીવિદા વૈધવ્ય પામ્યા પછી મર્વ પ્રતોષનો દૂર ઠેલીને મમાજસેવામાં પોતાનું જીવન અર્પણ કરે તો પ્રમોધ વિધુગનસ્થા પામતા તેનું શા માટે ન કરી શકે? શુ પુરુષે અન્ય લગ્ન કરવું આવશ્યકજ છે ‘ ‘ પ્રમોધનું હૃદય મૃદુ હતું જીવિદાના વૈધવ્યે જીવિદા પ્રત્યેની તેના સાસરીયાની તર્કણિક પ્રમોધને હિંદુ સંસારમાં વિધવાને પકતા દુ મોનું જ્ઞાન કરાવ્યું હતું, પુત્ર કરતા પુત્રીના જન્મની હાલત રિચિતિનું મનન કર્યું હતું અને આ સર્વ કારણોથી સામાજિક સુધાર કરવાના વિચાર આપ્યા કરતા હતા તિલોત્તમાના અકાળ મૃત્યુથી પ્રમોધના ઉપર જીવિદા અસર થઈ આ સર્વ લીધે પ્રમોધ પત્નીનું અવમાન થતા સમાજસેવક મન્યો આમ આ આપજીવનના દૃષ્ટાંતથી એક આદર્શ વિધવા અને આદર્શ મિથુર મમાજસેવામાં કેવી રીતે ઉપયોગી થઈ શકે તેના ચિત્રો રજુ કરવામાં આવ્યા છે

પ્રઘોત પણ દેરામેવા અને સમાજસેવાની લાવનાને મૂળ સ્વરૂપ આપવા માટે પ્રગતીય મિમિતિ તરફથી નીકળતાં એક પત્રમા જોડાય છે. અંતમાં પ્રઘોત-મૃદુલાનાં મુખી અને રસિક દાપત્યજીવનની ઝાંખી સાથે વાર્તાનું પર્યવસાન થાય છે.

વસ્તુની આ આછી રૂપરેખા પરથી માવમ પડશે કે તેમાં નથી કંઈ નવીનતા કે નથી કંઈ આકર્ષકતા. હિંદુ મંમારમાં પ્રતિદિન ખનતાં ચિત્રોનું એમાં તાદસ્ય આલેખન છે અને આ આલેખનદ્વારા લેખક પોતાના પ્રિય વિષયોને ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિકોણથી રજુ કરે છે. આ પ્રયત્નથી પ્રચારકાર્યની દષ્ટિએ નાલકથાને મફળતા પ્રાપ્ત થઈ કે પરંતુ તેને લીધે વસ્તુસંકલનામાં અનેક કલાક્ષતિઓ ધૂમવા પામી છે. આમાંની મુખ્યનું આપણે નિરીક્ષણ કરીશું.—

સૌથી પ્રથમ તો નવલકથાના નામ પરત્વેજ છે. વાર્તાનું નામાભિધાન “મૃદુલા” શા માટે ? અન્ય કંઈ શા માટે નહિ ? મૃદુલાએ અન્ય પાત્રો કરતા કાંઈ ખાસ વિશેષત્વ મનાવ્યું હોય અને નાયિકા તરીકે પોતાનું યોગ્યત્વ સિદ્ધ કર્યું હોય એવું લાગતું નથી. મૃદુલા વાર્તાના વિકાસમાં જે ભાગ ભજવે તે જ ભાગ શુદ્ધિ, વિદુલા કે તિલોત્તમા ભજવે છે ત્યારે મૃદુલા નરક આટલો બધો પક્ષપાત શા માટે ? હા, મૃદુલા પહેલેથી આની છેલ્લે સુધી રહે છે ખરી પણ તે તો માત્ર અકસ્માત છે એમ ન કહી શકાય / વખતે એમ પણ હોય કે વાર્તાના ઉત્તર ભાગમાં ખાસ કરીને મૃદુલાના પ્રયત્નોને લીધે વિદુલા-પદ્મનાભ, હિરણ્યમયી-રવીન્દ્ર, મણુલા-અજ્ઞાનદ એ ત્રિયુગ્મ મુખી થાય છે એ ઘટનાને લીધે જ લેખક વાર્તાનું નામ “મૃદુલા” રાખવા પ્રેરાયા હશે.

ઉપલી અગ્રભીર જાળતને માન કરતા પુસ્તકમાં જે વાત પુરું છે તે પાત્રપ્રચુરતાની. નવલકથાના શરૂઆતના પ્રકરણોમાંથી જ અનેક વિવિધ સ્વભાવના પાત્રો રજુ કરવામાં આવે છે. આ પાત્રો વાર્તાના

વિકાસમા નહિ જોવો ફાળો આપે છે ઇટલીક વખત તો તેઓ વાર્તાપ્રસાદને પ્રેરિત કરે કે ગ્વીન્ડ્ર કુચુલ્કાત ચેસ્તનજી કરીમમહમદ, શીરીન સખીના મજબુના દિગ્વિખમથી વિગેરેના પાત્રો વાર્તામા ન આવ્યા હોત તો ચાલી શકતે એમની દાજરી વિના પણ વાર્તા-પ્રસાદ મગ્ગ રીતે રહ્યો હોત આ પાત્રમાહુલ્યને લીધે વાતાતા કુચુલી વિકાસમા અવધન આવે છે ત્યારે આટલા બધા પાત્રો રજુ કરવાનું શું કામ? આ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપવા અવરો નથી ભોગીન્દ્રગવ પ્રધાનત સમાજસુધારક હતા અને પત્રી કનાકાઝ એમની સુધારાની અને ઉન્નતિની ભાવનાઓએ આ પાત્રોનું મર્જન મ્યુ અને આ પાત્રો દ્વારા અનેક ઉપયોગી પ્રશ્નો—જેવા કે સ્ત્રીઓનું કર્તવ્ય ગાંધીય જાગૃતિ વિધવાઓની સ્થિતિ હિંદુ-મુસ્લીમ એકત્વ વિગેરે—અર્થવામા આવ્યા આમ આ પાત્રો વસ્તુમકનતામા ઉપયોગી થવા માટે મર્જયા નથી પરંતુ લેખકના વિચારો રજુ કરવા માટે મર્જયા લાગે છે પોતાના મર્જનનું પ્રયોજન સાર્થક શ્યા મિવાય અન્ય લાગ તેઓ ભગવતા હોય એમ લાગતું નથી

આ પાત્રમાહુલ્યને લીધે બીજી એક ક્લાસિકિ એ આવી છે કે મૃદુલા બુદ્ધિદા પ્રદોત વિદુલા વિગેરે પ્રધાન પાત્રોનું જે રીતસર આલેખન થયું જોઇએ જે ખીનવણી થતી જોઇએ તે થઇ શક્યા નથી ‘મૃદુલા’ પ્રકટ થઇ ત્યારે કેટલા વિવેચકોએ એમ મત આપ્યો હતો કે લેખકમા પાત્રનો જરાનગ વિકાસ કરવાની શક્તિ ન હોવાને લીધે પાત્રની સખ્યામા વૃદ્ધિ કરી એ દોષને ઢાકવા પ્રયાન કર્યો છે આ મત કઇક અશે ખરો ગણીએ તો પણ લેખક પાત્રોનો વિમર ન કરી શક્યા માટે જ તેમણે પાત્રોની મખ્યા વધારી છે એમ કહેવું લેખકને અન્યાયકર્તા છે આના કગતા તા ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે લેખક પોતાના અનેક પ્રકાગત વિચારોના વાહન માટે આ પાત્રો સંખ્યા છે એ મત રધારે ચોગ્ય લેખારો અલગત રેખા ચોડા પાત્રોથી

ત્રિપુન કામ કરવાની કળા માધી રાજ્યા હોત તો આ ક્ષતિ ન આવતે
આ પ્રકારનું પાત્રનાદુષ્ટ પાત્રવૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ ભલે ઇચ્છનીય હોય
પરંતુ મુખ્ય પાત્રોના કર્તવ્યપ્રેરણા એનાથી અતગત આવે છે

ત્રીજી ક્ષતિ એ લાગે છે કે વાતોપવાદ એકધારે વહેતો
નથી છુટા છુટા ચિત્રોની દૃષ્ટિએ વાર્તાના પ્રકરણો મગમ છે
પરંતુ નરનક્યાવિધાનની દૃષ્ટિએ સાતોસકવનામા જે માતૃત્ય
(Continuity) જોઈએ તે ‘ મૃદુલા ’ મા જણાતું નથી જુદાંજુદાં
વૈદ્ય અતિવોત્તમાનું અગ્રમાન વિગેરે મુખ્ય પાત્રોના જીવનના અગત્યના
બનારો રજુ કરનામા જે વસ્તુચયથી જોઈએ તે દેખાતી નથી કેટલાક
ઉપપ્રમણોના મર્જનમા ઉતાવળ થઈ લાગે / ઉદાહરણ તરીકે ડૉ.૦
અવિનાશના મગનામા આગ લાગે છે તે સ્વીન્દ્રનો ગર્વ ઉતારવા
માટે જ લગાડવામા આવી હોય એવું સ્પષ્ટ લાગતું નથી ? આ
આગનાળો કરેલું પ્રમગ બન્યા બાદ અતિ દુઃક મમયમા ડૉ.૦ અવિ-
નાશના ઘણા નીકટના કુટુંબીજનો એકએકને ઉગ્રણી—પાર્શ્વ—
આપનાની ગોઠવણ કરે તે અનાસ્તવિક લાગતું નથી / તેની જ રીતે
વિદુલાના સ્વભાવમા જે મહાન પરિવર્તન દેખાડવામા આવ્યું છે તે
પણ અરોગ્ય લાગે છે— અને આમ લાગવાનું કારણ પાત્રની રોગ્ય
ખીનવણીનો અભાવ જે વિદુલા સાઠકવ પર ફરનામા જ આનંદ
અનુભવતી ને વિદુલા પતિને અનુકૂળ સહધર્મચારિણી ફેરી રીતે મની
રાખી / મૃદુલાને લીધે વિદુલાનો સ્વભાવ આઠલે દરજ્જે સુધર્યો એ
કાંઈ માનમશાબની દૃષ્ટિએ સ્વીકારવું અરોગ્ય લાગે છે વિદુલાના
માનમમા થતા પરિવર્તનનો નિકામ બતાવો હોત તો વિદુલાનું
પાત્રલેખન વધુ સુંદર નીવડતે

આની આવી ધનાક્ષતિઓ ‘ મૃદુલા ’ મા પ્રવેશવા પામી છે તેનો
સંપૂર્ણ ખ્યાલ લેખકને હતો અને તેથીજ તેઓ પહેલી આવૃત્તિની
પ્રસ્તાવનામા સ્પષ્ટ રીતે કહે છે—

“વસ્તુ અપરિપક્વ હાગે તો ક્ષંતવ્ય ગણાશે.....”

“પુસ્તક વાંચી રહ્યા પછી, અસંખ્ય વસ્તુ, સંકલનાની ખામી અથવા એવાજ દોષો જણાય તો લેખક કેવી રીતે કહે છે તેને અહીં શું કહે છે તે જ જોવા વિનંતિ છે.”

આ દોષોના કારણો આપણે નિદાળ્યા. મમાજસેવાજિવાથી લેખકે સમાજ અને ઓઝોની ઉન્નતિને ધગતા અનેક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ વિવિધ પાત્રો દ્વારા કરાવ્યું અને આને લીધે જ “અમંબદ્ધ વસ્તુ” તેમજ “અક્ષનાની ખામી” વિગેરે દોષો પ્રવેશ્યા. નવવક્યામાં અનેક સિદ્ધાંતો દાખલ કરવાનો ઉદ્દેશ તો લેખક કશુંક ક્યાં વિના રહેતા નથી -

* “ધૃત્તિ વા અનિચ્છાએ કેટલાક મિદ્ધાંતો (Problems) દાખલ કરવામાં આવ્યા છે અને તે ઉપર જનસમાજનો કેળવણેનો વર્ગ વિચાર કરશે અને કરવા યોગ્ય કંઈ તો લેખક ઉપકૃત થશે.”

આ મિદ્ધાંતોમાં પ્રધાન મિદ્ધાંત સ્ત્રીની ઉન્નતિ છે તે પણ લેખક સ્વીકારે છે.—

* “દેશની ધાર્મિક, રાજકીય, સામાજિક કે કોઈ પણ જાતની ઉન્નતિ કરવી હોય તો સાક્ષગ્રી ગોવર્દનગમના શબ્દોમાં ‘ઓની ઉન્નતિ વિના દેશની ઉન્નતિ અશક્ય છે’ અને બાકીની ઉન્નતિમાં જ મર્વનો ઉન્નતિ મમાયેલી છે એ જ આ લેખકનું માનવું છે.”

સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે આવી સ્લાક્ષિતિઓ હોવા છતાં “મૃદુલા” આટલી લોકપ્રિય કેમ નિવડી ? એમાં એવા ક્યાં વિશિષ્ટ તત્ત્વો છે કે જેને લીધે તેણે આપણા મામાજક નવવક્યાસાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું ?

“મૃદુલા” મુંદરીસુબોધ માસિકપત્રની બેટ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ અને તે ખાસ સ્ત્રીઓના વાચન માટે જ લખાઈ હતી. આથી સ્ત્રી અને ભાષામાં જે સુરળતા અને સાદાઈ છે તેને લીધે તે સ્ત્રી વાચકોને તેમ જ સામાન્ય વર્ગને માટે મુલાવ્વ નિવડી. “મૃદુલા”ની અગાઉ ધણીય સામાજિક નવલકથાઓ લખાઈ હતી પરંતુ તેમાંની ધણીખરીમાં ભારોભાર સંસ્કૃત શબ્દરચના અને આડંબરયુક્ત ભાષા હોવાથી વિદ્વદ્ગંજ જે તેનો આનંદ લઈ શકે. ૨૪૦ દોહલરામ પંડ્યાની “કુસુમાવલિ” આ પ્રકારની નવલકથા છે; આ નવલકથાનો વસ્તુ ધણીજ મુંદર છે, વર્ણનો પણ સારા છે તે છતાં તેમાં “કાદંબરી”ના અનુકરણમાં વપરાયેલી સંસ્કૃતમય ભાષાને લીધે ૬૭ મુધી સંસ્કૃત સાદિત્વથી અચાનક ધણીય ગુજરાતી વાચકો—પુરૂષો તેમજ સ્ત્રીઓ—તેનું રસાસ્વાદન માણી શક્યા નથી. આથી ઉદ્ધૃત “મૃદુલા”ની ભાષા જે વર્ગ માટે લખાઈ છે તે વર્ગ સહેલાઈથી સમજી શકે છે. ભાષા સાદી અને સુરળ છે પણ સંસ્કારિતા અથવા અર્થગદનતાનો અભાવ નથી, કૃત્રિમ શબ્દરચના પણ ભાગ્યેજ નજરે પડે છે. સહેલી અને સચોટ ભાષા દ્વારા ભોગીન્દરાવ મમાજીના ઉપયોગી પ્રશ્નોને ઉડી શક્યા છે.

લેખકની સૂક્ષ્મ અવલોકનશક્તિનાં ધણાં મુંદર નિદર્શનો “મૃદુલા” આપે છે. ભોગીન્દરાવને નાનામાં નાની વસ્તુનું પણ યોગ્ય નિરીક્ષણ કરવાની ટેવ હતી અને તેથીજ તેમની વાતોઓમાં મુદ્દર અવલોકનો—માનવસ્વભાવ તેમજ સૃષ્ટિસૌંદર્યનાં—સ્થળે સ્થળે વેરાયેલાં છે. આ વાર્તામાં માનવસ્વભાવના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણના જેમ મુંદર ચિત્રો છે તે જ પ્રમાણે કાર્ણ્યમિશ્રિત ચિત્રો પણ છે. આમાંનું એક આપણે જોઈશું. ડૉ. અવિનાશના જંગલને આગ લાગે છે, ચારે બાજુએ અગ્નિશિખા જોઈ કમળા મુંઝાઈ ગય છે. તે પ્રમંથનું ચિત્ર આ પ્રમાણે છે:

“કમળા અને અવિનાશ ગાડાની મારફતે રોડવા લાગ્યા. યોગગદ્ધમ તાપ એટલો રૂધનો જતો હતો કે તે મદન થઈ શકતો નહિ. ડૉં અવિનાશ અને કમળા ‘દાય, શુ કરશુ ?’ ‘આત્મી ગસ્તો મતાવ’ એમ બગડતા દુખથી બેટતા, આસુ પાડના અને આયકાવના ચક્રવાત મિથુન પ્રમાણે પાછા છુટા પડતા બહાગથી ખૂંચે આવવા લાગી, મારીઓ તોડવા તૈયારી કરાતી હાથ એમ વાગ્ગુ, બાકુ પડ્યુ પણ એ બાળુનો ગસ્તો ગમ થઈ ગયો હતો.”

આ પ્રમાણે પતિપત્ની મગ્ગો-મુખ ઉઘાડતા પરંતુ મૃત્યુને મમક્ષ જેતા પતિને પોતાનો જીવ મચાવવાની લગની લાગી અને—

‘હાનો છે જીવ પોતાનો ગડાનાથીય વધુ ખરે’
જીવો ન્દામે પહેલે મિહ સૂતી મિહથ ઝાડીને ‘x

એ ન્યાયે ડૉં અવિનાશ કમળાને ધમ્કા મારી મદાગ નીકળવા ધસ્યો ‘હાના’ આપણે મેયે જન્મએ છીએ’ એવું મોક્ષી કમળા મગગતી મારમાળ ઉપર પડી અને મેમાન થઈ ડૉં અવિનાશ ભાગેલા બાગજીમાંથી મહાગ નીકળવા ગય છે તેવામા જ મગગતી છત એના પર પડી”

વર્ણનાત્મક દૃષ્ટિએ આ આખોય ફકરો જેટલો મુદ્દર છે તેનાથીય વધુ મુદ્દર તેમા ભરેલા માનવસ્વભાવના ગાઢ અભ્યાસને લીધે છે જે પતિ-પત્ની, યોડી-ક્ષણો પહેલાજ સાચકાગના ચક્રવાક મિથુન પ્રમાણે” બગડતા અને છુટા પડના તેમાના એકે—પતિએ—અન્યને (પત્નીને) આગમા બગવા દઈ પોતાનો જીવ પહેનો મચાવવાની યોજના કરી—લાને અતે તે મૃત્યુ પામ્યો.

આ ઉપરાંત કેટલાક મુદ્દર વર્ણનો છે તે પણ લેખકની અરનોગ શક્તિ મતાવી આપે છે ચોપાની ગજકોટ, વેગવગ વિગેરે સ્થાનોના

વર્ણનો એટલા નાદસ્થ છે કે વાચકને એમજ લાગે કે તે પોતાની દષ્ટિ સમક્ષ આ સ્થાનોને નિરખી રહ્યો છે. મુગધનું ચોપાટી જોઈને જોયું નથી તેને તીચેના વર્ણનથી એ સ્થાનનો આત્મેદ્વન ખ્યાલ આવશે અને જોઈ જોયું છે તે આ ચિત્રના મત્તની માફી પૂરશે-

“ દરેક ઋતુમાં અને મુખ્યત્વે કરીને ઉન્દાળામાં સખ્યા-કાળથી ચોપાટી સ્વર્ગ મમાન જતી ગહે છે. દેવે કેસીંગથી તે વાવકેશ્વર જવાના દોળાવ સુધી કુટપાયની લગોલગ ન્દાની મોટી બગીચો, લેન્ડો, ડૉકયાર્ડ વિગેરેની કક જમી રહેલી હોય છે. ભાટીયાઓ, મારવાડીઓ, પારમીઓ, મુમલમાન અને મુરોપીયનો કાષ્ઠક ગાડીમા તે કાષ્ઠક ફરતાં નજરે પડે છે. લિન્ન લિન્ન કામની ઓઝો રંગબેરંગી કપડાં પહેરી ફરતી નજરે પડતાં મેલધનુખના રંગનો આભાસ થઈ રહે છે. રજ્જર ટાયરની ગાડીઓ તથા વિક્ટોરીયાનો આવગળવ થઈ ગહે છે. માછકો, ઘોડાઓ, ન્દાના ઓકરાની ગાડીઓનો તે સુમાર જ હોતો નથી. ફાલેજના વિદ્યાર્થીઓ, વક્રીલો, ડૉક્ટરો, આપારીઓ અને પ્રેમી જોડા પોતપોતાને ગમતી વાતો કરતા આમ તેમ ફરે છે, ગડેરી વેચનારના તીણા અવાજ વખતો વખત કાને પડે છે કુટપાય પર પડેલી પત્થરની બાકા ઉપર ફેટલાક મહેલાણીઓ નાટકના શ્રગારી ગાયન માત્ર આનંદ કરતા હોય છે ”

આ ચિત્રમા વર્ણવેલી મિથિત દ્રશ્યે પ્રવર્તે છે ફક્ત ફેરફાર એટલો થયો છે કે “ બગીચો, લેન્ડો, ડૉકયાર્ડ ” ને સ્થાને મોટરોની હાર-માળા નજરે પડે છે અને “ નાટકના શ્રગારી ગાયન ” નું સ્થાન હવે, મુગધમા નાટકો જોઈ જતા, ટોટી ચિત્રપટોના ગાયનોએ મેળવ્યું છે ।

‘ મૃદુલા ’ નું મર્જન થયું ત્યારે જે રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક બંધો પ્રવર્તી રહ્યા હતા તેની ઝાંખી આપણે આ પુસ્તકના

પ્રથમ ખંડમાં કરી આ સર્વ બોયી ઉત્પન્ન થતી અમરના સુદ્ધ અને ભાવવાહી ચિત્રો ‘મૃદુલા’માં જે તાદૃશ્યતાથી અને સરળતાથી ગ્રન્થ કરવામાં આવ્યા છે તેને લીધે ‘મૃદુલા’ તે સમયના મમાજનું મથાર્થ પ્રતિનિધિ ગ્રન્થ કરે છે સોઓની ઉત્પત્તિ, વિધવાઓની સ્થિતિ અને તેમનો કર્તવ્યપ્રેશ, મામાજીક અન્યાયો, સ્વદેશપ્રીતિ, બાળવિવાહ, હિંદુ-મુસ્લીમ ઐન્ય, પગ્દેશગમન વિગેરે નવસંત પ્રશ્નોના નિરૂપણ જે રીતે કરવામાં આવ્યા છે તે લેખકની ઉદાત્ત ભાવના અને મગ્દારોની સાક્ષી રૂપ છે આવી રીતે “મૃદુલા” એક Problem novel—ધ્યેયલક્ષી નવલકથા—બની અને લેખકે ધ્યેયલક્ષી નવલોની દારમાળા શરૂ કરવાનું માન મેળવ્યું. બોગીન્દ્રરાવના પુરોગામીઓએ—ખાસ કરીને સ્વ ગોવર્દનગમ ત્રિપારીએ—જે અંદર પ્રકટાવ્યા હતા તેમાથી બોગીન્દ્રરાવે એક સુંદર વેવ મળ્યું.

પાત્રાલેખનમાં કેટલેક ઠેકાણે ભલે કચ્ચાશ હોય પણ લેખક એમાં જે મહદ્વયતા આપી શક્યા છે તેને લીધે અનેક પાત્રો હજીય મજબૂત છે. શુદ્ધિદાના ન્દાનાશા આલેખનમાં જે કારૂણ્ય છે તેનાથી “કાન્ત” (મણિશ કર ગ્લજી ભદ્ર) પણ આકર્ષાયા હતા તેઓ લખે છે

“.....શુદ્ધિદાનો નાનો ‘રોચ’ ધણો કડમ અને ઉન્નત છે.”*

શુદ્ધિદાનું આખું એ આલેખન મહદ્વયતાપૂર્વક થયું છે તિલો સમાના અવસાન પછી પ્રબોધના મોહમાં જે શબ્દો મૂકવામાં આવ્યા છે ને આ મહદ્વયતા મારી રીતે બતાવી આપે છે

“પુત્રીને પથરો શા માટે કહેવો ? પુત્રવતી વિધવાને જે માન મળે છે તે પુત્રીવતી વિધવાને શા માટે ન મળે ? હિંદુ ગમારમાં પુત્રને વારસ ગણ્યો છે ને પુત્રીને શા માટે નહિ

મણી હોય ? વાગમ નથી મણી તેથીજ ત્હેના દક્કો ગય છે અને તે દક્કો ગય છે એટલે જ હિંદુઓ પુત્રોને જાદલે પુન-જન્મને મોટો લેખે છે અને આમ જ હોવાથી પુત્રીઓને દયકી લેખવામા આવે છે.....સ્ત્રી ગત દલકી લેખાય છે, માપનો ભાગે મનાય છે રિધવા યતા તેના દુઃખની અરધિ આવે છે જે સાસરીયામા ગૃહદેવી લેખાતી તે જ સામરીયામા શ્વાનવત્ લેખાય છે.....”

સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ મિત્રાય દેશોન્નતિ શક્ય નથી એ ખતાવવા માટે મૃદુલા ઉપરાત તિલોતમા, મકાના, સિગ્નિ વિગેરે સ્ત્રીપાત્રોનું મર્જન થયુ છે. આ મંરકારી યુવતીઓની મેવાભાવનાના અનેક સુગમ્ય ચિત્રો પુસ્તકના મૂલ્યમા વધારો કરે છે. આ સ્ત્રીમંડળ બાળ-કેળવણીથી માઢી સ્વદેસની ઉન્નતિ સુધીના જીવન અને સમાજને ઉપયોગી કાર્યોમા જે અક્રિય ક્ષણો આપે છે તે દ્વારા ગુજર્ ભગિની-ઓની સેવાભાવનાને લેખક સુયોગ્ય અર્ધ આપે છે.

આ બધી નવીનતાઓ અને નિશ્ચિતતાઓને લીધે હજીયે ગુજગતી નવલકથાઓમા—ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ માટે લખાયેલી નવલકથા-ઓમા—‘મૃદુલા’નું ધ્યાન ગોચરભર્યું છે એમાના પ્રશ્નો હજીય સમાજને માટે એટલા જ ઉપયોગી છે એ સત્ય એની તાજેતરમા નકટેલી નની આર્થિક માટે જવાબદાર છે.

હવે આપણે ‘ઉપાકાન્ત’નું નિગલ્લણ કરીશું ?

*

*

*

*

“મૃદુલા” પછી અલ્પ કાળને અંતરે ‘ઉપાકાન્ત’ પ્રકટ થઇ-આનું પ્રકાશનકાળુ જ્યુ “મૃદુલા” માફક બેટપુસ્તક નિમિત્તનુ હતુ. અન્ધવાદના “ગુજગતી પત્ર” પત્ર તરફથી સામાજિક નવલ-કથાઓ બેટ તરીકે આપનામા આવતી હતી ઇ. સ ૧૯૦૭મા

એ પર “અનક્ષય્યોતિ” પ્રકટ કરી જ્યારે ૧૯૦૮ માં ‘ઉપાકાન્ત’ મહાન પાઠી

‘મૃદુલા’ અને ‘ઉપાકાન્ત’ માં સમાનતાના અનેક અંશે છે એકજ વર્ષમાં લખાયેલા આ નવલકથાઓમાં એક કરતા વધારે રીતે સામ્ય હોય એમાં આશ્ચર્ય જેવું જગત ન લેખાય પરંતુ લેખકની કલાનો આ અદ્ય સમયમાં જે વિકાસ થયો છે તે સાધારણ અભ્યાસીને પણ પ્રયત્ન વાચને જ જણાઈ આવે વિના ગૃહશે નહિ પ્રથમ પુસ્તકમાં જે સ્પષ્ટ કલાક્ષતિઓ તરી આવે છે તેમાંની ઘણી ખરી દ્વિતીય પુસ્તકમાંથી અદ્ય યમ છે નવલકથાના કલાવિધાનની દૃષ્ટિએ પણ “ઉપાકાન્ત” એક ઉચ્ચ કોટિની નવલકથા છે વસ્તુ તો હજીય ગૃહમંદિર, દિદુમમાં જ અને દેશના મહાપ્રશ્નોની આસપાસ ગુલાયેલી છે—પરંતુ આ વસ્તુગુણોમાં જે કલા અને સૌંદર્યના તત્વો છે તે કાષ્ઠ પણ નવલકથાકારને યશ અપાવે તેમ છે ‘મૃદુલા’માં જે કથાશક્તિ તે અહીં જણાતી નથી

૪૬ મિતમવાલ અને તેમના પત્ની દયાકાન્તા એક જ દિવસે થયેલા અવમાન માટે તેમનો વડિલ પુત્ર ધીરજલાલ તેમના નાના સત્તાનો ઉપાકાન્ત અને ઇન્દુમતીને મોટા કરે છે ધીરજલાલને લા ઉપાકાન્ત ઇન્દુ મનોવડા પુત્રપુત્રી છે અને તેમના નામ પ્રભાત અને ધનિ આ ચારેય બાળકો ધીરજલાલની પત્ની ગુલામના દાય હેઠળ ઉછરી મોટા થાય છે ગુલામ મકુચિત મનની હોષ પ્રભાત કાન્તિને જે લાડમાં ઉછેરે તે લાડમાં ઉપાકાન્ત ઇન્દુને ઉછેરતી નથી એટલું જ નહિ પણ તેમને પૂરું ખાવાનું આપતી નથી ધીરજલાલ પોતાના નાના બાઈ-બહેનની આ સ્થિતિ જોઈ મુઝાય છે અને વાર વાર પત્નીને ઠપકા આપે છે પરંતુ ગુલામ જરાય આપતા અચડતી નથી

“તમે નહીં જોમ આવે તેમ બોલ્યા કરો છો ? તમારી ઇન્દુને કાણે આપવાની ના કહી ? આખો કામનો ભયેને એ આવી

કરો ! પ્રભાકર અને કાન્તિનાં શરીર લુઓ અને ઉપાકાન્ત અને ઇન્દુનાં શરીર લુઓ ? બધાને માટે એમ વમાણું કરીયે તો ઉડી જઈએ એમ ધારી એ બેને દુધ ને વમાણું આપવા માંડયું હતું. છોકરાંએ કાણ તરસે કેવાં છે કે એકલાં ખાનાં જ નથી !”

આમ વર્ષોના વર્ષો ચીલી ગય છે. ઉપાકાન્ત તેમજ પ્રભાકર મોટા થઈ, હાઈસ્કૂલનું શિક્ષણ પુરું કરી. કૉલેજમાં વધુ અભ્યાસાર્થે જોડાય છે. આ કાકા-ભત્રિજ વચ્ચે એટલો બધો સ્નેહ છે કે તેઓ ભાગ્યેજ એકબેકથી વિખુટા પડે છે. પ્રભાકરની મનોવૃત્તિ કૉલેજમાંથી જ વિજ્ઞાનના શિક્ષણ પ્રત્યે લાગેલી હોય છે. “તે ધડીકમાં કીડીયો જ જોવાં કરે છે; ધડીકમાં ગંધકનો તેજાળ ને જસતના કકડા ને એવું એવું લઈ કાંઈ કર્યાં કરે છે. ખાવાનું કે પિવાનું જાન જ નથી.” ગુલાબને આ વર્તનમાં વિચિત્રતા જણાય છે અને તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ એક જાતની “ધેલજ” છે; આને માટે તે ઉપાકાન્તના મદતમાને નિદે છે. ઉપાકાન્તને લીધે જ પોતાના પ્રભાકરને આ ધેલજ લાગી છે એવા ગુલાબનો દૃઢ મત છે. તેનો વિચાર તો પ્રભાકરના વિવાહ કરી નાખવાનો હતો પરંતુ લગ્નની વાત નીકળતા જ પ્રભાકર માતા પર ગુસ્સ થતા અને કહેતો કે પહેલા અભ્યાસ તો પૂરો થવા દો.

એક સુંદર મધ્યાહ્ન ઉપાકાન્ત અને પ્રભાકર સાથે ફરવા ગયા હોય છે ત્યાંથી રાત્રે ઉપાકાન્ત એકલોજ પાછો ફરે છે : પ્રભાકર કંઈ કામ બતાવી “પાછળથી આવું છું” એમ કહી રોકાય છે. ઉપાકાન્તને એકલો જોતાંજ ગુલાબ ધુંગડુંવા થઈ ગય છે : તેના મનમાં અનેક અમંજળ શંકાઓ થાય છે અને દુભાંએ આ શંકાઓ ખરી પડે છે. એક પાડોશી બે કાગળો લખને આવે અને ધીરજલાલને આપે છે. આ કાગળો પ્રભાકરના હોય છે—એક પિતા પર,

ખીજો ઉપાગ્રન્ત પણ પત્રોમા તે જણાવે-છે કે વિદ્યાનના વધુ અભ્યા-
 માર્થે તે ગ્રે ધ્યુ માથે વિનાશ્યત જ્ઞાન છે અને અભ્યામ પૂરો ના
 પડી તે સ્વદેશ પાછો વળશે માટે તેની ચિંતા કરવી નહિ પણ
 ઉમેર્યું હતું કે તે સ્વેચ્છાપૂર્વક હિંદુધ્યાન છોડી જતો હતો માટે
 ઉપાગ્રન્તને કપકો આપવો નહિ આ પત્રો વાંચી આખાય ક્રુષ્ણમા
 ઝનાર્ન પ્રસરી રહે છે “ગુણામના નેત્રમાથી અશ્રુની ધારા ચાનત્રા
 લાગી અને એ ધારાથી સપડીમાનો દેવતા હમ-હમ-હમ થઈ ઝોન
 વાવા લાગ્યો” ઉપાગ્રન્ત ગમચ મની જાય છે ગુનામ ઉપાગ્રન્તને
 પીનવે છે કે તેણે પ્રભાકરને ગમે તેમ કરીને શોધવો અને ઘેર પાછા
 ફરવાનું કહેવું ઉપાગ્રન્ત અમદાવાદથી ગાનની માડીએ મુ મધ જવા
 ની જ છે

આજે મુ મધના ઝનાર્ન મલ્લ પણ (તે મમરે મેનાડ પીઅર
 મધાયુ ન હતું) અજન્મ ધામધૂમ થઈ ગઈ છે વિધાયનની મેધન
 સ્ત્રીમગ આજે ઉપડતી હોવાથી બહાર પર પોતપોતાના રોહીઓને
 વળાવવ અનોક પ્રકારના સ્ત્રીપુરુષોનો સમૂહ જન્યો ૧ માનમગમની
 પત્ની શિવનદમી અને તેની ચૌદેક વર્ષની મુંદર પુત્રી મરોજ મલ્લ
 પણ શિવનદમીનો બાઈ જે વિદ્યાનત જતો હતો તેને વગાડવા આવ્યા
 છે બાવકગમ અસાહાયાદમા લશ્કરીખાતામા ‘કામીસેરીયેટ’ છે અને
 શિવનદમી સરોજને બધને ખામ મુ મધ આવી છે મરોજ એ મલ્લ
 ગુણી તેમજ મગ્ગરી યુવતી છે “નાનપણથી જ સ્વદેશથી દૂર રહેલી
 અને ન્યાતજાતના માણસોથી વિમુક્ત હોવાથી માયનાપણથી મુખ
 હતી જતા સ્ત્રીના ગુણો વિકસવા માડવા હતા નિદોષતાથી ભરેલી
 હતી અને માતા-પિતાના રોહ અને અકુશથી હોરેલી મરોજ,
 સરોજની માફક મૌ-દર્શવાન તેમજ સદ્ગુણરૂપી સુમધયુક્ત થઈ હતી ”
 સ્ત્રીમગમા એક અજ્ઞવ્યો ગુજરાતી યુવક એક યુરોપીયન પ્રેક્ષક માથે
 જતો હતો એ ધનના ધણાનું ધ્યાન ખેંચે છે આ યુવક તે પ્રભાકર
 એ મલ્લવાની આવશ્યકતા છે ખરી ૧ સ્ત્રીમગ ઉપડી ગઈ કે તરત જ

એક યુવાન દોડતો દોડતો આવે છે પણ સ્ટીમર હમણાં જ ઉપડી ગઈ એ સમાચાર મળતાં તેનું મુખ નિસ્તેજ થયું અને તેની આંખમાં ઝળઝળાં આવ્યા. શિવલક્ષ્મીના હૃદયમાં આ યુવકને આ સ્થિતિમાં જોઈ અનુકંપા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે જાંઘ પૂછી લે છે. પ્રત્યુત્તરમાં આ યુવાન કહે છે કે પોતાનું નામ ઉપાકાન્ત અને પોતે પ્રભાકરને સમગ્રવી ઘેર લઈ જવા આવ્યો હતો. શિવલક્ષ્મીને દયાકાર સાથે સારો સંબંધ હતો અને તેઓ એકજ સાંતિના દત્તા—તેથી તે ઉપાકાન્તને ખરાબર ઓળખતી. સરોજે માતાને મોટે આ ઉપાકાન્તનું નામ ધણીય વેળા માંભળ્યું હતું. તેને પોતાની દષ્ટિ મમલ ઉમેલો જોતાં તેના ‘ હૃદયમાં ધનકારા ’ થાય છે અને “ આંખોમાં નવીન તેજ ” છવાય છે ! શિવલક્ષ્મી અને સરોજનાં આમલથી ઉપાકાન્ત તેમની સાથે તેમને ઉતારે ગય છે. પરંતુ પ્રભાકરને છેવટે ન જ મળાયું એ વમવસો મનમાં રહી ગય છે. ઉપાકાન્ત સરોજ તરફ આકર્ષાય છે અને તેના હાથની મીડી રસોઈ જમતા—“ ઉન્હી ઉન્હી પુરી અને ભીંડાનું શાક ” ખાતાં—આ આકર્ષણ દહ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આ આકર્ષણમાંથી પ્રેમના અંકુર જન્મે છે. વધુ રોકાઈ જવાના આમલથી દમણ છતાંય તે રાત્રે ઉપાકાન્ત અમદાવાદ જવા નીકળે છે. તેના મનની સ્થિતિ અકથ્ય હતી. “ વિકટોરીયામાં બેઠાં બેઠાં પાછળ જોઈ બારીમાંથી દેખાતી સરોજની આંખો દેખાઈ ત્યાં સુધી જોઈ અને ઉન્હી ઉન્હી રસોઈનો સ્વાદ તો મનમાં જ રહી ગયો. ”

ઉપાકાન્ત પ્રભાકરને મળ્યા સિવાય પાછા ક્યોં એ ગણતારા જ ગુલાબ કોથની મૂર્તિ સમી મની રહે છે. અધુરામાં પુઃ તેને ખબર પડે છે કે ઉપાકાન્ત મુંબઈમાં સરોજ અને શિવલક્ષ્મીને ત્યાં ઉતર્યો હતો આથી બળતામાં ઘી હોમાય છે. તેના મનમાં એમ જ થાય છે કે ઉપાકાન્ત જાણી જોઈને પ્રભાકરને ન મળ્યો. ગુલાબના મનમાં આમ લાગવાનું કારણ એમ છે કે તે સરોજને પ્રભાકર મારે લાવવા ક્યારનીય પ્રયત્ન રાખે છે. તેણે શિવલક્ષ્મીને આ બાબતમાં કાગળ પણ

લખ્યો હતો પરંતુ માતા પોનારો ગમે તે નક્કર નજગાડી દેશે તે બીજી તેમજ વડુ અભ્યાસ માટે પ્રભા વિનાયક ચાલ્યો ગયો અને એ વાન એમને એમ ગ્વી ઉત્તાકાન્ત પર ગુલામને ધણેજ ગુસ્સો આવે છે અને તે ધીગજનાનને ફરીવાર પશુ કરે ॥ ધીગજનાનને પગ ઉપામન્તાની આ તર્કિષ્ઠ ગમતી નથી

આ પ્રમાણે એક માણુ ભાઈ-ભાભી ઉત્તાકાન્ત પર ગુસ્સે થયા હોય છે ત્યારે બીજી માણુએ તે મી એ ની પરીક્ષામાં નિષ્ફળ નીવડે છે આ નિષ્ફળતા તેને ધણી માલે છે અને તેનો આનંદ નષ્ટ થાય કે ગુલામ આ તક જવા દે એવી નહોતી તે ઉપામન્તાને મંડેણા મારે છે કે આખો દિવસ મરોજના વિચાર કર્યા અને પરીક્ષામાં પામ થયું એ કયમ બને ? દાકર્યા પર આ ભયથી ઉપામન્તા નિષ્ક્રમ મને છે તે સરોજને આદતમાં શીખ્યો હતો પરંતુ ગુલામનો વિચાર પ્રજાકર માટે છે એ જાણતા તે કુટુંબમાં કલેશ ન થવા પામે તે માટે તે મરોજને ભૂલી જવા પ્રયત્ન કરે છે તે હિંદ સેવક સમિતિમાં જોડાય છે અને સમિતિની અધ્યાક્ષાનાદની શાખાના મંત્રીની મુનાકાતાર્થે તેને અધ્યાક્ષાનાદ મોકલવામાં આવે છે આમ મરોજથી દૂર ગહેવા ઇચ્છતો ઉપાકાન્ત અધ્યાક્ષાનાદમાં આવે છે અને શિવ-લક્ષ્મીને ત્યાં ન ઉતરતા મી અરૂરિગમ (અધ્યાક્ષાનાદ શાખાના મંત્રી) ને ત્યાં ઉતરે છે શિવ-લક્ષ્મીને ત્યાં કદીયે ન જવું એવો તે દલ નિશ્ચય રે છે તેનું હૃદય તેને સરોજ પ્રત્યે આકર્ષે છે પણ તેની બુદ્ધિ તેને ના હો છે અરૂરિગમને ત્યાંજ તે રહે છે અને ગુજરાતમાં હિંદ સેવક સમિતિનું કામગીરી કેવી રીતે વધારી શકાય તે માટે તેઓ યોજના ધડે છે અરૂરિગમ થોડા દિવસ પાદ એક સ્નેહસમિલન યોજે છે અને તેમાં અધ્યાક્ષાનાદના પ્રતિષ્ઠિત સભ્યનો અને મંત્રીની ઓને નિમત્રણમાં આવ્યા હોય છે માનપ્રદ અને તેમના કુટુંબને પણ નિમત્રણ મળ્યું હોય છે આમ સરોજથી દૂર ને દૂર ગહેવા

ષ્ટ્ચતો ઉપાકાન્ત આકસ્મિક સંજોગોમાં સરોજને મળે છે અને તેનું હૃદય અંગ્રેજ કવિના ચબ્દોનો પ્રતિધ્વનિ પાડે છે:—

“ Accident brought us to the same city,
Accident brought us to the same place. ”

મરોજ તરફ ચિત્તલક્ષ્મી ઉપાકાન્તને પોતાને ત્યાં ન ઉતરવા માટે મીઠો દૃષ્ટિ આપે છે. અન્યોન્યનાં આ અણધાર્યાં પુનર્દર્શનથી મરોજ અને ઉપાકાન્તના હૃદયના તારો ઝલ્લકણી ઉઠે છે. સરોજને વિમરવા મુદતો ઉપાકાન્ત મરોજની લાવણ્યમૂર્તિને સ્નિગ્ધ દૃષ્ટિએ નિહાળી રહે છે.

હવે આપણે અમદાવાદના બનાવો તરફ નજર કરીશું.

રમેન્દ્રની માથે ઉપાકાન્તને અણધાર્યા જતા પહેલાં મૈત્રી થયેલી. રમેન્દ્ર એક શિક્ષિત યુવાન હતો પરંતુ દુર્ભાગ્યે તેની પત્ની મંજુ બહુ શિક્ષિત ન હોવાથી તે ઘણો અમંતુષ્ટ રહેતો. ઉપાકાન્તના પ્રેમભાવનથી રમેન્દ્ર મંજુને કેળવે છે અને પતિપ્રેમની બૂખી મંજુ પણ રમેન્દ્રના જીવનમાં ગમ લેતી થાય છે—અને તેમનું પંચીત જીવન ત્યાં પછી સુખમાં બનીત થાય છે. આને માટે પતિ-પત્ની ઉપાકાન્તનો ઉગર ભૂલતા નથી. મંજુની નાની બહેન મરલાતું કોઈ ન હોવાથી તે બહેન-મનેરીને ત્યાં જ રહે છે અને બનેલીના હાથ નીચે યોગ્ય કેળવણી પામે છે અને વખત જતા એક મંરકારી કન્યા બને છે.

આ માળુ ગુલામ કાન્તિ તથા ઇન્દુના લગ્ન માટે તૈયારીઓ કરી રહી હોય છે કાન્તિ અને ઇન્દુ બન્ને વચ્ચે ઘણો ફરક છે : કાન્તિ ગુલામના હૃદ ઉપગતના લાડથી સ્વચ્છંદી બને છે જ્યારે માતાવિહોરી ઇન્દુ મૃદુલામ ઉપગત ભરતગુલથી, ચિત્રકળા વિગે-

• દૈવયોગે અમે એક જ રાહરમા આપ્યા અને દૈવયોગે અમે એક જ સ્થળે મળ્યા.

રેમા પ્રવિણતા પ્રાપ્ત કરે છે એક મોટે ચઢાનેતી છે જ્યારે અન્ય આગાકિન છે કાન્તિના વિનાશ સુશીન ધીમત માથે કયા હોય છે જ્યારે ઇન્દુના વિવાહ પિનાકી નામક ઉચ્છ્રાબન વિષુગ સાથે કરવામાં આવ્યા હોય છે ઉપાકાન્તનો વિચાર ઇન્દુનું ધીમત માથે ગોઠવવાનો હતો પરંતુ આમાં પણ ગુનામ આડે આવી પરિણામે ધીમતને કાન્તિ આપવામાં આવી ઉપાકાન્તને આ વિવાહથી ધણુ જ નાગ્યું હતું આ લગ્નમાં મરોજ વહુ તરીકે મહારાજી શકે અને પોતે સાસુખાનો લદાવો લઈ શકે એ ઘરજીમર ગુનામ પ્રભાકરના વિવાહ મરોજ સાથે જઈ જી કરવાને માટે ઉત્સુક હતી, પરંતુ શિવવક્ત્રીનો વિચાર ઉપાકાન્ત નાટે હોવાથી તેણે ગુનામને ઉડાવનારો જવાન આપ્યો વડા પ્રસંગે ઉપાકાન્તથી આવી ન શકાય એટલે ગુલાબને નક્કી એમ જ થયું કે ઉપાકાન્ત જાણી જોઈને ન આવ્યો અને તેણે જ અ નાહામાદ જઈ શિવવક્ત્રીનો વિચાર ફેરવ્યો હશે નિર્ણીત તિથિએ કાન્તિ ધીમત અને ઇન્દુ પિનાકીના લગ્ન થયા અણધારે કાન્તિ ધીમતના આદર્શને પહોંચી ન શકી જ્યારે શકાશીન સ્વભાવનો અને વિનાસી પિનાકી ઇન્દુના એકબીજા હૃદયની કિમત ન કરી શક્યો આમ આ દેહનગરે લલે સારીરિક કળેશ ન બનાવ્યા પરંતુ માનસિક કળેશ તો બનાવ્યા જ

અક્ષાહામાદમાનુ કામ આટલેથી ઉપાકાન્ત હિંદ મેવક સમિતિના અગેના પ્રચારકાર્ય માટે અમૃતસર ગય છે ત્યાં મુવર્ધુમદિર પાસેના તળાવમાં રૂમતા એક છોકરને મચાવવા જતા તેનો પગ લપસે છે અને માથામાંથી લોહીની ધારાઓ વહેવા માટે છે પહેલા તો તેણે આ ઘાને મચક ન આપી પરંતુ જ્યારે તાવ રહેવા મડ્યો એટલે તે અક્ષાહામાદ પાછો ફર્યો અને નમણી તમીચતને અગે માનકરામને ત્યાં ઉતર્યો અહીં મરોજ બહાનપૂર્વક એની શુભ્રા કરે છે માદગીને મિછાનેથીય એ સરોજની ઝખના કયા કરે છે સરોજ જેવું રત્ન પોતાના હાથમાંથી પ્રજાકર ચુટવી જશે એ એકના એક વિચારે

તેની મનઃશાંતિ હુમ્મ થઈ. આમ સારીરિક વ્યાધિ માથે માનમિક ચિંતા લાગુ પડવાથી તેની તબીબત ઘણી ગંભીર બની. ડોક્ટરોએ સમાન્દાસને તાર કરવાની સૂચના આપી અને ધીરજલાસને તાર કરવામાં આવ્યો. તાર મગના તરત જ રમેન્દ્ર અસ્લાહાબાદ ગય છે, અને ઉપાકાન્તના રોગની મર્વ સ્થિતિ મળી લે છે. આખો દિવસ તે મરોજની ઝંખના કર્યા કરે છે અને આ માનમિક વ્યાધિને લીધે તેનો જીવનદીપ જુગારો એ વિચારથી રમેન્દ્રના મનમાં ઘણી ગ્તાનિ આવે છે. અંતે તે પ્રભાકરને આ મર્વ વાતથી વાકેફ કરવાનો નિર્ણય કરે છે અને તેને ઇચ્છાંક વિગતવાર પત્ર લખે છે.

ઇચ્છાંકમા પ્રભાકરનો વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ પૂરો થયા પછી તે પ્રોફેસર પ્યુની સાથે હિંદુસ્થાનમાં એક પ્રયોગશાળા સ્થાપવાની યોજના કરી રહ્યો હોય છે ત્યાં તેને રમેન્દ્રનો પત્ર મળે છે અને એમાંની વિગત વાચતા એ રડમશબની મળે છે. હા, એનો પોતાનો વિચાર મરોજ માથે વિવાદ કરવાનો હતો, તે માટે તેણે પોતાની માતા ગુલાબને અનુમતિ પણ આપી હતી, પરંતુ તેને ખસર નહોતી કે મરોજનો પોતાનો વિચાર ઉપાકાન્ત માટે હતો અને ઉપાકાન્તની માંદગીનું એક કારણ મરોજની ઝંખના હતું: નહીં માતા પોતાને માટે સરોજ લાવવા આવા કાવાગવા કરતી હશે એનો તેને ભાગ્યે ખ્યાલ આવ્યો હતો. રમેન્દ્રના પત્રે સર્વ અપષ્ટ ક્યું. તે તરતજ પહેલી સ્ટીમરમા સ્વદેશ પાછો ફરે છે અને આરોગ્યાર અસ્લાહાબાદ ગય છે. પોતાના મિત્ર ઉપાકાન્તને જણાવવા તે અપૂર્વ આત્મત્યાગ કરે છે. તે સત્વર કહે છે:—

“ઉપાકાન્ત ! તું કાંઈ પણ વાતની ચિંતા કરીશ નહીં, હોં.... હું પરણવાનો જ નથી. સરોજ તારી જ છે હો ! સરોજ મારી બહેન થાય !”

આ અજમ આત્મત્યાગનું ધાર્યા કરતાય મુંઝવેર પરિણામ આજ

છે. સરોજની સ્નેહભરી સારવારથી અને પ્રભાકર તથા રમેન્દ્રના સહવાસથી ઉપાકાન્તનો તાવ ઉતરવા માંડે છે અને થોડા સમયમાં તે સારો થઈ જાય છે. તબીબત ઠીક થતાં બધા અમદાવાદ જવા નીકળે છે. સરોજ અને ઉપાકાન્ત વિવાહથી જોડાય છે.

પ્રભાકરનું જીવનધ્યેય વિજ્ઞાન હતું અને વિજ્ઞાનના વિકાસ માટે તે લોનાવલામાં એક પ્રથમ પંક્તિની પ્રયોગશાળા સ્થાપે છે. તેના મત પ્રમાણે રસાયણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાથી અને રસાયણના અનેક ઉપયોગથી સ્વદેશી ઉદ્યોગ કુન્નરને જરૂર મહાન લાભ થશે; જે વસ્તુઓ વિદેશમાંથી મંગાવવી પડે છે તે દરે સ્વદેશમાં બની શકશે. આ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે તે લોનાવલા પ્રયોગશાળામાં દિવસોનાં દિવસો આજ્યા કરે છે અને ત્યાં જ રહે છે. તેને વિજ્ઞાન સિવાય અન્ય કશાનીય પરવા નથી પરંતુ સમય જતાં તે મંજુની જોડેન સરલા સાથે વિવાહથી જોડાય છે.

મનુની સદ્ગુણીયતા અને સેવાથી પિત્રાક્રીનો સ્વભાવ સુધારે છે. મંજુ અને સરોજના સહવાસને લીધે કાન્તિમાં મંડકાર પ્રકટે છે અને તે પશુ ધીમતનું જીવન સુખી કરવા ચત્ન કરે છે. આમ આ લોકડેમાંકું વળગાડેલા સુખલક્ષ્યના પ્રસાર અંગે સુખી નીવડે છે.

સરોજ-ઉપાકાન્ત અને મરલા-પ્રભાકરના લગ્ન થાય છે. લગ્નની પૂર્ણાકુળિ બાદ ઉપાકાન્ત, પ્રભાકર અને રમેન્દ્ર હમ્પાજીઆમ નામક એક આદર્શ સંસ્થાની મેજનના કરે છે અને આ કાર્યમાં તેમને સરોજ, મરલા અને મંજુનો સુદર સહકાર પ્રાપ્ત થાય છે.

આ રીતે વાતાનો અંત આવે છે.

વાતાંની આ રૂપરેખા પરથી વાંચક જોઈ શકશે કે “મદુલા”માં જે મિદાન્તો અર્થવામાં આજ્યા દત્તા—પરંતુ અનેક કારણસર જેનો

યોગ્ય વિકામ થઈ શક્યો નહોતો—તે જ પ્રશ્નો વધુ વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં “ઉપાકાન્ત”માં નજરે પડે છે તદુપરાત “મૃદુલા”માં જે મીષુ પ્રચારકાર્થી થકુ હકુ તે અહીં, ક્યાના અશોધી મદાગેલુ હોઈ, અનાસ્તવિકે લાગલુ નથી બીજી અનેક કલાક્ષતિઓ દૂર થઈ છે અહીં ઉપયોગી અને આવશ્યક પાત્રોનુજ સર્જન કરવા માટે લેખકે કાળજી ગંભીરે જ્યારે “મૃદુલા”માં તો વાર્તાપ્રવાહમાં જમ પાડે એવી પાત્રપ્રચુરતા ધુસરા પામી દતી થોડા પાત્રોથી વધારે કામ લેવાની કળા અહીં ખીનનવામાં આવી છે પરિણામે નવલકથાના વસ્તુના કુદરતી વિકામમાં જરાય અતરાય આવતો નથી એક વર્ષના હક મમયમાં થયેનો આ ઉપયોગી ફેરફાર મતારી આપે છે કે કલાવિધાન જેવા નવલકથાલેખનના એક ઉપયોગી તત્ત્વ પગ લેખકની હથોળી ખેંચી ગઈ છે

“ઉપાકાન્ત”માં ગમેન્દ્ર અને તેની પત્ની મલ્લુ સિવાય અન્ય કોઈ અગત્યના ઉપપાત્રો નથી પડતુ આ ઉપપાત્રધુગમની મદદ વિના વાર્તાનો વિકામ થવો મુશ્કેલ પડતો—તેથી જો દષ્ટિએ રમેન્દ્ર-મલ્લુનુ મર્જન કરવામાં લેખકનુ કૃત્ય બ્યાજખી ગણી શકાય મલ્લુની બહેન સરલાનો પ્રવેશ આ દપતી સિવાય સંભરી શકતો નહિ પ્રભા ૨ વાર્તામાં એક અગત્યનુ પાત્ર છે અને મરોજ માથે તના બબ થવા અશક્ય હાવાથી લેખકને તેને માગ એક યુવતી શોધવી પડે છે આ યુવતી તે મલ્લુની બહેન સરલા તેના બનેલી ગમેન્દ્રે તેને એવી કેળવણી અને મસ્કાગ અર્પ્યા છે કે જેથી તે પ્રભાકર જેવા પતિન યોગ્ય નિવડી શકે આ રીતે ગમેન્દ્ર તથા મલ્લુ વાર્તાના મ નનમાં સહાયબૂત થઈ પડે છે આ મે સિવાય અન્ય કોઈ અગત્યના ઉપપાત્રો હોય તો ને કાન્તિ અને ઇન્દુ પરતુ લેખકે આ પાત્રોનો વિકામ કરવા ધાર્યા નથી એવુ તો શરૂઆતના પ્રકરણોથી લાગે છે કાન્તિ તથા ઇન્દુના પાત્રો અણુનિ રચા રહેવાથી વાર્તા પ્રવાહમાં રખનન આવતુ નથી જો લેખકે કાન્તિ અને ઇન્દુનો

મરોજ કે મરણ માફક વિકાસ કર્યો હાત તો નવવકયામા એક કે બેને બદલે ચાર ચાર પૂર્ણ ખીલેલા સીપાત્રો એક યાદે આવને અને એટલે દરજ્જે મુખ્ય સીપાત્રોની મહત્તા ઓછી થતે. આના ઉપરથી કોઈ એમ અનુમાન ન બાધે કે કાન્તિ અને ઇન્દુના પાત્રો માત્ર શોભાનાં ગાંડીયા જેવા છે. ના, વસ્તુસ્થિતિ એમ નથી કાન્તિ અને ઇન્દુ દ્વારા આપણને ધીમત અને પિનાછીનો પરિચય કરાવવામા આવે છે. પિનાડી-ઇન્દુ અને ધીમત-કાન્તિ—આ બન્ને દપતી-યુગ્મમાં જે અમમાનતાઓ આવે છે તે વડે લેખક દિંદુ વચ્ચની એક કર્ણ પશુ ગંભીર બાણ બતાવે છે અને આત્મલક્ષ તથા દેહલક્ષ વચ્ચેની સીમારેખા દોરે છે.

હવે આપણે “ ઉપાકાન્ત ”માં આવતા મુખ્ય પાત્રો સબધી વિચાર કરીશું. ઉપાકાન્ત પુસ્તક માથે સંકળાયેલા પોતાના નામને સાર્થક બનાવે છે, બીજા કોઈ પણ પાત્ર કરતા ઉપાકાન્તના પાત્રવું જે રીતે આમેખન થયું છે તે બનાવી આપે છે કે લેખકને આખીય વાર્તાનું મધ્યમિંદુ આ પાત્રની આસપાસ ગચવું હતું. લેખકે આ ઉદ્દેશમા મહત્તા મેળવી છે. શરૂઆતના પ્રકરણોથી જ ઉપાકાન્ત કાર્યપ્રવાહમા એવી રીતે મંકળાય છે કે જેથી તે વાચકોની દષ્ટિ મમક્ષ—પરોક્ષ વા પ્રત્યક્ષ રીતે—છેક પહેલેથી છેલ્લે સુધી ગહે છે. થોડા અને સ્પષ્ટ રેખાઓમા દોરાયેલા આ પ્રધાન પાત્રવું મર્જન એવું અસરકારક નિવડ્યું છે કે તે એક જીવંત પાત્ર બની ગહે છે.

ઉપાકાન્તમા પ્રભાસ્ફે જેવી ઉર્મિલતા (Sentimentality) નથી તેનામા અનુકંપા અને મહદયતા છે પણ આ બન્ને બાવો તેને ઉર્મિલ બનાવી શક્તા નથી બાબીનાં અનેક કઠોર મહેલાં જ્યાં તે પોતાના કર્તવ્યપથથી વિમુખ થતો નથી. તેનામાં ગહેલી અનુકંપા તેના હૃદયને એટલું મૃદુ બનાવે છે કે ને મમાજની અમમાનતાઓ અને અન્યાયો, શ્રીમતોની બેજવામદારી અને ગરીબોનું પીડન બોધ

કંપી ઉઠે છે. આને લીધે સરસ્વતી જ ને ગરીબોનો ખેલી અને છે. આ પ્રમાણે લેખક વાર્તાના મુખ્ય પાત્ર પાસે પોતાનાં જ હૃદયનાં ભાવો વ્યક્ત કરાવે છે—પરંતુ પોતે પરોક્ષ રહીને જ. આટલે દરજ્જે તેઓ ઉપદેશકવેદમાંથી બચે છે. તેઓ મમાજસેવાની પોતાની પ્રિય બાવનાને તાદન છોડી શકતા નથી એટલે કેટલેક ઠેકાણે તો કૃત્રિમ વાર્તાનાં મૂળ વસ્તુને આગળ વધારવામાં ઉપયોગી થતા નથી; પરંતુ સમાજનાં દુઃખથી અલ્પિત રહેનાર કલાકાર થવાની તેમને ઇચ્છા કદીય થઈ નહોતી. અને ઉપાકાન્ત સામાજિક નિયમતાઓ સામે મૂઝવાને બદલે બેસી રહે તો તેના સર્જનનું શું પ્રયોજન? જો તે ગરીબોનાં દુઃખ દૂર કરવામાં સહાયશ્રૂત ન થાય—સંસારની કટુતાઓ દૂર કરવામાં મદદ ન કરે—તો નવલકથા સાથે તેનું જોડેકું નામ કેવી રીતે બાળખી ગણી શકાય? પરિણામે મીલમલ્લુરની કંગાળ ચાલીઓ જોઈ ઉપાકાન્તને દવા આવે છે, મીલમલ્લુરના એકમાત્ર “શુભાખના કુલ જોવા” પુત્રને શ્રીમંત શેડીયાની માડી નીચે ચગદાઈ અવસાન પામતો જોઈ તેનું હૃદય રડી ઉઠે છે, જલના કેદીઓની કરંજ હાલત જોઈ તેની સુધારણા માટે તે મથે છે. આવા આવા અનેક પ્રસંગો નિરખી તે સમાજ નથા દેશની સેવામાં પોતાનું સાફ ય જીવન વ્યતીત કરવાનો નિશ્ચય કરે છે. આને પરિણામે શુજરાતમાં તે હિંદુસેવકનિમિત્તની સ્થાપના કરવામાં સહાયશ્રૂત નિવડે છે.

સરોજના પ્રવેશ સાથે પ્રેમનો સનાતન ત્રિદાણ રત્ન થાય છે. આ ચાલાક યુવતીમાં, તેની ઉમરની અન્ય બાળાઓ માફક, ભિરતા કે નિર્જાળતા નથી. શુજરાતથી દૂર સંયુક્ત પ્રાંતમાં રહેવાથી તેને એક સારો લાભ એ થાય છે કે તેનું દષ્ટિબિંદુ વિશાળ બને છે. ઉચ્ચ શિક્ષણે તેની બુદ્ધિ ખીલવી છે અને સુસંસ્કારોએ તેનું ચારિત્ર્ય વિકસાવ્યું છે. પરંતુ તેનો વિવાહ કોની સાથે થશે—પ્રભાકર કે ઉપાકાન્ત સાથે? આ પ્રશ્નના ઉત્તર પર તેનું ભાવી જીવન અવલંબી

રહે છે પ્રભાકરના આત્મત્યાગથી તેનો માર્ગ મળ થાય છે ઉપા-
કાન્ત જેવા મેવાભિવાધી પતિ સાથે લગ્નમયિથી જોડાઈ તે પીડિ
તોના—ખામ કરીને સમાજથી દિશાયેવી સ્ત્રીઓના—ઉદ્ધાર અર્થે
જીવન ગાળે છે મરોજના પાત્રલેખનમા મૃદુવા કરતા કષ્ટ ખાસ
વિચિષ્ટતા નથી મૃદુવા માફક મરોજ પણ મમાજસેવાને અપનાવતી
એક નવીન યુગની ગુજરાતી યુવતીનો મુદ્દો નમુનો છે આવી
યુવતીઓને સીધે કટવાય ક્ષુધિત ગૃહજીવનમાથી કંકામ દૂર થઈ
આનંદ પ્રસર્યો હશે તેના અમરકારક ચિત્રો લેખક ગજુ કરે છે

પ્રભાકરને તેનો પિતા ઉર્મિલ કહે છે પગલુ આ ઉર્મિલ યુવક
જે અપૂર્વ સ્વાર્થત્યાગ કરે છે તે આખીય નવલન્યામા અતેરી ભાત
પાડે તેવી ઘટના મણી ચકાવ. તેને મરોજ નહોતી ગમતી એમ
નહોતુ તે જતાય પોતાના માસ્વાવસ્થાથી મિત્ર ગણેલા ઉપાકાન્તને
બચાવવા તે પોતાનુ મુખ જનુ કરતા અચકાતો નથી “મરોજ
મારી બહેન થાય હો.” એ શબ્દો જ નવલન્યાને કંચુતામા પપ
ટાની અટકાવે છે આ વિગત કૃત્ય દ્વારા પ્રભાકર પોતાના હૃદયની
વિશાગતા બતાવી આપે છે આ સિવાય પ્રભાકર અન્ય દિશામા જે
કર્તવ્ય આદરે છે તે તો મુવર્ણક્ષરે નોંધવાયોગ્ય છે એકયે દાયે તે
મુ પ્રયોગશાળાની સ્થાપના કરે છે વિગ્નાનને પોતાનુ આશ્રય જીવન
આપવાની ધમશવાળા પ્રભાકર જેવા યુવકો ગુજરાતની દીર્ઘ માત્ર
ભારતવર્ષમા નહિ પણ સારાય વિશ્વમા પ્રમાણે આવા વિગ્નાનવીગનુ
ચિત્ર આપી લેખકે માત્ર તત્ત્વમયના નહિ પણ લવિષ્ણના ગુજરાત
નીયે સેવા બજાવી છે

જે મદાપ્રશ્નોની મમીક્ષા ‘મૃદુવા’ મા આદરવામા આવી
હતી તે આ નવલન્યામા વિકસિત સ્વરૂપે તરે પડે છે સ્ત્રીજીવનને
લગતા અને પ્રશ્નો ચર્ચામા આવ્યા છે પગલુ લેખક પ્રસ્તાવનામા
સ્ત્રીમાટે છે તે પ્રમાણે -

“ સ્ત્રીઓ સંબંધીના કેટલાક પ્રશ્નો આવ્યા હશે, તેનું પિષ્ટ-પેપણુ પણ થયું હશે : પરંતુ એ પ્રશ્ન એવો મંબીર છે કે એ સંબંધી પુનઃકિત થતી જ નથી એમ માન્યતા છે.”

લેખકનો પ્રિય વિષય દ્વિદુ લગ્નસંસ્થાનો હોય લગ્નજીવનને લગતાં અનેક સુંદર તેમ જ કરુણ ચિત્રો લેખકે દોર્યા છે. મંજુ-રમેન્દ્રનાં પરિણીત જીવનમાં જે કુપ્રપતા હતી તે ઉપાકાન્તના પ્રયત્નથી દૂર થાય છે એ આપણે જોયું ઉપાકાન્તનો આભાર માનતાં રમેન્દ્ર જે શબ્દો કહે તે કેટલાં મત્ત છે !

“ આજથી મારા જીવનમાં ઉત્સાહ વધ્યો છે.....આજે મારી જ્ઞાન્તિ દૂર થઈ છે. ખી. એ., એમ. એ. અથવા સ્વરૂપવાન પત્નીની જરૂર નથી પણ હૃદયની સુદરતાની જરૂર છે. એ સુદરતા નૈસર્ગિકરૂપે તો હોય છે જ. જો તે ખીલવવામાં આવે તો ખીલી શકે એમ છે.”

આપણે ત્યાં શારીરિક કળેડા ન થાય તે માટે જેટલી મંજાળ લેવામાં આવે છે તેટલી બુદ્ધિના કળેડા ન થાય એ માટે લેવામાં આવે છે ખરી ? માનસિક કળેડાના દુષ્પરિણામ બતાવવામાં લેખકે મારી સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે એમ ઇન્દુ-પિનાકી તથા કાન્તિ-ધીમતના સમારના દર્શન પછી કાણ નહિ કહે ? ઇન્દુ—તેજસ્વી અને બુદ્ધિમતી ઇન્દુ—પિનાકી જેવા અસસ્કારી અને વહેંચી પતિને પરણી કેટલી દુઃખી થાય છે ! આ જોઈ આવી કેટલીય ઇન્દુઓ આમ લગ્નની વેદી પર હોમાતી હશે એ પ્રશ્ન પૂછવાનું સ્વભાવિક મન થાય છે. ધીમતને બુદ્ધિશાળી પત્નીની હોય છે ત્યારે તેના નસીબમાં લખાયેલી છે કાન્તિ જેવી તદ્દન સકુચિત વૃત્તિની પત્ની ! આમ માનસિક અસમાનતાએને લીધે આ બન્ને દંપતીયુગ્મે દુઃખની ગર્તામાં ગમડે છે. ઇંગ્રેજ વિચારક મી૦ હેમર્ટનના શબ્દો સાથે લેખક મ પૂર્ણ મળતા છે :

* Yet I cannot think that any man of high culture could regard his marriage as altogether a successful one so long as his wife remains shut out from his mental life "

મંદુમા સમસથાની મામે નહ કંવાની જાનના નથી તે નરી સહનશીનતાની મૂર્તિ છે તે તો સ્વં ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની નારી વિધેની પકિત થાદ કરી, પોનાના નસીયને દોષ છે, મેમી ગહે છે ખરેખર !

" નગ્નત કુખી હશે અહીં નદી મહાનની સ્વચ્છન્દથી,
પણ નારીને રોવા વિના નહિ કર્મમા બીજુ કંઈ " x
મહામા આવી મહનશીનતા દેખાતી નથી તે તો બાળી જાવના જગાવની એક આગળ પડતા વિચારની યુવતી છે સરોજના વિવાહ એના માતપિતા એની મગજ વિરૂદ્ધ પ્રભાકર માથે કરશે એવી વાત આજ તો તે તો સ્પષ્ટ ગ્રહે છે કે —

ત્યારે મરોજબહેન મામા કેમ થતા નથી ? પગલુ મરોજ બહનને છે કે સિવનક્ષમી માસીને ? "

પોતાને ચોખ્ખ પતિ ન મળે તો મગ્યા શ કહે ? તે ગગ્તો બનાવે છે —

શુ સ્ત્રીથી કુવારા ન રહેવાય ? મમે તેવાની માથે પાનુ પડે તેના કગ્તો કુવારા ગી મેવામલ્નમા જીવન માગવુ જોઈદુ '
પગલુ આખીય વાનોના મધ્યમિદુ જેવુ સ્નેહમમિનન -
વાળુ પ્રકરણ સુરેખ ચિત્તજનો મુદ્દ નમુનો છે આ પ્રકરણમા

* "આમ છતાં દુ નથી ધરી રાકનો કે જ્યાં મુખી પત્ની પોતાના પતિના માનસિક જીવનમા જાગ્ર ન લઈ શકે ત્યાં સુધી એ સજ સદ્ગ નિવડ્યુ એમ કહેવાય — પી જ દેખઈન

x ' સ્નેહમુદ્રા '

તત્સમયનાં દરેક દરેક અગત્યનાં પ્રશ્નોને કલાત્મક રીતે ગુંથી લેવામાં આવ્યા છે. અરુરિરામને ત્યાં જે રનેદસમિલન રાખવામાં આવ્યું છે તેમાં ચાર વિભાગો પાડી લેખક દેશની રાજકીય, ધાર્મિક, આર્થિક અને સાંસારિક સ્થિતિનાં તાદરશ અને અસરકારક ચિત્રો આપે છે. આ ચિત્રો દ્વારા ગરીબાઇ, મામાજીક અન્યાયો, અંધશ્રદ્ધા, સ્વરાજ્યની ભાવના વિગેરે પ્રશ્નો પર અગત્યનો પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. મદાત્મા ગાંધીએ દરિજનોના ઉદ્ધાર માટેની પ્રવૃત્તિઓ હમણાં આદરી પરંતુ આજથી પચ્ચીસ વર્ષો પૂર્વે લેખકને આ શ્વર બંધુઓની સ્થિતિ જોઇ જે ભાવ ઉત્પન્ન થયા હતા તે નીચેનું ચિત્ર દર્શાવે છે:-

“ એક સખ્ય ગૃહસ્થ પાસે એક ભંગીયો બે નાનાં બાળક સાથે રોગથી અને જૂખથી દયાજનક સ્થિતિમાં આવેલો પ્રાર્થના કરતો હતો : ત્હેની સાથે એક હુષ્ટપુષ્ટ બ્રાહ્મણ, કપાળમાં ટીકું કરી, હાથમાં ખડતાલ લઇ શેઠને આશિર્વાદ આપતો હતો. દૂર એક પાદરી પેલા ભંગીયાને ‘આવ, આવ’ કહી બોલાવતો હતો. ભંગીયો કહેતો હતો કે ‘માબાપ, હું મરી જઈ’ છું, આ બે છોકરાં પણ જૂએ હેરાન થાય છે. હું હિંદુ ધર્મનો છું તો કૃપા કરી મ્હને ઉગારો. પેલા પાદરી મને લુગડા આપવા, પરણાવવા અને છોકરાઓને બાથૂાવી ઠેકાણે પાડવા કબુલ કરે છે. પણ ન્યા સુધી આપ જેવા મહેરબાની કરી મ્હને ઉગારો ત્યા સુધી હું વટલવા માગતો નથી. એક બે દિવસનું આપો, પછી મજૂરી કરીશ ને પેટ ભરીશ. ”

પેલા પ્રતિબંધિત સજ્જને શું કર્યું ?

“ બ્રાહ્મણને આપીએ તો જ સ્વર્ગે જવાય એ વિચારથી ભંગીયાને ના કહી. ભંગીયો તેમજ ત્હેના બે છોકરાએ બહુ આજીજી કરી. જૂખથી તમ્મર ખાઇ પડ્યાં, પરંતુ પાષાણ હૃદયનાં ગૃહસ્થને દયા ન આપી ‘એને કમ અડકાય !’ એ જ વિચાર.

તરત જ પેણો પાદરી આવ્યો. મગજામાથી મુવાનમગ કાઢ્યું અને છાંટ્યું. શુદ્ધિમાં લાવી પોતાના માણસ આવે ઈપીતાવમા મોકલ્યા.”

ઠહેવાની આવશ્યકતા રહે છે ખરી કે હિંદુ સત્જનની તગડો-ડાયેલું આ કુખી કુટુંબ હિંદુ ધર્મનો ત્યાગ કરી કોશીઅન બન્યું ! કેવું કશું પણ સત્ય ચિત્ર !

આ આધુનિક પ્રકૃષ્ઠ લેખકનું હૃદય જે ચિત્રોમા બ્યકત કરે છે તે ચિત્રો ખરેખર ભાવવાહી અને સુંદર છે.

“ઉપાકાન્ત”મા જે એક વિસિદ્ધતા છે તે આપણા માર્દિન્યની અન્ય નવલકથાઓમા ભાષ્યેજ મળી આવશે. આ વિસિદ્ધતા તે વિદ્યાનનો પ્રજ્ઞ દાખવે દેવાની પ્રમાદર ઇંગ્લેન્ડ જઈ વિદ્યાનની ઉચ્ચ કેળવણી મેળવી આવે છે અને લેનાવવામા એક પ્રયોગશાળા સ્થાપે છે આ વિષે લેખક કહે છે

આપણને સરલાના પ્રયત્નથી મળે છે. મરલા “ રસાયણશાસ્ત્રને આપણા ગૃહજીવનમાં ઉપયોગ ” એ વિષય પર લખણ આપે છે તે બતાવે છે કે લેખકની દષ્ટિ કેટલી જાંઘી આગળ વધી હતી.

“ ઉપાક્રાન્ત ”ને એક વૈજ્ઞાનિક નવલકથા તો ન જ દેહી શકાય; પ્રધાનતઃ એ સાંસારિક છે. પરંતુ પ્યુ પ્રયોગશાળામાં પ્રભાકરનો મિત્ર મી० વુલ્ફર વિદ્યુતનાં પ્રવાહ પર જે જે પ્રયોગો આદરે છે અને પરિણામે વિદ્યુતની સહાયથી ધરતું નાનામાં નાનું કાર્ય કરાવી શકે છે તે ધ્યાનમાં લેતાં જે ભોગીન્દ્રરાવનું જીવન લખાયું હોય તે તેઓ જરૂર એથઃ જીવેલ્સના જેવી અદ્વિજીતતત્ત્વયુક્ત વિજ્ઞાન-વિષયક નવલકથાઓ (Scientific romances) ગુજરાતને અર્પતે એવું કહીએ તો તેમાં જરાય અતિશયોક્તિ નહિ મળ્યાપ.

પ્રકરણ ત્રીજું

ત્રણ સુદર રૂપાન્તરો.

ભોગીન્દરાવની નિર્માણચક્તિ જોઈથી સુદર હતી તેનાથીય વધુ સુંદર પ્રતિનિર્માણચક્તિ હતી આ પ્રતિનિર્માણચક્તિના નિદર્શનો તેમના ટૉલ્સ્ટૉયના પુસ્તકોના રૂપાન્તરોમાં મળી આવે છે પરંતુ ટૉલ્સ્ટૉયના પુસ્તકો વિષે એક આખું પ્રકરણ દેવે પડી આવવાનું હોવાથી આપણે અહીં તેમના ટૉલ્સ્ટૉય સિવાયના અન્ય રૂપાન્તરોની કંઈક મમીક્ષા કરીશું આવી ત્રણ કૃતિઓ તેમના આદિત્યમા—ગુજરાતી સાહિત્યમા પણ—અમર થાન ભોગવે એમ છે આ કૃતિઓ તે (૧) “આસીસ્ટન્ટ કનેક્ટર”, (૨) ‘મોદિની’ અને (૩) ‘અગ્નિમય’. પ્રથમ અભ્યાસે કાષ્ટને એમ જ લાગે કે પ્રસિદ્ધ પુસ્તકો રૂપાન્તરિત હોઈ શકે જ નહિ—આનું પ્રધાન કારણ એ કે લેખકે મૂળની વસ્તુ સ્વીકારી તેની આસપાસ એવું ગુજરાતી વાતાવરણ રચ્યું છે કે કાષ્ટને પણ એમ જ માનવાનું કાળજી મળે કે આ પુસ્તકો સ્વતંત્ર હોવા જોઈએ, વાર્તાપ્રવાહ આગળ વધારતા લેખકે પોતાના મતબ્દો અને દષ્ટિ-મિંદુઓ પણ ક્યાંતક રીને દાખલ કર્યા છે અને પાત્રોદ્દાગ આપણા મનમાં અચૂકના ફેટલાક પ્રત્યે ચર્ચાવવામાં આવ્યા છે કે જોયો પુસ્તકના નિર્માણમાં અનુવાદ કરતાં મૌલિકતાનો ભાગ વધારે થાય છે, આવી રીને મર્જન અને અનુવાદની મીમાએ વિદગતા આ પુસ્તકોએ બોગીન્દરાવની આદિત્યમેવામાં અનેરી બાત પાડી છે.

‘આસીરટ કોન્ટ’ ઇ મ ૧૯૧૮મા વડોદરાના “મયાજી
 વગ્ધ” પત્રની બેટ તર્કિક પ્રકર થઈ આ નવવચ્ચાનુ વસ્તુ અંગ્રેજ
 ખક પેની કૃત ‘ધી ઇનએવીટેમન ઓ’ પરથી ધણા ફેરફાર માથે
 આપ્યું છે અંગ્રેજી સાહિત્યથી પગિચિત કાષ્ઠ પણ અભ્યાસીને
 પ્રશ્ન સ્વભાવિક પૂછવાનું મન થશે કે પેની જેવા એક તદ્દન
 ધાગણ કોટિના લેખકની વાતોને ગુજરાતીમા ઉતાવળા ભોગીન્દ્રગાર
 ના માટે લનચાસા ? ત્યારે રૂપાન્તર જ કરવું હતું ત્યારે મીમીમ
 હેનરી વુડ મેરી કારેલી ઓડ લીટન વિગેરે પ્રથમ કોટિના લેખકોની
 ૩૦૦ વાર્તાઓમાથી કાષ્ઠ એકાદનું ગુજરાતી શા માટે ન કર્યું ? પેની
 ગ્રેજી સાહિત્યમા કષ્ઠ દિશિષ્ઠ થાન ભોગરતો નથી ત જ
 પ્રમાણે ધી ઇનએવીટેમન હો એટલું બધું ગણીતું પણ નથી
 ત્યારે આપણા લેખકે રૂપાન્તર કરના માટે આ પુસ્તક શા માટે
 પસંદ કર્યું ?

આનાં કારણો શોધવા અધરા નથી પ્રસ્તુત પુસ્તકમા કેટલાક
 એવા અગત્યના પ્રશ્નો એક એકનો ઇન્ડિયનના દૃષ્ટિબિંદુથી ગણુ
 કરવામા આવ્યા હતા કે જેથી લેખક આ જ પ્રશ્નો નવેસથી આપણા
 વાચકોની દૃષ્ટિ મમક્ષ મૂકવા ઉદ્દેશિત મન્યા અને બીજી અગત્યનું
 કારણ એ કે એક એકો ઇન્ડિયન ભારતવર્ષના કેટલાક રીતરિવાજોની
 જે ઝાટકણી કાઢે છે તેનો યોગ્ય ગદીયો આપવો એકો ઇન્ડિયન
 લેખકોના માનસમા કેટલીય વખત આપણા સમાજને માટે જે પૂર્વગ્રહો
 હોય છે તે તેમના પુસ્તકમા ઉતરે છે અને યોગ્ય રહીયો ન મળવાને
 પરિણામે ભારતવર્ષના સમાજ અને સંસ્કૃતિના જે ગિપરીત ચિત્રો એમા
 આવે છે તેથી અન્ય દેશોમા ભારતીય સંસ્કૃતિને ધણી હાનિ પહોંચે
 છે મીજે પક્ષે આવા લેખકો અલિપ્ત દૃષ્ટિબિંદુથી આપણી સામા
 જીક અસમાનતાઓ અધશ્રદ્ધાઓ, રીત અને ગિવાજો પર નવો જ
 પ્રકાશ નાખી તેમને તેમના યોગ્ય સ્વરૂપમા ખુલ્લા કરે છે આમ
 અન્ય સાહિત્યની દૃષ્ટિથી અચારેના કેટલા પ્રશ્નોના નિરાકરણ અમમય

નિવડે છે આથી રીતે આ જાતના પુસ્તકોના જેમ ભાગતીય સરકૃતિનું એકપક્ષી દર્શન મળે છે તેમ આપણા સામાજિક પ્રશ્નો પર નવા દૃષ્ટિકાણથી પ્રકાશ નાખવા મા આત્મા હોય છે આમ એક બાબતે જેમ ગેરફાયદો છે તેમ બીજી બાબતે ફાયદો પણ છે

આવા કદાચ કારણોથી આકર્ષાઈ લેખકે આ પુસ્તકનું ગુજરાતી રૂપાન્તર કર્યું ભોગીન્દ્રરાવ હમેશા પૂર્વ અને પશ્ચિમના સુદર સમન્વયમાં માનતા એ તો એમની આગની બે વાર્તાઓની સમીક્ષા પરથી માલમ પડ્યું હતું પ્રખર શાહીવાદી વેન્ડે ગુડાઈ બ્રાહ્મીય દ્વિદુસ્થાનમાં ધણા વર્ષો સુધી રહ્યો હતો અને પરિણામે તેને નીચેનું જે સૂત્ર ઉચ્ચાર્યું તેનાથી આ પૂર્વ પશ્ચિમના સમન્વયને ધણું નુકશાન પહોંચ્યું આ સૂત્ર તો હવે જોટલું પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે તેટલે જ દગળાં એનો યોગ્ય ગદીયો પણ મળી ગયો છે

"East is East and West is West

And the twain shall never meet."

અનેક એવો ઇંડીયન આ સૂત્રને વાગી રહ્યા છેની પણ તેમનો એક હતો ભોગીન્દ્રરાવ આ જ લેખકની મૂળ વસ્તુ નહોતે આ પૂર્વ અને પશ્ચિમની બિન્ન બિન્ન સરકૃતિઓનો કેવી રીતે સમન્વય થઈ શકે તે મતાન્યુ આપણા—દ્વિદવાસીના—મગજમાં નિપજતી Inferiority Complexની ભાવના કેટલેક અંશે દૂર કરી

જીવજનના નામક એક ગુજરાતી મુવકે ઇંગ્લેન્ડ જઈ આઈ સીંગ એસ૦ ની પરીક્ષામાં પાસ છે ઇંગ્લેન્ડના તેના નિવાસ દરમિયાન તેને મીઠા એની માથે સારો પગિયવ ચાલે છે અને આ પગિયવ એક સાધારણ પગિયવ કગતા નહુ દઢ રૂપ ધારણ કરે છે એની એક સુદર અને મરકારી આગ નાળા છે પણ તે બિચારી અધ હોરાથી જીવજનવાનને નેના પ્રત્યે નવારે દયા આવે છે એનીને પણ જીવજનના પ્રત્યે, તે એક દ્વિદુસ્તાની હોવા છતાંય કુળી લાગણીઓ છે નેને નિચારીને આજો ન હોરાથી ને કાળા ઘોળાનો બેદ મમજતી

સીરીલીયન તેને ગમત્તવે છે તે પણ તેને ગમતું નથી. જીવણલાલ ન્યારે હિંદ જ્યાં ઉપડે છે ત્યારે એનીના હૃદયમાં સ્વભાવિક વ્યથા થાય છે. જીવણલાલ તેને મુકામળ 'લીલી' (પદ્મ) નો એક ગુચ્છ આપે છે અને ત્યારથી એની 'લીલી' નામ ધારણ કરે છે કે જેથી તેને જીવણલાલની સ્મૃતિ નિરંતર તાજ રહે. તે હિંદ આવી જીવણલાલનો ગૃહમંભાર જોવાની ઈચ્છા દર્શાવે છે.

જીવણલાલ પોતાના જીલ્લામાં જ—અમદાવાદમાં જ—આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર તરીકે નિમણ છે. હિંદુસ્તાન આવતાં વાર જ તેની મુશ્કેલીઓની પરંપરા શરૂ થાય છે તેની પત્ની શાન્તિ તદ્દન અભણ, અસરકારી અને “બોચીયુ” હોય છે. તેના માતાપિતા તેના ઉચ્ચ હોદ્દાને લીધે પોતાના અન્ય સગાવહાલાઓ અને લાગતાવળગતાઓ માટે તલાટી કે મામલતદાર જેવી જગ્યાઓ મેળવવા માટે તેના પર દબાણ કરે છે. તેઓ લાચર લેતા પણ વિચાર કરતા નથી જીવણલાલના વડા અધિકારિ તરીકે મીં. મીલન કલેક્ટર હોય છે અને એક અગ્રેજ હિંદુસ્તાનના “નેટીવો” પ્રત્યે કેવી રીતે વર્તેલુ તે વિશે પોતાના મક્કમ વિચારો હોવા છતાંય તે જીવણલાલ પ્રત્યે અનુકંપા દાખવે છે અને તેની સાથે ઉપરી તરીકે નહિ પણ મિત્ર તરીકેનું જ વર્તન રાખે છે. મીં. મીલન ન હોત તો જીવણલાલને નોકરીમાં ટકવું મુશ્કેલ થઈ પડતે

જીવણલાલ સાથે વિલાયતમાં યુનીલાલ નામક એક અન્ય ગુજરાતી યુવક અભ્યાસાર્થે ગયો હતો અને તેની સાથે જ પાછો ફર્યો હતો તેની યુવાન બહેન કમળા પણ ઉચ્ચ કેળવણી માટે વિલાયત ગય છે અને લીલીને ત્યાં જ રહે છે. કમળા અને લીલી વચ્ચે બે બહેનો કરતાંય વધુ સ્નેહ જ ધાય છે અને ન્યારે કમળા સ્વદેશ પાછી ફરે છે ત્યારે તેની સાથે બારતવર્ષ જોવાની ઉત્સુક, જીવણલાલને ફરીથી

મળવા આતુર, લીલી પણ હિંદ આવે છે અને અમદાવાદમાં મીં
મીલન કલેક્ટરના બંગલામાં તેની મહેમાન તરીકે રહે છે. જીવણલાલ તેને
વારંવાર મળવા આવે છે પણ તેના સ્વર પરથી લીલીને તરત ખ્યાલ
આવે છે કે આ જીવણલાલ અને ચાર વર્ષ પહેલાનાં વિલાપતાના
જીવણલાલમાં આસ્માન જમીનનો ફેર ચર્ધા ગયો છે. કમળા પણ
ત્યાં આવતી જતી હોય છે અને લીલીના પ્રયત્નથી આ બે ધુવાન
હિંદીઓ એકમેક પ્રત્યે આકર્ષાય છે. જેમ જીવણલાલનાં કુટુંબીઓ
મંકુચિત વિચારના હતા તે પ્રમાણે જ કમળાના ભાઈ તથા અન્ય
કુટુંબીઓ પણ સંકુચિત વિચારનાં હતા. તેઓ કમળાને જીવણલાલને
મળવા પણ દેવા ખુશી નહોતા. આ બન્ને વચ્ચે શાંતિભેદનો જે મોટો
ખડક છે તે બન્નેને દૂર અને દૂર જ રાખે છે. લીલીને આ સાહે છે
પરંતુ મીલન તેને સ્પષ્ટ સમજાવે છે કે હિંદુઓ તો કાષ્ઠ પણ રીતે
ઉંચા નીચાનો ભેદ બ્રૂલગે નહિ !

લીલી શાંતિને મળવા ધણી ઉત્સુક હોય છે. પોતાના જીવણ-
લાલની પત્ની કેવીક હશે ! તે એક દિવસ ઓચીંતી જીવણલાલને
ત્યાં જઈ ચઢે છે પરંતુ આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટરના માતૃશ્રીને એ ગમતું
નથી. એને ભેદને શાંતિનું નાક ચઢી જાય છે. શાંતિ એટલી બધી
જડ હોય છે કે તેને જીવણલાલ અને લીલીના ગુઢ મંત્રધનો
ખ્યાલ જ આવી શકતો નથી ક્યાંથી આવી ચે શકે ? તેની સાસુ
તેને હમેશા કહેતી કે પેટી આધળા મડમડી તેની શોક્ય થઈને
આવશે ! લીલીને આ પ્રમંથનો અનુભવ જાણે ઝાઝો હોય તેમ તે
મીં અને મીસીસ જીવણલાલને મીં મીલનને બંગલે ચાહપાણી માટે
આમત્રણ આપે છે ! શાંતિને જીવણલાલ પોતાની માથે આવવાનું કહે છે
ત્યારે તેનો મીઝજ ઠેકણે રહેતો નથી : તે ન બોલવાના ચબ્દો
બોલે છે પરંતુ પતિના હુકમને તામે ચલા વિના છૂટો ન હોવાથી
આવવાની હા પાડે છે. જીવણલાલની મા અને ફાઈને આ મડમડીનાં

ઘરમાં વળી જવાનું કેવું એ પ્રશ્ન મુઝવે છે અને ફાઈની દીર્ઘ દષ્ટિ અને સમયસૂચકતા (!) ને લીધે શાંતિને ઠેકાણે ઘરની એક સાધારણ નોકરડી શાંતિને સ્વાંગ ધરી—આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટરની પત્ની હોવાનો દાવો કરી—કલેક્ટર સાહેબને ખંગલે આવે છે ! અહીં લીલી અને મીસીસ મીનન તેનું હેતુપૂર્વક સ્વાગત કરે છે પણ શીખવી ગણેલી ચાર બદામની આ હાથકી સ્ત્રી લવાડા કરે છે. જીવજીવતા આંધ છે અને આ સ્ત્રીને—પોતાની બનાવટી પત્નીને—જોતાં જ તે આજો બને છે. તે એકદમ આખીય પરિસ્થિતિ સમજી ગય છે અને પેલી સ્ત્રીને વિદાય કરી દે છે. તે આ અપમાનભર્યા બનાવ માટે લીલી તથા મીનન મીસીસ મીનનની અંતઃકરણપૂર્વક ક્ષમા યાચે છે. મીનન હિંદુઓની માંસારિક સ્થિતિ કેટલી કફોડી હોય છે, તેઓનાં સ્ત્રીમંડળના વિચારો કેટલા સાંકડા હોય છે, એ મર્વ બરામર જણતો હોવાથી જીવજીવતાની કઠંગી સ્થિતિનું કારણ સમજે છે અને શિખામણના બે શબ્દો કહી જીવજીવતાને આશ્વાસન આપે છે.

મીસીસ જીવજીવતા માટે જે જે મોટા કિલ્લાઓ લીલીએ—બ્રહ્મસેથી લીલીએ—ઘડ્યા હતા તે આવી રીતે જમીનદોસ્ત બન્યા. તેને હજી કમળાના લવિષ્ય માટે મારી આશાઓ હતી પરંતુ આ આશાઓને પણ સખત આઘાત લાગવાનો હતો તેને ધણીય વખત એમ થતું કે જીવજીવતા તથા કમળા લગ્નથી ન જોડાઈ શકે ? પરંતુ જીવજીવતાની પત્ની હયાત હતી અને તે ‘ઉચ્ચી’ શાંતિને હોવાથી તેના માન્ય કમળા જેવી મંસ્કારી અને સુંદર પણ નીચી શાંતિની કન્યા ન જ લે એ વાત મોલન દ્વારા તે મમજતી અને તેના વિચારો ઉડી જતા. કમળાના લગ્ન એક પીસ્તાળીસ વર્ષનાં અણધારે બીજવર સાથે કરવાની જોડવણ ચાલી રહી છે એવી ખબર મળતાં તેનું લાગણીવશ હૃદય ધણું જ દુભાય છે.

આ બાબુ શાંતિને હજી સુધી સંતાન ન મળ્યું હોવાથી તેની

સાસુ એક મહાત્માને પોતાને ઘેર બોલાવે છે. જીવજીવાલને આ મહાત્માનું આગમન જરાય પસંદ નહોતું તે છતાંય તેના કુટુંબીઓમાં અધશ્રદ્ધા એટલે દરજ્જે વ્યાપી રહી હોય છે કે તેનો વિચાર શો છે તે જાણવાની પણ કોઈને દરકાર નથી. શાંતિ આ મહાત્માને જોતાં હર્ષધેલી બને છે અને આ પ્રતાપી પુરૂષના પ્રસાદથી પોતાને ત્યાં ધાડીયું બધારે એવી તેને દૃઢ માન્યતા થાય છે. મહાત્મા શાંતિને એકાંતમાં મળવાની ઇચ્છા દર્શાવે છે પરંતુ જીવજીવાલને આ સૂચના ગમતી નથી. તે શાંતિને આખી રાત ઓરડામાં પૂરી રાખે છે અને પરિણામે શાંતિ મહાત્માના એકાંત મેળાપનો લ્હાવો લઈ શકતી નથી. મહાત્માનો ગુસ્સો સર્વ હૃદ વટાવી જાય છે અને તે જતાં જતાં જીવજીવાલને “ તું મુજો યમ જ ” એવો ભયંકર શાપ આપતા જાય છે. તેના કુટુંબીઓ હવે નક્કી માને છે કે આસીરદંટ કલે-કટરની વાગ્યા જશે પરંતુ તેનું કંઈ બનવું નથી. મહાત્માનો શાપ ફળતો નથી : જીવજીવાલની જીભ સત્યામત રહે છે. વિલાપતથી મેલી વિદ્યા શીખીને આવ્યો માટે જ શાપ ન લાગ્યો એવું શાંતિ અને તેની સાસુ માને છે. આમ ન હોય તો આવા મહાત્મા પુરૂષનો શાપ કેમ મિથ્યા જાય ? પરંતુ મહાત્માના આગમન પછી જીવજીવાલના ધરમાંથી સુખ—જે રહ્યું સહ્યું સુખ હતું તે પણ—અદશ્ય થાય છે. તેની માતા તેને કાશી, બદ્રિનાથ, ભૈરવનાથ વિગેરે સ્થળોની યાત્રા કરી પાવન થવાનું કહે છે અને કંઈક માતાને ખુશ કરવા અને કંઈક પ્રવાસનો લાભ મેળવવા જીવજીવાલ સહકુટુંબ જનારો જવા નીકળે છે. કાશી-વિશ્વનાથના દર્શન કરી માતાની સલાહનુસાર જીવજીવાલ અને તેની પત્ની ભૈરવનાથના દર્શન જાય છે પરંતુ ત્યાં જતાં જીવજીવાલને અનેક અવનવા વિચારો આવે છે અને તે આ યાત્રા માડી વાળવાનું કહે છે. પરંતુ શાંતિના હૃદ અને દુરાગ્રહ પાસે તેનું કંઈ ચાલતું નથી. ભૈરવનાથના ભયાનક પર્વતોના શિખરોપર આવેલી એક એકાંત ગુફામાં તેઓ દર્શનાર્થે જાય છે,

પરંતુ આ દર્શન જીવજીવાણને બારે પડે છે. પોતાનો શાપ સંકળ કરવા ઉત્તુકત પેલો મહાત્મા ત્યાં હોય છે અને એક હપ્પીમની મદદથી તે જીવજીવાણને સપડાવી તેની જીભ કાપી લે છે. આ રીતે મહાત્માનો શાપ સંકળ થાય છે અને જીવજીવાણ મૂંઝો બને છે. શાંતિ તો આ બનાવથી જરાયે વ્યથિત થતી નથી. અને મહાત્માનો શાપ ફળ્યો એ વિચારે તે હરખાય છે. મહાત્માનું અપમાન કરવાથી આવું જ થાય ને ?

કમળાના કુટુંબીઓ તેના લગ્નની મર્ચ તૈયારીઓ કરે છે પરંતુ કમળાના બાવી સુખનો કોઈ પણ વિચાર કરતું નથી. જેમ જેમ લગ્નના દિવસો પાસે આવતાં જાય છે તેમ તેમ તેની ગ્લાનિ વધતી જાય છે. લીલી અને મીસીમ મીઠાન હવાફેર લાનોલી ગયા હોય છે ત્યાં તે એક પત્ર લખે છે અને પોતાનાં હૃદયનું દુઃખ રડે છે. લીલીને આ યુવતી લગ્નની વેદીમા આવી રીતે હોમાય તે ઠીક લાગતું નથી તે કમળાને લાનોલી નામી આવવાની સલાહ આપે છે અને કેવી રીતે આવડું એ સુકિત સમજાવે છે. પોતાના કુટુંબીઓની આંખમાં ધૂળ નાખી કમળા એક ક્રીસ્ચીયન આપાનો વેશ પહેરી લોનાવણા બાગી જાય છે.

દુઃખી જીવજીવાણને હવે મંમારમા રમ્મ રહ્યો નથી. ને બગ્ન હૃદયે ઘેર પાછો આવે છે પરંતુ ધરના કાવાદાવાથી તેને જરાય શાંતિ ન મળવાથી તે લાનોલી ચાલ્યો જાય છે. હથરકૃપાથી શાંતિને મારા દહાડા હોય છે પરંતુ તેને મૃન બાળક આવવાથી તેના સાસુ તેના પર ગુસ્સે ભરાય છે. એક તો જીવજીવાણ જેવા રળતા કમાતા છેકરાને બગાડ્યો અને આ જોણું હોય તે પ્રમાણે મરેલા બાળકને જન્મ આપ્યો ! આ મહાન ગુન્હા માટે તેની સાસુ તેને ડગલે ને પગલે હેરાન કરે છે. કંટાળેલી શાંતિ માસુના ત્રાસમાથી છૂટવા કુવામાં પડતું નાખી આત્મહત્યા કરે છે.

અધ લીલીના પ્રયત્નથી મુંગા જીવજીનાન અને કમગાના લગ્ન થાય છે અને વગ્ન માદ આ દપની લીલીને લઈ ઈજ્જતના મુખ્ય શહેર કેરોમા જઈ રહે છે. અહીં જીવજીનાન કમગાના પિતાનું તમા કુતું કામકાજ મળાણે છે આમ આ મુજો હિદી, અધ આગદ મુવતી અને કમગા પોતાના જીવિષ્યના દિવસો સ્વદેશથી દૂર નિર્ગમન કરે છે.

આ પ્રમાણે આ નવતકથામાં દિદુ મસારના અનેક અગત્યના કાયડાઓની ગમમય ચર્ચા કરવામાં આવી છે. સૌથી પ્રથમ તે વિદેશીઓની નજરે આપણા મમાજનું જે ચિત્ર દેખાય છે તેનો તાદરશ્ય ચિત્તાગ્ર આપવામાં આવ્યો છે અને આ ચિત્તાગ્ર આપવામાં હિદુ મસારના ઘણા પ્રશ્નોનું એકપક્ષી અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે તે માથ્યા વિના ગહેનું નથી ઉઠાહરણ તરીકે કેટલેક સ્થળે જીવજીનાન અને તેના મિત્ર મુનીવાનના સ્વભાવના ચિત્રો એવી રીતે આપવામાં આવ્યા છે કે કોઈને પણ એમ લાગ્યા વિના ન રહે કે વિભાવતથી ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરી આવેલા મુવકો આમ ન વર્તે આવા એકપક્ષી ચિત્રો વાસ્તવિકતાથી જોટલે અશે દૂર છે તેટલે અશે તેઓ પૂર્વનું ખોટું ચિત્ર પશ્ચિમ મમજ રજી કરે છે

કેટલાક અગત્યના પ્રશ્નો પર જે પ્રકાશ નાખવામાં આવ્યો છે તે આવકારદાયક છે આપણા વિદ્યાપીઠની કેળવણી પામેલા મુવકો ઉચ્ચ અજ્ઞાસાર્થે પદ્ધતિગમન કરે છે ત્યાં તેઓ અનેક ઉચ્ચ આદર્શો સેવતા થાય છે જીવન શુ અને વગ્ન શુ એ પ્રશ્નો પર તેઓ વિચાર કરે છે પરદેશીઓના જીવન જોઈ તે પ્રમાણે ગહેના આતુર બને છે પરંતુ સ્વદેશ દગ્તા પરિણામ શુ આવે છે ? આ પાશ્ચાત્ય કેળવણી પામેલા મુવકો પોતાના કુટુંબથી અને સમાજના કપરા મધનથી કટાગ્રે છે તેઓની પત્ની તેમના માનસિક જીવનમાં જરાયે રસ લઈ શકતી નથી એટલું જ નહિ પરંતુ શાંતિ જેવી

અણુધન પત્નીઓ તો પતિના કાર્યક્ષેત્રમાં અતગત નાખે છે. જીવ-
ણવાવના ગૃહમંસાર દ્વારા લેખક આ અગત્યનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરે
છે. બહાર અમદાવાદ છૂટાને આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર ગણાતો અધિકારી
ધેર ગરીબ ગાય જોયો જની રહે છે. તેની મતા લાયક છે પણ
તેનાથી—અયુક્ત કુટુંબની મંથા તૂટી ન પડે એ બીકથી—કંઈપે
થમ રાકતુ નથી. આવી કઠગી પરિસ્થિતિઓમાંથી મમાજને ઉગા-
રવા માટે લેખક ગસ્તો બતાવે છે કે.—

“ એ યુવાનોમાંથી અસંતોષ દૂર કરાવવા એમના જીવનમાં
સાથેમાથ જ વિહાર કરી શકે એવી પુત્રીઓ મનાવવી એ
માનાપનું કર્તવ્ય છે. કન્યાકેળવણી એવી ગીતે આપવી
જોઈએ કે તે જે વાતાવરણમાં મૂકાય તે વાતાવરણમાં શાંતિ,
આનંદ અને પવિત્રતા પ્રમરી શકે.”

આ જ દૃષ્ટિમિત્ર લક્ષમાં રાખીને કમળાનું પાત્રલેખન થયું
છે તે વિશ્વાસમાં ઉચ્ચ કેળવણી લે છે અને જીવનના પ્રશ્નોને
યોગ્ય દૃષ્ટિકોણથી નિગમતા શીખે છે. લગ્ન જેવા મહાન પ્રશ્નની
ગંભીરતા તે મરામત મમજે છે અને જ્યારે તેના મગાબદલા તેની
મજા નિરૂદ્ધ તેને એક મોટા વયના મીજવરને પરણાવવા તત્પર થાય
છે ત્યારે તે કુટુંબ માટે બહુ જગાડે છે અને ભાગી જાય છે.
કમળાના પાત્રદ્વારા લેખક હિંદુ સમાજનો એક અન્ય અગત્યનો
પ્રશ્ન રજૂ કરે છે. આ પ્રશ્ન તે રોડીવ્યવહાર ત્યાં બેટીવ્યવહારનો
છે. જીવણનાને કમળા માથે પરિચય કરાવવામાં આવે છે પરંતુ
આ બન્ને લગ્ન કરી શકે એવી સ્થિતિમાં નથી કારણ કે એક દશા
છે જ્યારે બીજી નિશા છે! આટલો નહાતો અતગત તેમના જીવનની
વચ્ચે એક મોટો પર્વત ઉભો કરે છે. હિંદુ સમાજની અદર આવી
નાની નાની ઝાંતિઓના સકુચિત વાડાથી લગ્નસરથાને કેટલી
ગંભીર હાર્નિ પહોંચે છે તેનું તાદૃશ્ય ચિત્ર કમળાના જીવનમાંથી

મળી આવે છે જીવણવાવ જેના સુશિક્ષિત યુવકને આ પરિસ્થિતિ કેટલી મુઝવે છે તે તેના નીચેના ઉદ્ઘારો સ્પષ્ટતાથી કહી આપે છે -

"કમળા ખરેખર કમળ જેવી સુશોભિત અને સુદૃઢ છે લીલીના સર્વ સમ્પદ એના પર પૂરેપૂરા પડ્યા છે તે લીલીની પ્રતિભા જ છે માત્ર લીલી અંધ છે કમળામા કોઈ તરેહની ખોડ નથી લીલી યુરોપીયન છે, કમળા હિંદુ છે બન્ને કુમારિકા છે પરંતુ મારે કમળા માથે રોટીઅવહાર નથી . . . શાંતિને બદલે કમળા જેની પત્ની હોય નો' . માને ફરી પછાવવા વિચાર છે, તો કમળા જેવી સ્ત્રી મળે તો કેટલો સુખી થાઉં ' પણ એવી કોઈ કન્યા મારી ન્યાતના છે ખરી ? "

અન્ય અગત્યનો પ્રશ્ન એ છે કે સીરીસ સર્વિમ જેવી સનદી નોકરીઓની પરીક્ષા હિંદી યુવકો પાસ કરે છે સ્વદેશ પધારતા આ યુવકોને ઉચ્ચ જગ્યાઓ મળે છે તેમથી કેટલા આ જગ્યાની જોખમદારી સમજી શકે છે ? તેઓ પોતાના ઓદ્દાની ફરજો અદા કરી શકે છે ખરા ? જીવણનાલનો મા તવાનીની જગ્યા ખાલી પડે છે ત્યારે પોતાના બાઈની બનામણ કરે છે અન્ય ઉમેદવાર શાંતિને હિરાજડિત બગડીઓ બેઠા આપે છે ! પરંતુ આ ચિત્રોમા એક મોટી ઉણપ એ છે કે તે બારોબાર આતશયોક્તિઓથી ભરેલા છે માનવસ્વભાવ એકે મરખો ગહેવાનો—બને પછી તે માણસ યુરોપીઅન હોય કે હિંદી ફક્ત હિંદીઓ જ લાયક રસ્તે લે છે એમ કહેવું હિંદના યુવકવર્ગની બદનસી ક્યાં મરામત છે લાયકતા નીતિ-શાસ્ત્રની ચચામા ઉતરવાનું આ સ્થાન નથી પરંતુ સત્યને ખાતર સ્ત્રીનારત્ન જોષએ કે ધણાય હિંદીઓએ ઉચ્ચ ઉચ્ચ જગ્યાઓ મેળવી છે અને તેની જોખમદારીને સર્વ રીતે લયક નિવડ્યા છે આપણા લેખકે મૂળ અંગ્રેજીમાંથી જીવણવાવનો અસાર ઉતાર્યો અને અંગ્રેજ લેખકે જીવણવાવમા મૂકેના અવગુણો પણ ઉતાર્યા તેથી આ અતિ-

સંયોજિતથી બરપૂર ચિત્ર ઉપરિચિત થવા પામ્યું. બાકી ન્યાયની ખાતર કશું કરવું નોંધએ કે આજેય સીરીઝ સર્વિસમાં અનેક ગુજરાતી યુવકો છે. પરંતુ તેઓને જીવજીવંતની દોષ્ટિએ મૂકવા એ સમસ્ત ગુજરાતનું તદ્દન ખોટું ચિત્ર દોરવા બરાબર છે. આ ગુજરાતી યુવકો સર્વ રીતે પોતાના ઉચ્ચ ઓદ્યાને લાયક નિવડ્યા છે અને નોખમદારીની ખાતરમાં પોતાના અંગ્રેજ સાથીદારો કરતાં જરાય ઉતરે એવા નથી. આવા અતિસંયોજિતયુક્ત ચિત્રોથી મોટામાં મોટો હાનિ એ થાય છે કે જાણે અજાણ્યે આપ-શુભા અસ્પતાની બાવના—Inferiority complex—આવે છે.

અંધશ્રદ્ધા અને વહેમ આપણા ધર્મની આસપાસ એવી રીતે વળગ્યા છે કે સારા સમાજને તેઓ ચૂસી ખાય છે. આ અંધશ્રદ્ધા દૂર કરવાનો પ્રયાસ આ પુસ્તકમાં મહાત્મા મદનમોહનજીના ચિત્ર દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. શાંતિ જેવી અનેક ભોગી સ્ત્રીઓ આવા દંભીઓની કપટભાવમાં ફસાય છે તેનું પ્રધાન કારણ અંધશ્રદ્ધા. શાંતિ પોતાના પતિ તરફ જે વર્તન ચલાવે છે તે ખૂબી શકાય એમ નથી. આ પ્રશ્ન પર આવતાં આ વાર્તાનાં પર્યવસાન માટે કંઈક લખવું અસ્થાને નહિ ગણાય. મહાત્માનો શાપ ન ફળ્યો—અને આવા શાપો કદીય ફળતા નથી જ—તે માટે લેખક જીવજીવંતને મહાત્માના પદ્યંત્રમાં ફસાવે છે અને તેને જીવવિહોળો બનાવી મૂકે છે. જીવજીવંત જેવો સરળ માણસ પોતાની પત્નીની અંધ-શ્રદ્ધાને લીધે જ આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે એ કંઈ જાતનો ન્યાય ? આ ક્યા પ્રકારનો poetic justice ? પરંતુ આ પર્યવસાનથી આખા પુસ્તકમાં એક રૌદ્ર રેખા પ્રધાનતઃ તરી આવે છે એ કારણથી જ આ અંત લાવવામાં આવ્યો હોય એમ લાગે છે. આ પર્યવસાન પુસ્તકના અંત ભાગને કારણની હાયાથી વ્યાપ્ત કરી દે છે. અંધ લીલી અને મુગો જીવજીવંત ! આ ભાઈજીનેનો ભેડીનાં કારણભર્યા ચિત્રો સફળતાપૂર્વક દોરાયા છે.

“ આસીસ્ટન્ટ કનેક્ટર ” ના આ અગત્યના પ્રશ્નોની સમીક્ષા પરથી માલમ પડશે કે પ્રસ્તુત પુસ્તક રૂપાતર છે તે છતાંય તેમાના પ્રશ્નો એટલી મોવિકતાથી ચર્ચવામા આવ્યા છે કે પુસ્તક પગલાપા પરથી ઉતાવવામા આવ્યું છે એવું ભાગે જ લાગે વાતાવ્રવાહ છેવટ સુધી એકે મરખો વહે છે અને શુ પર્યવસાન આવશે તે જાણુના માટે પગે પગે વાચન્તી છતાંમા વધતી ગહે છે મ્મગા, લીલી અને મીવનના પાત્રો મુરેખનાથી દોગવામા આવ્યા છે ખાસ કરીને કમગાનુ પાત્ર જે રીતે દોરવામા આવ્યું છે તે આ પાત્રને સજીવ મનાવે છે ઉપર કંચુ તેમ આ પુસ્તકમા થોડીવરૂં અતિશયોમ્નિમયો ચિત્રો ન હોત તો પુસ્તકનું મૂલ્ય હમણાં હ તેના મગનામ અવશ્ય ઉચ્ચ ગણાતે આનો દોષ ગુજ્જગતી રૂપાન્તર મગને તો ન જ અપાય આ માદ કરતા રૂપાન્તરકારે અનેક નવા પ્રશ્નો દાખન આ છે તે વિમરણ ન જોઇએ અને આ પ્રશ્નોની ત્રીજીવટભરી મમીક્ષા મગવામા લેખક—રૂપાન્તરકાર—અનેક સ્થળે સ્વતત્ર મર્જનની સીમા પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે

*

*

*

મોહિની’ ભોગીન્દ્રરાવની મુદર અનુનાદચક્રિતો મૌથી મક્ષણ તેમજ મપૂર્ણ નમુનો છે અખમિન’માય આ અનુવાદશક્તિ ધણી ઉચ્ચ ક્ષાત્રિએ પહોચી હતી પરંતુ દુભાગે તે નાર્તા અપૂર્ણ ગ્હી એલે આખા પુસ્તકના સમગ્ર દર્શન પછી જે મરદારો રહેવા જોઇએ તે ચોખ્ખી રીતે ગહેતા નથી

મોહિની’ પ્રખ્યાત અંગ્રેજ લેખિકા મીસીસ હેનરી પુડની પ્રસિદ્ધ નવનમ્યા ‘The Danesbury House’ ન રૂપાતર છે મૂળ અંગ્રેજ નવનમ્યા—તેમા ચર્ચેલા પ્રશ્નોની દષ્ટિએ નહિ પણ શુદ્ધ માહિતિય દષ્ટિએ—ઈંગ્લેન્ડના નવનમ્યાસાહિત્યમા ધણ ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે વાર્તાની વસ્તુ એટલી આકર્ષક અને હૃદયગમ

છે કે તે શરૂ કર્યા પછી પૂરી કર્યે જ રાચકની રસવૃત્તિ અને જગાસા મંતોપાય.

મીસીસ હેનરી વુડની નવલકથામાં મુખ્ય પ્રાન મઘપાન અને તેથી નિપજતાં કર્ણ પરિણામોનો છે. ઇંગ્લંડમાં મઘપાનની બદીએ ઓગણીસમી સદીના અંતમાં તેમ જ વિસમી સદીની શરૂઆતમાં એટલું બધું ધર ધાક્યું હતું કે આ બદીના દુષ્પરિણામોના નિવારણ માટે ઠેરઠેર “ટ્રમ્પરન્સ સોમાવટીઝ”--મઘપાનનિષેધક મંડળીઓ--સ્થાપવામાં આવી હતી “ધી ડેન્સઅરી હાઉસ”નાં પ્રકાશન પછી આ દુષ્ટ બદીનાં ગંભીર પરિણામો તેના નગ્ન સ્વરૂપમાં રજુ થયા. આ પુસ્તકને પ્રકટ થયાને ઘણા વર્ષો થયાં તે છતાંય લગભગ દર વર્ષે એની નવી આવૃત્તિ થાય છે એ જ એની લોકપ્રિયતા પૂરવાર કરવા બસ છે.

“મોહિની”માં પણ ભોગીન્દ્રરાવે મઘપાનનો જ પ્રાન ચર્ચ્યો છે અને તે એટલી મુંદર રીતે આપણા સમાજને બંધમેસ્તો કર્યો છે કે ભાગ્યે જ કોઈને ખ્યાલ આવે કે આ વાર્તા કોઈ અન્ય પુસ્તકનું રૂપાંતર હશે. પરંતુ આ બાબત પર વધુ વિચાર કરીએ તે પહેલાં આપણે એક અગત્યના પ્રાનનો ખુલામો કરી લઈએ. આપણા સાહિત્યનો પ્રત્યેક અભ્યાસી જાણે છે કે ભોગીન્દ્રરાવ ગુજરાતી સમાજનાં જ ચિત્રો તેમની વાર્તાઓમાં આપતા. સ્વાભાવિક પ્રાન એમ ઉપસ્થિત થશે કે જ્યારે ગુજરાતમાં દારૂની બદીએ એટલું બધું ધર ધાક્યું નહોતું ત્યારે આ મઘપાનના પ્રાનને મધ્યબિંદુ બનાવી એની આમપાસ લેખકે વાર્તાના પ્રધાન પ્રવાહને શા માટે વહેતો મૂક્યો? લેખકને પોતાને જ આ પ્રાનનો ખ્યાલ હતો તે તેમની પ્રસ્તાવના પરથી જણાઈ આવે છે:—

“ગુજરાતી ભાષામાં બાળલગ્ન, સ્નેહલગ્ન, સંસાર સુધારાના અનેક પ્રાનો લખ પુસ્તકો લખાયા છે ને લખાય છે પરંતુ જન-

સમાજની સેવાના ઉદ્દેશથી લખાયેલા પુસ્તકો નથી કહો તો ચાલે. આ પુસ્તકમાં, આ નવલકથામાં, સ્નેહી યુવાન-યુવતીનો વિયોગ, પ્રેમાલાપ, અદ્ભુત બનાવો વર્ણવ્યા નથી. પરંતુ આ પ્રવૃત્તિમય જીવનમાં—જે સમયે સ્ત્રી તેમ જ પુરૂષને કમાવાની જરૂર જણાવી જાય છે તે વખતે—પૂર્વપશ્ચિમના સંયોગમાં કેટલાક ગંભીર દોષો આવતા જાય છે તે દોષો દૂર કરવાની રેખા માત્ર દર્શાવી છે. ગુજરાતમાં હિંદુઓમાં દારૂનો પ્રચાર નથી તો પછી દારૂનું સ્વયં થાય એવાં પુસ્તક શા માટે જોઈએ ? ”

લેખક આ પ્રશ્નનો યોગ્ય પ્રત્યુત્તર આપે છે—

“મોહાટા શહેરમાં મીસો, કારખાના, રેલ્વે વિગેરેમાં હજારો કારિગરો સાંજનાં દારૂમાં ગુલતાન રહે છે ઉંચી કોમમાં પણ કેફી પીણાંનો શોખ વંવતો જાય છે અને છેલ્લો સરકારી આખકારી રીપોર્ટ વાંચતા જણાશે કે આખા હિંદુસ્તાનમાં મુંબઈ ઇલાકામાં દારૂનો ખપ નેણું ટકા જોઈલો વધ્યો છે વસ્તુસ્થિતિ આવી છે.”

“મોહિની” ૧૯૧૪-૧૫ માં લખાઈ એ વાતને આજે બે દમકાએ થયા. આ બે દસકાઓમાં ગુજરાતમાં દારૂનો પ્રચાર કંઈ ઓછો વધ્યો નથી. અમદાવાદ, વડોદરા, નવસારી, નડિયાદ, સુરત, અરવિ વિગેરે શહેરોમાં મીલ ઉદ્યોગ ધણે આગળ વધ્યો છે અમદાવાદે તો આ બાબતમાં મુંબઈને પણ પછાડી મૂક્યું છે આ મીલો અને અન્ય કારખાનાઓમાં કામ કરતા કેટલાય મજૂરો પોતાની કમાણી દારૂમાં હોમે છે તે ખનાથી અજાણ્ય છે ? આ ગંભીર પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે માલમ પડે છે કે વીસ ત્રણ પહેલાં ભોગીન્દ્રરાવે જે અવિખ્યદર્શન કર્યું હતું તે, મિચારા ગરીબ કારીગરોનાં દુર્ભાગ્યે, ખરજ નિવડ્યું છે. આમાં જ “મોહિની”ના સજનની સાર્થકતા છે. ભોગીન્દ્રરાવને તો જરીનો અને પીડિનો પ્રત્યે પુષ્કળ અનુકંપા હતી

દરમ્યાન પ્રભુઓના ગૃહજીવનનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યો હતો અને જોયું હતું કે આ જ્ઞાતિમાં દારૂ, તેમજ ભક્ષ્યાભક્ષ્ય પ્રત્યે જગત અણગમો નહોતો. પરિણામે ભોગીન્દ્રરાવે દક્ષિણી પ્રભુઓના મસાગમાં આ પ્રશ્ન વણ્યો અને આખીય વાર્તાની એ પ્રમાણે યોજના કરી. આ પસંદગી કંઈ આકર્ષક નહોતી પરંતુ જાણી જોઈને કરવામાં આવી હતી તે “મોહિની”ના એક અગત્યના પાત્ર વિનાયકગવના લેખક આપેના વર્ણન પરથી ખરાબ માવમ પડી આવે છે.

“વિનાયકરાવ સુપ્રસિદ્ધ મોલીમીટર હતા. મૂળ જ્ઞાતિએ પ્રભુ અને વિનાયતી કેગવણી લીધી એટલે સુધાગમાં આગળ વધ્યા હતા એ જ્ઞાતિમાં ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો હોજી હોનો નથી અને તાડી દ્રાક્ષાસવ સાથે વિનાયતી દારૂ—દેથી દારૂ—પ્રમાણમાં વપરાય છે તે વિનાયકના ધરમાં વપરાતો.

“વિનાયકરાવને ત્યાં માત્ર હાથ ધોવામાં જ પાણીનો ઉપયોગ થતો, બાકી પીનાને માત્ર સોડા જ, જમની વખત દ્રાક્ષાસવ—દારૂ—વપરાતો. જ્ઞાતિરૂઢિ હતી એટલે ગુજરાતની જ્ઞાતિઓને આશ્ચર્યજનક કે નીતિ વિરૂદ્ધ વાગે એ સહવિત છે.”*

આ પ્રમાણે ગુજરાતીઓની પસંદગી કરવાના મોહમાં ન તણાવ. ભોગીન્દ્રરાવે પ્રભુઓની પસંદગી કરી મઘપાનના દુષ્પરિણામેને મધ્યવર્તી પ્રશ્ન મનાવ્યો અને તે પ્રમાણેનું વાતાવરણ સમજી આ યોગ્ય પસંદગીને પરિણામે પાત્રાલેખન તેમ જ વસ્તુચણી એટલા આકર્ષક બન્યા છે અને વાર્તાના રસ છેવટ સુધી એટલો એક સ ખો જળવાઈ રહે છે કે આ રૂપાતર—“મોહિની”—એક મૌલિક મર્જનની ક્રાંતિએ પહોંચે.

વમન્તરાવ લાનોલીકર નામક પ્રભુ જ્ઞાતિના એક ગર્ભશ્રીમત અને શિક્ષિત ગૃહસ્થનો સસાર આ નવલકથામાં આલેખવામાં આવ્યો.

છે. એમની જ્ઞાતિમાં દારૂ પીવાનો ચાલ તો સાધારણ બની ગયો છે; માતાજીને પ્રસાદી તરીકે પણ દારૂ જ ધરાતો ! તેથી સ્ત્રીઓ તથા બાળકો પણ દારૂનો છુટથી ઉપયોગ કરતાં જરાયે અચકાતાં નથી. દારૂ નહિ પીનારને એ જ્ઞાતિમાં આશ્ચર્યથી જોવામાં આવે છે. આવી પરિસ્થિતિ હોવાથી બાસ્નાવસ્થાથી જ દારૂ પીવાની ટેવ કુટુંબના સર્વ માણસોને પડે છે. વસન્તરાવની પત્ની સુધા પોતે આ ટેવથી તદ્દન દૂર રહી હતી એટલું જ નહિ પણ વસન્તરાવ અને પોતાના મોટા બાળકો જ્યન્ત તેમજ ભદ્રાને પણ આ કુટેવ પડવા દીધી નહોતી. સુધાના નાના બાળક બાળુને તેમનો વૃદ્ધ નોકર રાધુ દારૂના ઘેનમા જૂલથી દવાને બદલે અરીણ પાષ્ટ દે છે અને સુધા ઘેર ન હોવાથી તેને તરત ગાડી મારીને આવવું પડે છે. રસ્તામાં રેલ્વેના ફાટક આગળ ધોડો ઝાપના દરવાજા સાથે અથડાય છે અને ગંભીર અકસ્માત થાય છે. આ અકસ્માતમાંથી સુધા બચી શકતી નથી; તેનું અવસાન થાય છે. આ પ્રમાણે વાર્તાની શરૂઆતથી જ લખક દારૂને લીધે એક મનુષ્યનું આકાસ્મિક અવસાન થતું બતાવે છે. જો રાધુએ દારૂ ન પીધો હોત તો તે બાળુને અરીણ આપવાની જૂલ ન જ કરતે; અને આમ બનતે તો સુધાને મત્વર ઘેર પાછા ફરવાની જરાયે જરૂર ન રહેતે અને અકસ્માત પણ ક્યાથી થતે !

સુધાના કંઈશું અને અકાળ અવસાન થતાંની વાર જ મોહિનીને પ્રવેશ થાય છે. મોહિની તેના નામ પ્રમાણે ખરેખર એક અતિ સ્વરૂપવાન યુવતી છે; વસન્તરાવ તેની સાથે લગ્ન કરે છે. મોહિનીને ન્હાનપણથી જ દારૂ પીવાની ટેવ હોવાથી તેના આગમન બાદ વસન્તરાવના હજી સુધી ન અજાડાયેલા પવિત્ર ધરમા દારૂનો ઉપયોગ ચવા માંડે છે. મોટા બાળકો—જ્યન્ત અને ભદ્રા—તો સુધાની યુવ્યમયી સ્મૃતિ ખાતર દારૂને જરાયે હાથ અડકાડતાં નથી પણ બાળુને દારૂ પીવાની ટેવ પડે છે. સમય જતાં મોહિનીને એ બાળકો

થાય છે—વામન અને દત્ત વામન અને દત્ત મોહિનીના સર્વ દુર્ગુણો લઇને અવતર્યા હતા એમ કહીયે તો તેમા જરાયે અતિશયોકિત નહિ લેખાય તેમને હદ ઉપરાતનો દારૂ પીવાની ટેવ પડે છે અને મોઢા થતા તેઓ ખરાબ રસ્તે જાય છે

આમ વસન્તરાવના શાન્ત ગૃહજીવનમા મહિરાદેવીના પ્રવેશ સાથે જ દુ ખની પરપરાની રાજ્યાત થાય છે અને આ પરપરા વાર્તાના અત સાથે જ—કુદુરમાના ચાર માણુમોના જીવ લઇ—અટ્ટે છે વસન્તરાવ પોતે પીતા નથી બદ્ધ અને જયન્ત પીતા નથી પરતુ નવી ગૃહદેવી મોહિનાના હાથ નીચે તાનીમ પામેના બાણુ વામન અને દત્ત દારૂના પળમા આબાદ સપડાય છે આ ત્રણેની જે દુર્દશા થાય છે તેના હૃદયવેધક ચિત્રો આ પુસ્તકમા નજરે પડે છે

આ તો બણેવાઓ બીત બૂલ્યા પગતુ ગરીબ મજુરોતુ શુ ? વસન્તરાવતુ લોનાવવામા કાર માતુ છે અને લાના કારીગરોમાથી બાગ્યે જ કોઈ દારૂની બદીથી દૂર રહ્યા હશે વસન્તરાવનો પોતાનો જીનો અને વફાદાર નોકર રાધુ—જેના હાથ નીચે વસન્તરાવ પોતે બાલ્યાવરવાથી ઉછર્ના હતા—દારૂની ટેવમા સપડાયો હતો તે તો આપણે જોધુ તેની બૂલને લીધે દેવી જેની પવિત્ર અને દિવ્ય સુધાનો આકર્ષિતક સંજોગોમા સ્વર્ગવાસ થયો રાધુને આ મારે બધુ સાહે છે પરતુ પડી ટેવ તે તો ટળા કેમટાળે ? એ ન્યાયે રાધુ પાછો દારૂની લતે વળગે છે એજ દિવસ દારૂ પીને મસ્ત બન્યો હોય છે એવી સ્થિતિમા તે નવી શેઠાણી મોહિની સાથે તકરાર કરી બેસે છે પરિણામે તેને વસન્તરાવતુ ધર છોડવુ પડે છે ત્યાથી રાધુ પોતાના બાઇને લા મુખર્ષિ આવે છે આ તકનો લાભ નઇ લેખક મુનર્ષના હવકા લતાઓતુ તાદશ્ય વર્ણન આવે છે કામાગીપુરા, બાયખાલા પરેલ, ગ્રાટરે ડ વિગેરે સ્થળોએ ગહેતા ગરીબ લોકો કેવુ કગાળ અને

કમઝમાડીમયુ' જીવન ગુજરે છે તેનો મથાસ્થિત ખાલ આ પ્રસંગ વાચવાથી આવે છે આ ચિત્રોમા વર્ણવેલી પરિસ્થિતિમા હજીય જરા પણ ફેરફાર થયો નથી ખરેખર! મુમઘના Storm lands (દગાળ લત્ત ઓ)નો ચિતાર "મોહિની"મા જે મફળતાથી રજુ કરવામા આવ્યો છે તે જોતા વાચકને ખરાખર ખ્યાલ આવશે કે લેખક આ ગરીમ લોકોના ગૃહજીવનનું મપૂર્ણ નિરીક્ષણ કયું છે. અને આ સમજાવી નિરીક્ષણથી તેમનો આત્મા કપી ઉઠે છે. આ સામાજિક અન્યાય તેમની લેખિનીને હલમલાવી મૂકે છે અને પરિણામે તેઓ આવા ચિત્રો સફળતાથી દોરે છે —

"વાલકેશ્વર, ગીરગામ પ્રીન્સેમ ટ્રોટ કે એપોલો સ્ટ્રીટના પેપેસોમા ગહેનારને ડામાડીપુરા, મહાલક્ષ્મી લાયખલા, પરેલની ગરીમોની ચાલીઓનો ક્યાથી અનુભવ હોય ' ફાટેલા, ગ ધાતા ટાટા પટકના રના. ગામમેટના ચીમની વગરના દિવામાથી ધૂનું નિજગતી હતી નાની મેક મારીની ઓરડીમા, આવડા જવાનુ માગણુ મધ ચતા, અજવાળા કે હવાનુ નામ નહોતુ મહાર નાગા, કાગા શાહી જેવા છોડગા રમના હતા મહોટી ઉમર લાયકની છોકરીઓ રણુ આમતંમ ભટકની હતી આળસુ ગમથી પગવારેના મજુરો સાજના પાછા આની પતે ભુગાર રમના હતા અને ત્યા રમતી છોકરીઓની મસ્કરી કરતા હતા કુમળી ભાજી, મચ્છીના છોડા પડ્યા હતા ગધુ અચ્છતામા ઊછરેલો રાધુ અહીનુ વાતાવરણુ, મકાનો જોષ આભો મન્યો રુ આ મુમઘ નગરી ' અવમેલી મુમઘ તે આ ' લોકો જહે ધ કે લપકાદાર મકાનો, ચાટલા જેવી મડકો, સગવડતાનાળા ધરા તે તો મે દેખ્યા નહિ. આ તો મરઘડા, કણુતરો રાખવાના કણુતરખાના છે અજવાળાનુ નામ નથી સૂર્યના કિરણો ફાઈ કોષ દિવસ પડતા હશે કે કેમ ? આવડી ઓગડીમા આખુ કુટુંબ શી ગતિ રહેતુ હશે ? ધણી, ધણીયાણી

ઢોકના ઢો ગની વઢુઓ મ્હોટા ઢોકગ આમ મર્યાદા, નીતિ, શી રીતે જાળવી શકે ? શુ આ લોકોને આરોગ્યની જરૂર નથી ? એમનં તાજી દુના યોજ્ઞાધની જરૂર નહિ હોય ? એ માણુમો નથી ? શેડીયાના મ્યુનીસીપલ કાઉન્સીલરોના ઘોડાના તમેના પણ મારી જગાએ બાધના નજવીજ થાય છે ત્યારે આ મિચારાઓની શી રિથિતિ ?”

ડગાવીનતના આના હૃદયદ્રાવક વર્ણનો પૂરતા ન હોય નમ લેખક આ વત્તાઓની આમપામ આવેલી અસખ્ય દારૂની દુકાનોના વાસ્તવિક વર્ણન આપે છે આ પીડાઓના ચિત્ર જે વાસ્તવિકતાથી દોગવામા અબ્બા છે તેને બીધે લેખક ધાર્યા કરના વધારે અમર નિપજાવી શકે છે ખરેખર ! આપણા સાહિત્યમા આવા ગરીબોના જીવનના ચિત્રો વિગ્ન છે આવા ચિત્રો યોગ્યતાથી દોરવા માટે ગરીબો પ્રત્યે સહાનુમૂલત અને મહત્વતાની આવશ્યકતા છે—ભોગીન્દ્રરાવમા આ મન્ને યુલો પ્રધાનપણે વિસ્થાપતા અગ્રેજી નવનગ્યા આવિત્યમા જેમ ચાર્લ્સ ડીકન્સે મહત્વતા ઇંગ્લેન્ડ ના યથાર્થિત ચિત્રો ગોતે ગરીબો પ્રત્યે અનુકંપા મતાવી છે તે જ પ્રમાણે આપણા લેખક પણ મુશ્કેલ કથાજી નત્તાઓનો યોગ્ય ચિતાર આપી પોતાની પીડિતો પ્રેરનો નાગણી મતાવી આપે છે આ દષ્ટિએ આ મ્હા ડીકન્સ અને ભોગીન્દ્રરાવ અનેક રીતે એકસરખા છે ડીકન્સે લહનના ડાંભાવ જે મહત્વતાથી દોર્યા છે તેવી મહત્વતા ભોગીન્દ્રરાવને મુશ્કેલના Slum દોરવામા પ્રાપ્ત થઇ પરંતુ ડીકન્સ અને ભોગીન્દ્રરાવ વચ્ચેની મમાનતાઓ નિહાળવાનુ અ યોગ્ય સ્થાન ન દોનાથી એ વિષય અન્ય પ્રમગ માટે રહેવા દેવો યોગ્ય લાગે

ગાનુ મજાધરી કટાગી નાનોવો પાછો ફરે છે પણ દારૂની બની એના જીવનનો અંગે અત આગે છે

વામન અને દત્ત રાણી ટેવમા દુમાઇ ન કરવાના કૃત્યો કરે

છે વામન ચોરી કરે છે અને બાલચારી અને છે હતુ બાધ કરતા
એક પગતુ આગળ વધે છે પગતુ આ બેનો કરુણ અત દૂર નથી
અનેક યાતનાઓ બોગરી વામન આપનાત કરે છે અને હતુના
મગજ પર ગરમી ચઢી જવાથી તે ગાડો બની જાય છે અને ગાડ-
પથના આવેશમા રીમાઈ ગેમાઈને તે મરણ પામે છે વામનના
કરુણ અવસાનથી અંતે મોહિનીની આખો ખૂલે છે અને તેને પોતાની
બૂનોની મહાગતા મમજાય છે તે પછી શોકમા ને શોન્મા અકાળ
મૃત્યુને આમત્રે છે વામન તેમજ હતુના ગાડપણ અને અવસાન તથા
મોહિનીના મૃત્યુથી હવે વૃદ્ધ થયેલા વસંતરાવને મખત આધાત પહોંચે
છે અને સુધાને યાદ કરતા તે આ લોકનો ત્યાગ કરે છે

જ્યન્ત આ આગ આગ મૃત્યુઓથી આખો બની જાય છે તે
હવે હવે પ્રતિજ્ઞા લે છે કે તે પોતાનું સારૂ જીવન પોતાના કારિગરોને
તથા અન્ય જનોને દારૂની ટેવમાથી દૂર રાખવાના કાર્યમા અર્પણ
કરશે અમશાનભૂમિમા એક સગવટી ચિતા બેંદને જ્યન્તના મગ-
જમા જે વિચારો આવે છે તે આખી નવનકયાનો યોગ્ય અને
સંક્ષિપ્ત સાર ગજુ કરે છે —

દૂર એકાદ ચિતા મગતી હતી ચિતામાથી ખૂરી ધોગી,
જનાળા નાળની હતી આ બેંદ એકાત સુમશામ સ્મશાનમા જ્ય-
ન્તની વિચારમાળાના નશુન ફગાવાના હે શરૂ છેવટે તે
આજ સ્થિતિને 'સુધા' આખા કુટુંબના કુખનું મૂળ દારૂ જ તે
મુલા શાયો મરી ગઈ ગાધુએ દારૂના વેનમા ગાધુને બીજી દવા
પામ તે સુધાને બોલાવનો પડી એજ દારૂના પાથે રેલવેના ઝાપા
સાગાએ ઝાપો ઉઘાડતા નાન ગાધુ નહિ તે સુધાબહેનની ગાડીને
મેળે ભડક્યો મુલા પડીને ગઈ એજ સુધા આ સ્થળે મારે હાથથી
અમશાત ચઈ ગઈ ગાધુ દારૂમા ખુલા ચઈ બીજા માગતો આવ્યો
અને આ જ અમશાનમા મર્યો વામનનું વામનપદ મૃત્યુ પણ એજ

દારને લીધે । તામનની રાખ પણ અહીં જ અપાઈ મોહિની એ જ દારનું પરિણામ જોઈ અહીં જ શમી હતું ખાખાવિખી યદ્ય ધૂળ ભેગા થયો અને અહીં જ ચિતામાં રગદોળાયો અને વમન્તભાઈ—ભગનાશ વસન્તભાઈ—પણ આજ રથેને વિગમ્યા દારથી એ જ ધરમા— —કુદુ બમા આટલો વિનાશ થયો તો જગતમાં એથી કેટલો વિનાશ થનો હશે ”

આ પ્રમાણે આખીય વાતોમાં રસિડતા અને આકર્ષકતા છે છતાંય વાતોનું મધ્યમિદુ પ્રચારાત્મક ની રહ છે કેટલોક રથે આ પ્રચારકાર્ય ઉપદેશનું રૂપ ધારણ કરે છે એમાં જરાયે આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે ખરું । ભોગીન્દ્રરાવ પ્રધાનત સમાજસુધારક હતા એ વાત ધ્યાનમાં રાખીએ—અને મોહિની નો મધ્યસ્થ પ્રશ્ન મદ્યપાનના દુષ્પરિણામ નતાવવાનો હતો એ વિશેષ કરીને સ્મરણમાં રાખીએ— તો આ ઉપદેશાત્મક પ્રચારકાર્ય જોતા જરાય આશ્ચર્ય થતું નથી કેના—શુદ્ધ કેના—ની દૃષ્ટિએ આ પ્રચારકાર્ય બાળની ન લેખાય પરંતુ ભોગીન્દ્રરાવ મોહિની નું મર્જન કર્યું તે એક અગત્યના પ્રશ્નનો યોગ્ય ચિતાગ આપવા માટે જ—અને તે દ્વારા મનુષ્યને પોતાના મનુષ્યત્વનું ભ ન કરાવવા માટે જ

*

*

*

*

અગામિલ નું લે મનકાર્ ભોગીન્દ્રરાવના જીવનના અતિમ વર્ષમાં થયું અને કમશ તેના છોતેર પ્રકરણો સાપ્તાહિક પત્ર ગુજરાતી મા પ્રકટ થયા પરંતુ ગરીબનું નસીર ગરીબ એ ન્યાયે રક ગુજરાતી નવલકથાસાહિત્યને આ પ્રથમ કાટિની વાતા ભોગીન્દ્રરાવ તરફથી મૂર્ણ સ્વરૂપમાં ન મળી શકી તેમના અવસાનથી આ વાર્તા આવીતી બધ પડી

“ અગામિન પ્રખ્યાત ફ્રેંચ લેખક વિક્ટર હુગોના અપ્રતિમ

પુસ્તક “Les Misérables” પૃથ્વી લેવામાં આવી છે. “Les Misérables”નું સ્થાન ફ્રેન્ચ માહિત્યમાં તો શુ પણ સારાં વિશ્વ-માહિત્યમાં પ્રથમ ક્રાંતિએ છે તેના નામ પ્રમાણે તે એક સમાજની નજરે દોષિત ગણાઈ ચૂકેલા દુખી મનુષ્યના અનુભવ અને જીવનનો ચિતાર આપે છે. ગુજરાતી રૂપાંતરનું વિકલ્પક નામ “ગરીમનું નસીબ ગરીમ” આ દૃષ્ટિએ વિચારતા વધુ યથાર્થ છે. “Les Misérables” ને ગુજરાતીમાં ઉતારવું એ કંઈ નહિનું કાર્ય નથી જુગોના મૂળ પુસ્તકના કારણ અને ગાંભીર્યને જ સમજવા માટે શિક્ષિત અને સરકારગ્રાહી માનમની જરૂર છે તો પછી આ બન્ને ઉદાત્ત ભાવનાને પરભાષામાંથી રૂબાષામાં મૂળતાથી ઉતારવા એક પ્રથમ ક્રાંતિના કલ્પક—Creator—ની આવશ્યકતા રહે છે જુગોની નવલકથા એક નવલકથા નથી પરંતુ ‘અનેક નવલકથાઓનો સમૂહ*’ છે એમ એક પ્રખ્યાત વિવેચક કહે છે તેમાં જગતે અતિશયોક્તિ નથી અન્ય વિવેચકના મત પ્રમાણે “Les Misérables” એક મહાનિમિષ છે અને તેમાં જુગો તરફથી સમાજ જેના મુન્દાઓ માટે જવાબદાર છે પણ સમાજે જેને તરછોડ્યા છે અને ધીક્કાર્યા છે તેના પીડિતો માટે જુમેશ ઉઠાવવામાં આવી છે”x

આ પછાતના પુસ્તકને ગુજરાતીમાં સંયોજવા માટે જે પ્રતિભા, દક્ષતા અને રસસમાધિની આવશ્યકતા છે તે ‘અર્નામિલ’ મા પૂર્ણ અરૂપે નજરે પડે છે બોમીન્દ્રગરના મધળા રૂપાંતરમાં “અર્નામલ”

* Les Misérables is a collection of novels rather than a novel

x Les Misérables is a thesis In it Hugo pleads the cause of all those whom society scorned and for whose crimes it is responsible

સ્વાભાવિક પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે તેના કાગ્જોમા મે મુખ્ય કાન્સો આ પ્રમાણે ગણાવી શકાય, [૧] મૌથી પ્રથમ તો 'Les Misérables' ની પમદગી આનંદરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરેલા આ પુસ્તકની વાર્તા જોટલી સુંદર છે તેમજ જ હૃદયવેદક છે, તેમા ચર્ચેલા પ્રશ્નોને દેશ અને માનના મધનો માધી શકવા માવ અમમર્થ છે [૨] સગોજકની સિદ્ધ લેખનશૈલીની રમસમાધિ અને મૂળના ભાવોને આપણા મમાગને અનુનક્ષી ઉતાગવાની શક્તિ અગ્નમિય" મા લેખકની મયો નસમિતોને જે પનિપાઃ દષ્ટિએ પડે છે તેને લીધે તે રૂપાન્તર હોય એવું લાગતું નથી પાત્રનિરૂપણ અને વસ્તુ ગુથણીમા જે તાદાત્મય અને અપૂર્વતા છે સચીમા જે મરગતા અને મગગિતા છે તેને લીધેજ અગ્નમિય નું સ્થાન ભાગીન્દ્રરાવના પુસ્તકોમા ઉચ્ચ ગદ્યે દુર્ભાગ્ય એમણું જ કે સાર્તાપ્રવાહ આમર્ષક પરિસ્થિતિએ પહોંચ્યો—રાયમ્ની અમૃતિ ન્યાયે ઉત્તજન પામી—ત્યાયે લેખમ્નુ અવમાન થયું અને નવનમ્યા અપૂર્ણ રહી

બીન જાતિને એક આસાભર્યો યુવાન તે અગ્નમિય અગ્નન રૂપી અધકાર્યા ઘેગયેલી મરુતિની ભાનનાથી તદન વિમુખ ગઈ બીન જાતિ એટલે કહેવાતી શિક્ષિત અને મુધરેલી સાતિમને મનવી એક બહિમ્મત અને ત્યાત્ય વ્યક્તિમસુદાય અગ્નમિયના નાના બાક બહેનેને પૂરતો ખોગક મળેતો નથી એટલે અગ્નમિયના હૃદયને ઘણી નય્યા થાય છે

તદ્દ માના નાના બાકુઓ ખાવા માટે મૂમામૂમ પાડવા લાગ્યા બહી વાણીયને એ દિવસ દાદા ગેટવા આપી ચલાનું પમ એમને એમ કેટલા દિવસ ચાલે ૪ આ બીવપુત્રને તીરકામદાનો ઉપયોગ કરી જાવની પેડે કાછને કેકાણે કરી ખાવાની જોતવાઈ કરવાનું મન થઈ આવતું પણ ફાસી અધર કેદખાનું અને પામે પડેના વરમ્ની બીકે લાગતી માતાને અધારા આવવા લાગ્યા મા

મરી જશે એમ જણાયું અને નાના છોકરા માના શુદ્ધ સ્તનને ચૂમના લાગ્યા પુત્રથી આ ખમાયું નહિ ક્યા જાઉં કોની પાસે માયું ' કોને મારું ? શું કરું ' એજ વિચારે એનું માથું ફરી ગયું અને રાતોરાત ઘરમાં મરતી માને મૂકી, રડતા કંકળતા બાળબાકુને છોડી નાંઠો "

ત્યાર પછી અગ્નિમિત્ર શું કરે છે ?

' ગામમાં પગેરી લેવાની મીઠાઈની દુકાન હતી નાના ગામના પ્રમાણમાં જરેમી બરણી પુરી ગાદીના, ખપ જોગુ રાખે એક ઇંટોના કામચનાઉ ચૂના ઉપર કઢાઈ મૂકી ગખતો અને એમાં દૂધ ઉગાડતો આ ડહામનો નીચનો ભાગ નવી ડહાઈ થઈ ત્યારે મળતો હતો મીઠાઈની થાળીમાં ધૂળ હતી છતાં લેના આનંદારને ' અમી મનાયા વહી વેચતો ચૂના ઉપર દૂધ ઉગાડતો હતો અને લેવાજી તુલસીકૃત ગમાયણની હસ્તલિખિત ગ્રંથ વાચતા હતા દિવેનને ઝાંખે દિવે લેનાજી ચોપાઈની ધૂનમાં હતા ત્યાં કોઈને હાથ મીઠાઈના ટાટ પર પડ્યો

આ હાથ અગ્નિમિત્રનો હતો એ મહેવાની જરૂર રહ્યું છે ખરી ' તે પકડાન છે અગ્નિને આ ક વર્ષોની સખ્ત શિક્ષા કરવામાં આવે છે આવી મુન્હેગાર ગતિને સખ્ત શિક્ષા આપી જ જોઈએ એમ પે નીમ અમનવારનો માન્યતા હતી પરિણામે અગ્નિમિત્ર અધારા કાગળમાં પૂરાય ૬ આમ મુન્હેગારી સદા દૂગે દૂગે ભાગેના આ યુવક સમાજની નજર મુન્હેગાર ગણાઈ જન્મભરને માટે હીણાએનો નહે છે, અને ત્યાર પછી આ કથાની ખરેખર શરૂઆત થાય છે

જેલમ' રી છૂંવા બાદ અગ્નિમિત્ર નવી જ જીવંતી ગાળનાનો નિશ્ચય કરી અનાગવામાં પાછો આવે છે પરંતુ તે કેમ બાળ્ય એવ વ્યકત મુન્હેગાર ન હોય તેમ સર્વ—નાના અને મોટા—તેનાથી દૂગે દૂગે ભાગે છે કેટલાકો તેનો ઉપહાસ કરે છે, સમાજ તેને

ઉભા ગહેવાને માટે તમુ જોઈતી પણ જગ્યા આપવા ના કહે છે અને કટાક્ષને તે આલ્સો નય છે અને અનાયના જેવી મહા મા ગરીમનાસનો આશ્રય પામે છે

ગરીમદાસજીન ચિત્ર દોરવામા કર્તાએ જે મહત્વતા અર્પા છે તેને સીધે ગરીમદામ જીવત સ્થિતિ જની ગહે છે મમાજ જેના ગુન્હાઓ માટે જવામદાર છે પરંતુ તે જ્ઞાપ આ દહેવાતા ગુન્હેગારોને તગ્-છોડે છે તે મતાવવા માટે અગ્નિમિત્ર અને ગરીમદાસનો મેળાપ યોજવામા આવ્યો છે મમાજથી તિગ્મકારાયેયો અગ્નિમિત્ર—કેટલામે તેને ચોર કહે છે જ્યારે અન્ય નને પિદારો લેખે છે—ગરીમદામજીની શિખામણ મેળવે છે અને સીધે ગમે આવવાનો નિશ્ચય રે છે પરંતુ ગરીમનામજીને ત્યાંથી ગયા માં ભવિષ્યમા નિર્વાહ કેરી ગીતે કને એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક તેને મુઝવે છે અને મન રમણુ થતા તે ગરીમદામજીના મહિમાથી દેવપૂજા માટેના રૂપાના વામણા—પવાલુ અને આવમની—લઈ ભાગી ના છે પોલીસ તેને પકડે છે અને તેને મહાત્મા ગરીમદામજી પાસે નાવવામા આવે છે પરંતુ ઉનાર હૃદય ગરીમદામજી અગ્નિમિત્રને ક્ષમા અર્પે છે અને એ ચોરાયતી વસ્તુઓ તેને જ સોપે છે ગરીમદાસજીનુ પાત્ર મૂળ લેખક—તેમ જ રૂપાન્તરકાર આવા ગુન્હેગારો પ્રતિ કેરી દૃષ્ટિથી નિગમના નના તેનો યોગ્ય ખ્યાલ આપે છે ગરીમદામજીની માનના કતી રે—

‘સ્રીઓ મામડો, નોકરો, નમણુઓ અને અચાનીઓના દોષો હોય તો ને તેમના નથી, પણ ને દોષો તેમના પતિઓ, માખાપો રો’। તદુગસ્ત, કબજાન અને વિદ્વાનોના જ છે અચાનીના જ્ઞાનચક્ષુઓ ઉઘાડો . . . મનુષ્યહૃદય અપકારમય છે અને પાપ થાય એ સ્વાભાવિક છે પણ પાપ કુનાર જોઈસો દોષિન નથી નેથી જમણો દોષિન એનો અધમર રહેવા દેનાર છે”

કેટલાક વર્ષો પીટ્યા માદ અગ્નિમિત્ર નાનજમેડના નવીન નામ

નીચે ગણદેવી અને બીલીમોરાની આસપાસ, જ્યાં શેરડીનો પાક વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે ત્યાં, આવે છે. હવે તે એક મોટા વપારી થયો હોય છે અને શેરડીના મેતરોની જવરથા કરે છે. તે ગાને સમાજથી ત્યજાયેલો હોઈ ગરીબોનાં દુઃખ મમજો છે અને તેમને સુખી કરવા સર્વ પ્રત્યનો કરે છે અને તેમાં અણુધારી સફળતા મેળવે છે. પરંતુ ગરીબનું નસીબ ગરીબ રહેના માટે જ સરખાયુ હતું. નાનજીશેક એ અગમિલ જ છે એવો પોલીમ ઈન્ડમ્પેક્ટર ઇનાયતખાનને વહેમ પડે છે. અને તે દિવસથી ઇનાયતખાન નાનજી શેકના સર્વ નાના મોટા કૃત્યો પર ઝીણવટ ભરી નજર નાખતો રહે છે.

ત્યાં પછી સુદરી નામની એક બાળવિધવાના પ્રવેશ માથે ચાતોમાં નવો પ્રવાહ દાખલ થાય છે. સુંદરી એક ખાનદાન કુટુંબના યુવાન પુત્રની સોનેરી જળમાં ફમાય છે : એ યુવાન ઝવેરી આ બાળવિધવાને સુદર બાલિષ્યની અનેકાનેક આશાઓ આપે છે અને, સૃષ્ટિની શરૂઆતથી જન્મ બનતું આવ્યું છે તેમ, યુગ્મક આ યુવતી માથે ક્ષણભરે. આનંદ મેળવી તેને દુખની ગતામાં ગમડાવે છે વખત જતા સુદરી એક બાલિકાની માતા બને છે આ બાલિકા તે મેના આ બનાન મન્યા બાદ સુંદરી મેનાને જલુકાર નામક એક પહેાચેલ જુદોને ત્યાં ઉછેરવા રાખે છે તેને મીચારીને જલુકાર કેવો ઉઠાવગીર તેની કથાથી ખગર હોય જલુકારને ત્યાં તેની નાની છોકરી-ઓ હતી તેની માથે સાથે મેના પણ ઉઠરી આવશે એ વિચારથી સુદરી મેનાને જલુકારની પત્નીને મોપે છે હવે સમાજમાં પાછા ન જતું એ નિશ્ચય કરી સુંદરી ગણદેવીની આસપાસ નાનજી શેકના ખેતરમાં કામ કરવા આવે છે નાનજીનો સુનીમ આ યુવાન બાઈને હેગા કરે છે અને સુંદરી અહીંથી ભમ હદયે ચાલી જાય છે નાનજી શેકને આ દુખી બાઈ પ્રત્યે દયા પેદા થાય છે, સુદરી પ્રત્યેની આ મમતાને લીધે તેઓ પોતાના પૂર્વાશ્રમનું દુખી જીવન જૂલવા મથે છે, પરંતુ ભમહદયા સુદરી અવસાન પામે છે અને મૃત્યુ પહેલાં

પોતાની લાડકડી મેનાની સભાગ નાનુ નાનજી શેકને ડહેતી
જાય છે

ઇનાયતખાન અને નાનજી એક એકમેકને બરાબર ઓળખી
ગયા હોય છે અનેક કાગજોમર નાનજી પોતાનું પૂર્વ સ્વરૂપ જાહેર
કરી ઇનાયતખાનને સમજે જાય છે અને તેને આડમાનની—કાગ
પાણીની—શિક્ષા ફરમાવામા આવે છે સ્ત્રીમરમા આડમાન જતા
જતા એક ખયામીને અકસ્માત થાય છે અને તેને ન્યાયવા માટે
અજમિલને દરિયામા પડનાની રજા આપવામા આવે છે, પરંતુ અજમિન
દરિયાના મોજાઓમા તણાઇ જાય છે અને પોલીસ અધિકારીઓ
એ ! મૃત્યુ પામેલો ધારી તેની ઝાઝી તપાસ કરતા નથી આ પ્રમાણે
પોલીસની નજરે અજમિનના જીવનનો અંત આવે છે પરંતુ ચાનાડ
ઇનાયતખાનને પોતાની શકાઓ જગાયે નિર્મૂળ થઇ હોય એમ
લાગતું નથી

થોડાક સમય ૧૮ જુલુહારને ત્યાં એક અજમિન મુસાફર આવે
છે અને સુદરીનો પત્ર મતાવી મેનાને પોતાની માથે નાંખી જાય છે આ
મુસાફર તે અન્ય કોઈ નહિ પણ અજમિન મેનાએ હવે યૌવનને
આગળ પ્રવેશ કર્યો છે જનુહારના પગમાંથી છૂટવા માટે તેને ઘણો
આન થાય છે જુલુહારને આવું માફ પૈમા પ્રાપ્ત કરવાનું માધન
મળ્યું તે માટે અસુરો પસ્તાના થાય છે મેનાને હજીયે પોતાને ત્યાં
ગળી હોત નો નવે ઉઠેરના માટે નધારે પૈસા મળતે પરંતુ અજમિન
તેને લઈ જઈ છે એટલે તેની આશા પર પાણુ ફરી વળ છે મેનાને
સર્થ અજમિન મુસાફર આરે ૬ અને આ જાણકારને પોતાની પુત્રી
માફ ઉઠેરે છે તેના સુખે તે સુખી અને તેના દુખે દુખી એવી
તેની સ્થિતિ ૪ પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર ઇનાયતખાન તેને જપીને
બેમના દેતો નથી આ કારણે અજમિન તથા મેનાને તરવાર સ્થાન
નવું પડે છે અને જોડે તેઓ નજી બમન આવે છે પરંતુ ત્યાં
પણ તઓ ફરીકામ મઠી શકતા નથી

ત્યાગ પડી તો નાર્તાના પ્રસંગો એટલી ઝડપતાથી મનતા જાય છે. સાચકને ક્ષણભંગ એમ જ ખ્યાન આવે કે તે એક સીનેમાના રૂપેરી પડદા પગનું ચિત્રપટ નિહાળી રહ્યો છે. પોલીસ માથેની સતાકુટ્ટીના જે પ્રમંગો આપ્યા છે તે આ વાતોમાં અસુસ કયાનો કૈંક અશ દાખલ કરે છે અને આ માધવના પ્રવેશ સાથે એક નવો જ પ્રવાહ વાતોના મુખ્ય પ્રવાહ સાથે ભળે છે. માધવ અને યુવાન મેના એકબેકને અનારનવાગ નિરખે છે અને પરિચયમાં આવે છે. આ પરિચયમાંથી પ્રેમના અંકુર ગાકટે છે. અ નમિનને મેના પોતાના હાથમાંથી—પોતાના હરે સુખી મનેલા છવનમાંથી—અન્યના હાથમાં જન તે વિચાર જ ઢીલો કરી મૂકે છે.

જયુઠારે પણ હવે મુખ્યમાં અડો જમાવ્યો છે તે અગ્નિમિલ તથા મેનાને જોતા તેમને તરત જ ઓગળી જાય છે અને ચાર પાંચ હુઆ સાથીદારોની મદદથી અગ્નિમિલ તથા મેનાને ફસાવવાનું નડકારી શ્રી એક ભનકર કાનનું રચે છે. અગ્નિમિલ—ગરીમના દુખો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવનાર અગ્નિમિલ—આ કાવત્રામાં મહાવાદથી ફસાય છે. મેનાના પ્રેમી માધવને આ નારનાની ખમગ મળે કે અને તે પોલીસને ખમગ આપે છે. પરિસ્થિતિ એકદમ ઉત્તેજક. ૧૮ ૩૩

૨ અગ્નિમિલ અને મુકોમગ મેના આ પદ્મનમાં સપડાશે. આ અતિ ગમ્યમ અને tense પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી વાચકની ઝડાસાને ઉત્તજ અન્ન નકળો લખી શકે તે પહેલાં વેપકનું અવસાન થાય છે અને વાતા આટલેથી અધૂરી રહે છે.

૨૧ તારાચંદ્ર અગ્નિમિલને આ અધૂરી વાતા ત્યાગ પડી મૂળ પુસ્તકની સહાયતાથી પૂરી કરી છે અને તેઓ પણ છેક છેરટના પ્રકળ સુધી રમની જમાવટ સારી રાખી શક્યા. જ પરંતુ ભોગીન્દરાવની લેખિનીથી આ નાર્તા પૂર્ણ થઈ હોત તો છે તેના કરતાય સુદ પશ્ચાત્તમ પ્રાપ્ત થત.

પ્રકરણ ચાતુ

— ૦ —

ત્રણ ન્હાની નવલો

ભો ગીન્દરાવનાં જીવનના છે ના વર્ષોમા લખાયેલી ત્રણ સુગમ મામાજીક નવલ ચાઓ—(૧) ‘લક્ષ્મી ધન’ (૨) ‘સોલી સીટ’ અને (૩) ‘જ્યોત્સ્ના’—અનેક રીતે તેમના સાહિત્યજીવનના શરૂઆતના વર્ષોમા લખાયેલી મે નવલકથાઓનું, ‘મુદુલા’ અને ‘ઉપામાન્ત’નું અમરણ કરાવે છે આ ત્રણ નવનમ્યાઓ ન્હાની કૃતિઓ હોય કોઈ એક પ્રધાન પ્રશ્ને ચર્ચા પોતાનું મર્જનપ્રયોજન પૂર્ણ કરે છે આમાથી પ્રથમ આપણે ‘લક્ષ્મી ધન’ લઈશું.

‘લક્ષ્મી ધન’, તેના અભિધાન પ્રમાણે હિંદુ લક્ષ્મીધાને અને દષ્ટિકાણથી નિગમવા માટે રચાય છે લેખકના અવમાન બાદ ઇ. સ. ૧૯૧૮ માં એ ‘મયાજી નિગમ’ ની બેટ તરીકે પુસ્તકાકારે પ્રસ્ટ થઈ તે પહેલા એ ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં “સ્ત્રી-મોક્ષ” પત્રમા ‘સ્નેહ કે મોહ ?’ એ નામથી કમલ પ્રસ્ટ થઈ હતી આ નામ પણ અવાસ્તવિક નથી આપણા લગ્નો સ્નેહ પર ગ્યાય છે કે મોહ પર ? પ્રાચીન - ભાર્યનની હાવના સ્નેહના માત્રાજ્યમા વિચરતી ન્યારે અર્વાચીન પાશ્વત્ય નગ્નપદ્ધતિમા સ્નેહ કરતા મોહ—માણ આકર્ષણ—મે યુવાન વ્યક્તિઓના પરિણીત જીવનમા પ્રધાન ભાગ ભજવે છે આ મેની વચ્ચે એવો કોઈ મુગ્ધાલ માર્ગ છે કે જે હિંદુ

સમાજ અપનાવી શકે અને આદર્શ લગ્નસંસ્થાનો પાથો નાખી શકે. આધુનિક ઉચ્ચ કુળવણી પામેલા યુવક-યુવતી માટે ઢીંગલા-ઢીંગલીના લગ્નની પ્રાચીન પ્રણાલિકા તદ્દન નકારી નીવડી છે. પતિના માનસિક જીવનમાં રસ ન લઈ શકે તે પત્ની સહચરી કેમ બની શકે? પ્રાચીન રીતિ પ્રમાણે જોડાયેલા આના માનસિક કળેડાઓ આપણા સમાજમાં હજીયે ઠંઠેર નજરે પડે છે. બીજે પક્ષે પશ્ચિમના ખોટા વ્યામોહમાં તણાઈ ત્યાંની લગ્નસંસ્થાની સર્વ રીતિઓ આપણા સમાજમાં—જેની મસ્કૃતિ પાશ્ચાત્ય મસ્કૃતિ કરતા તદ્દન ભિન્ન છે—દાખલ કરવાથી મોડાઢેલા રોહનું ધ્યાન મોહ લેશે. આ મોહ ઓમરી જતા, પરિણીત જીવનના પ્રારંભિક સુખદ અનુભવો—Romances—વીતતા પતિ પત્નીના હૃદયને યોજનાર રોહનથી જેવું કંઈ રહેશે નહિ અને પરિણામે છુટાછેડાની પ્રથા (Divorce) દાખલ થશે અને મમાજ છિન્નભિન્ન થઈ જશે. આમ પ્રાચીન અને અર્વાચીન—પૂર્વ અને પશ્ચિમ—આ બે લગ્નસંસ્થાઓ નચ્ચે કોઈ એવા માર્ગ ન યોગ્ય કે જેમાં મન્ને લગ્નસંસ્થાઓનાં દુર્ગુણો ત્યજી સફળતાથી લઈ શકાય અને લગ્ન—શારીરિક લગ્ન—આત્માના લગ્ન નિવડી પતિ પત્નીના જીવનને ઉચ્ચ પથે લઈ થાય? આપણા મમાજમાં લગ્ન એક સરકાર છે આજીવન બંધન છે, પશ્ચિમમાં લગ્ન એક પ્રકારનો કરાર (Contract) છે અને કોઈ પણ વ્યાપારી કરારની માફક તે ચિરજીવ રહેવા મર્જાયો નથી, આવા કરારનો સ્વેચ્છાપૂર્વક ભંગ કરી તેમાંથી છુટકારો મેળવી શકાય છે. આધુનિક હિંદુ સમાજે આ ભિન્ન સંસ્થાઓ માંથી શું લેવું અને શું ત્યાજવું?

આ સર્વ પ્રશ્નોની સર્વદેશીય મહીક્ષા અને અને યોગ્ય નિરીક્ષણ મટે લગ્નમંધન”નું સર્જન થયું છે લેખકના અનુસાર પત્રી આ પુસ્તક પ્રગટ થયું હોવાથી આપણને એમની સુવાચ્ય અને

મા સ્વચ્છ પ્રસ્તાવનાનો લાભ મળી શક્યો નથી—નહિ તો અવરન લેખ- પ્રસ્તાવનામા આ પ્રશ્ન પર યોગ્ય પ્રકાશ નાખી તેને મહેતી લેને પરંતુ જે કાર્ય પ્રસ્તાવના ન કરી શકતે તે કાર્ય વાતાંએ યુરુ છે આખીય નવનકથા લક્ષના નિગનિરાગા અને પરસ્પર ભિન્ન પ્રશ્નો પર એક મહાનિમિષ (thevas) જેવી જની રહે છે એથી આ પુસ્તકને વાતદિહી નિમિષ કહીએ તો એમા જરાયે અતિથ થોકિન નહિ ગણાય આ રીતે વાતાંવિધાનની દૃષ્ટિએ “લક્ષ બધન”મા ગભીર ક્ષતિઓ આવે છે વાર્તાના પાત્રો હેતુપુર સં યોગ્યેયા હોઈ લક્ષના પ્રશ્ન પર લેખકના માનસમા જે જે વિચાર ધૂમી રહ્યા હતા તેનો યોગ્ય પ્રતિધ્વનિ પાડે છે આથી તેઓ ક્ષત વિચારવાહક બની રહે છે અને આવી રીતે નવનકથાવિધાનની દૃષ્ટિએ આ પુસ્તક નમણુ હોય પરંતુ એક વિચારોત્તેજક પ્રચારાત્મક મથની દૃષ્ટિએ તેનું મર્જન મફત છે

વાર્તાનું પરંતુ તદ્દન સાદુ છે ખરૂં જોતાં એને વસ્તુ કદી દનાય કે કેમ એ પણ એક પ્રશ્ન છે એમા તો પાત્ર યુવક અને પાત્ર યુવતીઓના મનોમથન કે તાગ લગનના પ્રશ્નો પરંવેના છુગ છુટા ચિત્રો છે અને એકમેકને લીધે નિષ્ફળતો મર્યાદાશુનો મંમથ આ ચિત્રોને ફેર માતત્વ (continuity) આપે છે—જો કે નવનકથાવિધાનની દૃષ્ટિએ અને સાતત્ય લખવું યોગ્ય નહિ ગણાય આ પાત્ર યુવકો ને જ્યમુષ્મનાન, પોષ્મનાન ન્હાનુજાઈ મદનપાન અને ચપ્મનાન પાત્ર યુવતીઓ ને ક્ષમા, મન્દુ, અમૃત ઉપા અને ક્ષમા જ્યમુષ્મનાન અને ક્ષમા તથા ન્હાનુજાઈ અને અમૃત વાર્તાની સંક્રાંતિથી ન પડિગીત કે ન્યાયે પોષ્મનાન અને મન્દુ વિવાદિત છે, માફીનાઓ લગનની ધુમરીમા જોડાયા નથી પરંતુ ખેડવાની તેવારીઓ કંગી ગયા હોય છે આ મર્મ યુવક યુવતીઓ ૧ ૧૨ ૧૩ વના દૃષ્ટિમિન્દુ ભિન્ન ભિન્ન ૩ જ્યમુષ્મનાન

અને ક્ષમાનાં નાની વયે લગ્ન થયાં હતાં તે જતાંય તેઓનો ગૃહસંસાર સુખી છે. જ્યમુખલાલે લગ્ન પછી જ એલગ એલગ બીગ તેમ જ સોલોસીટરની પરીક્ષાઓમાં વિજય મેળવ્યો : તેના વિચારો થણા આગળ વધ્યા તે જતાંય ક્ષમા પતિના માનસિક જીવનમાં રસ-પૂર્વક ભાગ લઈ શકતી. ક્ષમાને એક જ ચિંતા હતી અને તે પોતાની ઉંમરે પહોંચેલી ન્હાની બહેન ભદ્રાના ભવિષ્ય માટેની. જ્યમુખલાલ પણ પોતાની સાળીનાં શિક્ષણ અને ચારિત્ર્યવિકાસમાં સર્વ પ્રકારે સહાય આપતો.

ભદ્રા એક મુશિક્ષિત અને સંસ્કારી યુવતી છે પરંતુ પોતાને યોગ્ય પતિ ન મળતાં તે મુંઝાય છે. તેના માતાપિતા તેને માટે શાંતિ બદાર જ્યાં પણ તૈયાર છે પરંતુ લાલક પાત મળે ત્યારે ને ? ભદ્રાની દષ્ટિ સમક્ષ મદનલાલ, ચપકલાલ અને પરશુરામનાં ચિત્રો ધૂમ્પા કરે છે પરંતુ આ ત્રણમાંથી એકકેય પોતાને યોગ્ય લાગતો નથી. મદનલાલના લગ્ન પરત્વેના વિચારો તદ્દન ઉપલકીયા છે : તેને જોઈએ છે માત્ર બાહ્ય આકર્ષણ, સ્ખૂલ સૌન્દર્ય અને ટાપટીપ. " સ્ત્રીને શું જોઈએ ?" એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપનાં ને કહે છે :—

" સ્ત્રીને શું જોઈએ ? પૈસો અને પહેરવાં. ગારાં કપડા અને દાગીના, બહેલી હોય તો લાજબાજ ન કાઢે, ધરમના ટાપલા ન કરે અને આપણી સાથે બધે હરે હરે ! જે છે તે પુરવતે જ જોવાનું. ધારો કે સ્ત્રી મુંદર નહિ પણ શામળી હોય તો સોસાયટીમાં લઈ જતાં શરમ ન આવે ? તેને ફેશનેબલ લુગઝ શોબે ખરાં ?"

તેને તો સોસાયટીમાં પોતાની સાથે હરી ફરી શકે અને સામાને પોતાના રૂપથી આજી નાંખે એવી પત્ત ગીવા જેવી પત્ની જોઈએ છે. ભદ્રામાં હરેલપણું અને ગભીરતા હતાં પરંતુ મદનલાલને જોઈતાં બાહ્ય ટાપટીપ અને ખોટા ભપકો નહોતાં. ચપકલાલ શિક્ષિત યુવક છે પરંતુ તે હિંદુ સ્ત્રીને ધિક્કારે છે. તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે હિંદુ

સ્ત્રી પત્નીપદો માટે તદ્દન નાનાયક છે । હિંદુ સ્ત્રી સ્તેહ મમજી શકતી નથી તે ઉજત જીવન ગાળી શકવા સવ અસમર્થ છે— આવા વિચારોને લીધે તે વિદેશી લવનાઓ માથે હિંદુ સ્ત્રીઓને સરખાવતો અને તેમને નગ્ન માટે નાનાયક ઠેગવતો તેના મત પ્રમાણે—

આપ ! ના સ્ત્રીઓ માટે અભિપ્રાય બાધવો એ નકામે । વખત મળાડવો એમ માનીને જીએ તેમા વળી હિંદુ સ્ત્રીઓ । એમનામા તે શુ મ યુ છે । સ્ત્રીઓને લાણાવવી અને એ સુધરે એમ માનવુ તે મૂર્ખાઈ છે અને તો સ્ત્રી મતિ માટે જ તિરસ્કાર છે ”

પરશુરામ ઐન્જ્યુએટ થયો છે પરંતુ તે કદાચ નકલિના અનો રીત અવતાર જેવો હોઈ ધણા ધર્મયુક્ત છે આગળ પડતા વિચારોને તે ધિક્કારે છે, પત્ની સાથે દિન બોલીને રાનો કરતા પહેલા તે શાસ્ત્રોની અનુચ્છા માગે એવો પ્રાચીન વિચારનો છે ।

ત્યારે બદાને ચોગ્ન પતિ ક્યાથી લાવવો ? બદા પોત શિક્ષિત હતી સુઘ દત્તી, તેથી આ પ્રશ્ન પર મરામત વિચાર કરી શકતી અને અન્યના વિચારો મમજી શકતી પગિણામે તે ધણી મુઝાતી શુ હિંદુ સ્ત્રીઓ ક્યાથી બહિષ્કારિણી ગઈ મમાજસેવામા પોતાનું જીવન ન ગાળી શકાય ? આવા આના પ્રશ્નો તેના મનમા ઉપસ્થિત થાય છે પરંતુ હિંદુ મમાજમા ડોસો કુવારો ગઈ શકે પણ ડોસી કુવારી ગઈ સાબળી છે ।

પોપટલાન ઐન્જ્યુએટ થયેનો આગળ પડતા વિચારનો યુવક છે તેની માતા વણી ધર્મયુક્ત છે, પરીક્ષામા દીકરો પાસ થાય તો સત્ય નાગવણુ દેવની કથા કરાવવાની માધા લે છે પરંતુ તેનો પિતા મૂર્તિપૂજને ધિક્કારનારો પ્રાર્થનાસમાજ છે આમ ધર્મયુક્ત માતા અને સમાજસ્થ પિતા ॥ વચ્ચે પુત્ર ત્રીન્નિ જ માર્ગ ધારણ કરે છે —તે નિરોશ્વરવાદી મને છે તેના વિવાહ છન્દુ નામક એ સ્ત્રીપતી

પરંતુ અમણુ કન્યા માથે નાનપણથી જ ચથા હોય છે. ઇન્દુના માતા-પિતા કન્યા કેળવણીમાં જરાયે માનતાં નથી; તેઓએ ઇન્દુને પોપટને લાયક બનાવવાની જરૂરીયાત સ્વીકારી નથી. પરિણામે પોપટને ઇન્દુ માટે જરાયે લાગણી નથી. તે માતાના આગ્રહથી—દુરાગ્રહથી કહીએ તો જરાયે ખોટું નહિ—માસરે મલ્લનારાયણની કથામાં પૂજા કરવા જાય છે. ઇન્દુ માથે બેઠી દેવની પૂજા કરે કરે કે પરંતુ જગત એકાંત મળતાં તેની સાથે હેયું ખોલી વાતો કરવા જાય છે ત્યારે ઇન્દુ ચીમ પાડી બાગી જાય છે—કેમ જાણે વાથે ન ખાધી હોય ! આ સહચરી ! !—શિક્ષિત યુવકની આવી અસંસ્કારી અધા ગના ! ! ! તે એકદમ ધેર જઈ પોતાના મમરાને વિવાહ તોડી નાખવાની ધમકી આપતો પત્ર લખે છે. પરિણામે પિતા યુવોને બહુાવવા તજ્જીજ કરે છે.

ન્હાનુમાઈ આમીસ્ટ ટ ક્લેક્ટરે વિવાયતથી આવ્યા ખાદ પોતાની પત્ની અમૃતના માથે મદવામ મેઓ નથી તેના જેવો સીવીલીયન અમૃત જેવી “ રોચી ” પત્ની માથે રહે નો તેનો મોભો કેમ સચવાય ? અમૃત અમણુ છે—પણુ બણવાની હોય છે. પતિ તેને બહુાવવા કાજ પૈસા મોકલે છે તે દિયેરો ખાઈ જાય છે અને બાછને લખે છે કે બાબી કોઈ પણ કાજે બણી શકે એમ નથી ! આમ માનમિક અંધકારમા આ પતિ પત્ની ગોથા ખાય છે અને અમૃત—હિણાયેવી અમૃત—માસરે નોકરડી માફક જીવન ગાળે છે, ત્યારે તેનો પતિ મદ્રાસમા સીવીલીયનના સુખ સાહેલી ભોગવે છે. પરંતુ દૈવશાત્ અમૃત મુજઈ પોતાને પીયેર આવી હોય છે ત્યારે તેના મકાનને આગ લાગે છે. ચંપકલાલ અમૃતને અગ્નિજ્વાળામાથી બચાવે છે ત્યારે તે પોતાનું હૃદય ચંપકલાલ પાસે ખોલે છે. પરિણામે ચંપકને પણ ખ્યાલ આવે છે કે હિંદુ સ્ત્રીઓ, પોતે ધારી હતી તેવી, અમાર નથી; તેઓને થોડા સરકાર અને કેળવણી મળી શકે તો તેઓ

આદર્શ પત્નીઓ બની શકે એમ છે અમૃતની આત્મકથા સાલગી તેના દષ્ટિપડળ ખૂને છે અને સ્ત્રીઓ માટેના હનકા વિચારો નષ્ટ થાય છે તે અમૃતને કહેવે છે અને ન્હાનુભાષત બધીય ખગિર્યતિ મમજવતો પત્ર લખે છે તેના સુપ્રવચનથી ન્હાનુભાષ અમૃતના પ્રેમને બરાબર પિગાણે છે તે અમૃતને લે । આવે છે અને પોતાની માથે નદ્રામ લઈ જાય છે આમ ચપ નાનને લીધે અમૃત ન્હાનુભાષનો વિષમ સસાર સીધે રસ્તે આવે છે, અપકલાતને પણ નવીન જ દષ્ટિબિંદુ મળવાનો અનન્ય વાજ થાય છે હવે તે લગ્ની ગભીરતા સ્વીકારે છે, અને પોતાને યોગ્ય પાત્ર મંગલો કે નહિ તેના વિચાર કરે છે એની દષ્ટિ મમજ હવે બદલાઈ ચૂકી રહી ગઈ છે

ઉવાના પ્રવેશ માથે અઘતન વિસમી સહીના સુધાગથી અનુએ અણુ રંગાયેની એક લાવણમયી યુવતીનો વાચનદેને પરિચય થાય છે ઉવાએ બદા માફક ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવ્યું છે પરંતુ આ ઉચ્ચ શિક્ષણે તેને અભિમાની મનાવી છે ઇન્ધરે તેને અનહો મૌન્દર્પ આપ્યું છે તે આ અભિમાનમા વૃદ્ધિ કરવા બમ છે શિક્ષણ અને મૌન્દર્પ જાણે આજ કોય તે પ્રમાણે તે એક શ્રીમત કુટુંબની એકની એક પુત્રી હોઈ અતિશય લાડમા ઉછરી હોય છે આ બધાનો મેળ થયો પછી પૂછવું શું ? પરિણામે ઉવામા નથી ગભીરતા કે નથી હરેનપણું વિનામ અને એસઆરામમા છુટ્ટી ગાળવાની અને મમાજમા મુધરેન ગણાઈ નામ કાઢવાની ઇચ્છા સિવાય તેને અન્ય કંઈ જીવનખેલ નથી વાર્તાની સરઆનમા તેના વિવાદ એક સાધારણ કુટુંબના યુવક માથે થયા હોય છે પરંતુ મદનનાન જેવા મર્જશ્રીમત વિવાસી અને શોખીન યુવાનને જોઈ તેને તેમ જ તેના શ્રીમત માતાપિતાને પેતો વિવાહિત પતિ મમાર જેવો લાગે છે પરિણામે વિવાદ એજાગય છે અને મદનલાલ માથે ઉવાના લગ્ન થાય છે મદનલાલને પણ જેવી જોઈતી હતી

તેવી પત્ની મળનાં ઘણાં આનંદ થાય છે. લગ્નજીવનની ગંભીરતા ન સમજનાર આ બન્નેમાં સ્નેહ જેવું કંઈ પણ નથી : સોસાયટીમાં ફક્કડ ચર્ચ ફરવા સિવાય અન્ય કોઈ એમનાં જીવનનો હેતુ નથી. સમય જતાં જ્યારે આ બ્યામોહ ઓગરે છે ત્યારે પતિ-પત્નીને એકમેક પ્રત્યે કંટાળો આવે છે. ઉપાનું ઉચ્છૃંખલ વર્તન અને સામુ-મમરા તરફની તેની ઠંડી બેદરકારી મદનલાલની આંખો ખોલે છે. ખૂબ્યા મદનલાલ માટે તે રસોઈ કરતી નથી પરંતુ પીયેર જઈ નોકર માથે પુરી મુઠીયાં મોકલાવે છે ! આમ આ સુધારામાં ખપવા માંગતા મદનલાલ-ઉપાનાં કફેશ્વા મુખી જીવનનો અંત આવે છે. બાલ આકર્ષણના કાચા તાંતણે લટકતું આવું કૃત્રિમ જીવન ક્યાં સુધી નભી શકે ?

આવી રીતે ઉપા-મદનલાલનાં સુધરેલા અને બહુ ગવાયેલાં લગ્ન નિષ્ફળ નિવડે છે ત્યારે પોપટલાલને રૂઢવે ટૂંકમાં બચકર અકસ્માત થાય છે. ઘેર આવનાં વિવાહિત પત્ની ઈન્દુ તેની શુશ્રૂષા કરે છે. ઈન્દુના પિતાએ આપેલા શિક્ષણથી હવે તેનામાં ધરુ ફેર પડ્યો છે. પોપટલાલ જોઈ શકે છે કે ઈન્દુમાં સુસંસ્કારો છે પણ તે વિકસ્યા નથી. બદ્દા પણ ઈન્દુના શિક્ષણમાં ગસ લઈ એને પોપટલાલને મર્વ ગીતે લાયક બનાવે છે. પરિણામે ઈન્દુમાં પરિવર્તન થાય છે અને પોપટલાલ તેની માથે લગ્ન કરે છે.

બદ્દા અને ચંપકલાલના લગ્ન માથે લગ્નમંરેચાને ચર્ચાતી આ રસમય વાર્તાનો અંત આવે છે.

પ્રસ્તુત નવલકથાના વાતોપવાહની આપણે કૈંક ઝાખી કરી. પ્રથમ દૃષ્ટિએ અબ્યાસક જોઈ શકતે કે લગ્નને મધ્યવર્તી પ્રશ્ન બનાવી એની આસપાસ લગ્નને બિન બિન દૃષ્ટિકાલ્યથી નિર-ખતાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની કાલ્પનિક સૃષ્ટિ કર્તાએ રચી છે. આમાંથી કેટલીક પતિ-પત્ની તરીકે જોડાયેલા હોય છે જ્યારે અન્ય

વાતાના વિગમ દગમ્માન જોડાય છે લેખકે જે પ્રધાન પ્રવાહોને
 જુદા પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એક તો સરકારી અને શિક્ષિત
 યુવની પોતાના માનસિક જીવનમાં ભાગ નામ શક તેવી જીવન
 મંજીની ભાવના અને અન્ય પાશ્ચાત્ય લગ્નપ્રથા અનુભવવામાં ગહેલા
 ભવચાનો આ જીવનના યોગ્ય નિરૂપણમાં લેખકે સફળતા પ્રાપ્ત
 કરી છે પોષ્ટનાન જેવા ઉચ્ચ કેળવણી પામેલા યુવકને ઇન્દુ જેવી
 તદ્દન અર્ધદગ્ધ અને સકુચિત વિચારની પત્ની પ્રાપ્ત થતા અને
 ન્હાનુબાઈ જેવા આસીરટટ કનેક્ટરના ઉચ્ચ પદે વિનાજતા અધિકારી
 રીને અમૃત જેવી અભાગ્ય અને ગામડીયણ પત્ની મળતા તેમના
 મનમાં જે જે મચેલા થાય છે તે દ્વારા લેખકે માનસિક ઝંજોડાના
 પ્રશ્નની ગંભીરતા એના યોગ્ય સ્વરૂપમાં સમજાવે છે ગુજરાતી યુવકો
 જે પ્રગતિ કરી રહ્યા છે, જે સર્વદેશીય વિકાસ સાધી ગયા છે,
 તેમાં તેમને યોગ્ય જીવન મદ્યરીઓ નહિ મળે તો શા પરિણામ
 આવશે તે સફળતાપૂર્વક દર્શાવવામાં આવ્યું છે આથી ઉત્કૃષ્ટ ઉષા
 અને મદનનાયના પરિણીત જીવનના ચિત્રો દ્વારા પશ્ચિમના રીવાજના
 અધ અનુકૂળ થી નિષ્પન્નતા ગેરફાયદાઓ તેમના પૂર્ણ સ્વરૂપમાં
 ખુલા કરવામાં આવ્યા છે મદનલાલ તથા ઉષા બંનેએ ઉચ્ચ
 શિક્ષણના રૂપ મેળવ્યા છે તે છતાંય તેઓ બાલ દાપગીપ અને સૌંદર્યથી
 આર્ધાંધ લગ્નમાં ઝપવાવે છે અને લગ્નિત જીવનમાં જે ઉપનકીયો
 ગમ હતો તે નષ્ટ થતા શુ પરિણામ આવે છે ? ઉષા નથી દગ્ધ
 કરતી મદનલાલની કે નથી દરકાર કરતી શ્રુત્યુષ્ઠ્યાએ મૃતેલા
 સાસુસસરાની સાસુ કાવે મરતી હોય તો બને આજે મરે પછી
 કોન્ફરન્સમાં ભાગ લીધા વિના કેમ ચાલે ? શુ તે મદનલાલને તેના
 ધરતું કામકાજ કરવા માટે પરણી હતી ? આ પ્રકારની વિચાર-
 પ્રણાલિકા તેમના જીવનને દુઃખી બનાવે છે

આમ આ મે બિન બિન સરકૃતિઓ—પૂર્વ અને પશ્ચિમની
 લગ્ન ભાવના—બંને સમન્વાયક કાષ્ઠ એવો માર્ગ નથી કે જે

પરિણીત જીવનને ખરેખર સુખી કરે ? આવો માર્ગ છે તે દર્શાવવા માટે જ ભદ્રાના પાત્રનું મર્જન થયું છે ભદ્રાનાં લગ્ન દ્વારા લેખક આ પ્રશ્નનો નિકાલ કરે છે.

“મૃદુલા”ની માફક આ પુસ્તકમાંયે પાત્રપ્રચુરતા દષ્ટિએ પડે છે પાંચ સુવરો અને પાંચ સુવતીઓ—અધું મળીને દમ—ઉપગત અન્ય ગૌણ પાત્રો છે તે તો જુના. આ પાત્રો વાર્તાવિકાસ માટે શો ફાળો આપે છે ? કદજ નહિ—કાગળ કે આપણે ઉપર જોયું તેમ પુસ્તકમાં વાર્તા જેવું વિશેષ નથી. લેખકના લગ્ન પરત્વેના બિન બિન વિચારોના વાહક તરીકે જ આ પાત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે આ મર્વ પાત્રો—ઝીઝી તેમ જ પુરુષો—દૂર કરી તેમના ઉદ્દેશો અને વિચારો બેગા કરતા શું પરિણામ આવશે ? એક મહાનિર્મલ, પરંતુ કર્તાનો આ પુસ્તકમાં શાસ્ત્રીય રીતે લખાવણી વસ્તુપ્રધાન નવલકથા આપવાનો હંતુ કઠીય હતો નહિ એ વાતનું અત્રે રિસ્મગળું ન થયું જોઈએ. બોગીન્દ્રગવનો જ પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો—યગ્નની મર્મદેશીય મમીક્ષા કરવાનો—તે મિલ્લ થયો અને તે જ આ પુસ્તકના પ્રયોજનની મરજતા પૂરવાર કરવા અમર્થ છે

*

*

*

*

“સોલીસીટર” એના નામ પ્રમાણે એક—એ કહીએ તોય ખોટું નહિ—ગુજરાતી સોલીસીટરના મૃદુજીવન તેમજ જાહેર જીવનને ચર્ચાની નાનકડી નવલકથા છે ૪૦ મં ૧૯૧૭માં એ “મયાજિનિ” પત્રના બેટપુસ્તક તરીકે પ્રકટ થયું. બોગીન્દ્રગવની આ નાનામાં નાની મામાજીક નવલકથા તેમના કથાવિધાનનો એક સુન્ન નમુનો છે તેમની અન્ય મામાજીક નવલકથાઓ માફક આમાં પણ હિંદુ મૃદુજીવનના નાદરશ્ય ચિત્રો દરશ્યમાન થાય છે : આમાં પણ હિંદુ મમાજના મળતતા કાયદાઓનો યોગ્ય નિકાલ કરવાનો પ્રયત્ન છે.

વાર્તાની વસ્તુ આકર્ષક છે અને ઉપકથાઓનો અભાવ હોવાથી રસપ્રવાહ સળંગ વહે છે. શંભુલાલ અને શિવલાલ બન્ને નિરાશ તેમજ કંઠાલેખમાં સાથે અભ્યાસ કરતા ત્યારથી તેમને એકમેક પ્રત્યે ઘણો રસ છે. આ બન્ને મિત્રો સાથે જ સોલીસીટર યાવ છે અને મુંબઈમાં ઓશીસ ખોલે છે. બન્નેની કુલગતા અને કાયદાની બારી-કીઓના જ્ઞાનને લીધે તેમની પેઢી જાહેર પ્રજામાં સારી નામના અને ખ્યાલિ પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ આ બન્ને સોલીસીટર ભાગીદારના સ્વભાવમાં આસ્માનજમીનનો ફરક છે. શંભુલાલ એકાગ્રબોલો અને કર્તવ્યપરાયણ છે, જ્યારે શિવલાલ બહુબોલો અને કપટી છે. શંભુલાલ મિત્રપરાયણ, કર્તવ્યપરાયણ અને સત્યપરાયણ હોવાથી અનેક અગત્યની બાબતો પોતાના ભાગીદાર મિત્રને સંપૂર્ણ સંદેશ-સત્યા સેપે છે. શિવલાલ એક આશાક ધારાશાસ્ત્રી છે અને સોલીસીટરના ધંધામાં રહેવું અને કાનૂનવાચી અગ્રિમ રહેવું એ વાત એને મળે ઉતરી શકે એમ નથી. શંભુલાલ શિવલાલ પર અંધ વિશ્વાસ રાખે છે. જ્યારે શંભુલાલની પીઠ પાછળ તેમનો આ ભાગીદાર વિધવાઓને વારસો શીધી આપે છે, રાજખટપટનાં અટપટા કાવા-દાવાઓમાં આગળ પડતો ભાગ લે છે અને કાયદાની આંદીધુટીમાં ન સપડાવાય તેવી રીતે લીમીટેડ કંપનીઓના ખોટા સરવૈયાઓ તૈયાર કરી આપે છે. આમ શંભુલાલ અને શિવલાલ બે ગાઢ મિત્રોના માર્ગ શરૂઆતથી જ જિલ્લ જિલ્લ છે.

ગુર્જર ગૃહજીવનનાં સુંદર ચિત્રો દોરનાર કર્તા શંભુલાલનું ગૃહજીવન પણ સુંદર બનાવે છે. શંભુલાલની બહાલસોષી પત્ની રમણી—કંઠાલેખમાં અભ્યાસ કરતાં સંતાનો હોવા છતાં—હજીય “પ્રેમ-ધેણી” નવોદા છે. સોલીસીટર પતિ બહારનું જાહેરજીવન ગાળી પોતાને તેમ જ પોતાનાં સંતાનોને વિસારે એ રમણીને જરાય ગમતું નથી. જાહેરજીવનની અનેક જાનજમાંથી—પ્રમુખસ્થાન, બાપણો

વિગેરેમાથી—ન રવારતા પોતાના પતિને તે એક લાખુ ગ્યાખ્યાન આપે છે અને એમના પરિણીત જીવનના શરૂઆતના દિવસોની યાદ આપે છે કે જ્યારે —

“તમે મૃદુજીવનની વાતો કરતા હતા જે મનુષ્ય મૃદુ જીવનના ભોગે માર્ગિકા, પત્ની, કુટુંબની માથે બેસી એમના જીવન ઉચ્ચ દરવાખા વખતનો ખર્ચાદી માની કેવળ પૈસા કમાવા જીવે છે તેમને તમે શિષ્ટાચાર હતા .. . ચોપાગી, પાનવા ઉપર તમે બહુતા ત્યાર—નવા સોનીમીટર ચલા ત્યારે જ તો—મિચારી ચદા ચોપાગી ઉપર, બાકડા ઉપર મારા ખોળામાં સૂતી સૂતી ચન્દ્રમા પકડવા ફાફા મારતી અને આપણે વાતો કરી શોભિત્રિન હર્ષ અનુભવતા તે દિવસો તો ગયા જ!”

શશુનાન-રમણીના પુત્રપુત્રી કિંગોર અને ચદા આદર્શ સતાનો છે વાર્તાના આગળમાં તેઓ કૌનેજમાં વિદ્યાભ્યાસ કરતા હોય છે તેમના માતાપિતાને તેમને માટે ઘણી ઘણી ઉચ્ચ આશાઓ છે તેઓ યુવાનસ્થામાં હોના છતાં તેઓનું ધ્યાન અભ્યાસ સિવાય મીઠા કશીય વિચરતુ નથી

આમ શશુનાનનું મૃદુજીવન એક અને મતોષની ઉચ્ચ ક્ષાએ વિગળતુ હોય છે ત્યારે તેના બાગીર મિત્ર નિવનાયન મૃદુજીવન, તેમના જાડો જીવન માફક જ બદલે હોય છે તેમના ખીજ વા ના પત્ની શાન્તિ મોવીમીટર મીજવરને તેમના પેમા અને જાડોજનાની નાટેજ પરદના છે શિવનાનઆખો દિવસ આશીમમાં ગાળી રાતે ઘેર આવ છે કે નહિ તેની ચિંતા ચાતિને જરાયે નથી જ્યાં સુત્રી તેને ગાડીમોટરમાં ફરતાનું મળે છે, હિરામોતીના મુનવાન દાગીનાઓ પહેરવાના મળે છે ત્યાં સુધી તેને પગમ આનદ છે તે તો રમણીની સ્થિતિ જોઈ હસે છે કે સોલ્ડીમીટરની પત્ની ચદા બાટના માં વસોમાં કેમ કરતી હશે? આટલી મોટી વયે, એક નરપરિણીત

યુવતી માફ, પોતાના પતિ પાછળ ચડી ચલી ગમણીને જોઈ તેને
આભાવિત આશ્ચર્ય થાય છે પરંતુ તે બાપડીને કથાથી ખબર
હોય કે ગમણી-સભુવાન વૃદ્ધ થતા હતા પરંતુ તેમનો પ્રેમ તો
વૃદ્ધ નહોતો જ !

શાંતિ બીજી વાગતી પત્ની છે તે આપણે જોયું તેને પોતાનું
મર્વ શિક્ષણ જોઈને રોગપ્રીના અગુભવી હાથ નીચે પ્રાપ્ત થઈ હતું
જોઈને જોડાણી એટલે મુબબના ભુનેશ્વર નત્તાના અનભિરિખ સામ્રાટી
જોઈને પાનને લીધે આ નવનન્યાનો જે રીને વિકાસ અને
પર્યાવરણ થાય છે તથા મુખ્ય પાત્રો પૈકી જે અમર થાય છે તે
મમજવા માટે તેમના જીવનની ઉંડાળી આપણે ગ્રી પડશે તેમજ
વયોવૃદ્ધ પણ શ્રીમત પતિના અવનાશ માટે જોઈને જોડાણી અકળ
મીન તના પ્રેકમાત્ર માની મન્યા વૃદ્ધ જોડાણે પ પુત્રાથી જોઈને
પરિણીત જીવનના અત લલાવ આ વલુભોગ્યા ગ્રી ગયા હતા તે
તેજે અન્ન ગ્રંથે હવ મેગગવા માડ્યા પતિના અવગાનને લીધે
દિવમના ભાગમા મહાર જનુ યોગ્ય નહોતું એટલે તેઓ મન બહે
હારવા 'ગત્રે મીનેમા નાટમા જતા' કુમારી મન્યાઓને ભગતશુ થયું
શીખવવાને બહાને તેઓ અનેક મહાર અને વધમા આવેલી યુવતીઓ
પોતાને ત્યાં બોલાવતા, ત્યાં તેમના વગની વાલો થઈ જોઈને
કોઈનું માડતા તો કોઈનું ભાગના અને જે માનપિનાઓ પોતાની
પુત્રીઓને તેમને ત્યાં શિક્ષણ લેવા મોકલતા નહિ તેમની બદનેઈ
કરવાતી બાકી રાખતા નહિ. સભુવાનની યુવાન પુત્રી અદા તેમને
ત્યાં જતી નહિ એટલે જોઈને વાતવાનમા ચલાવું થકુ મોહની
શાંતિ જોઈને રોગપ્રીના હાથ પીચે તા ૧૧૧ ખમેલી હે રાથી જોઈને
મર્વ સદ્યુરો (૧) તેનામા આગ્યા હોય તેમા શુ નવાઈ

પ્રિતમ જોઈને ભાવિને થાય તે એક સર્વ રીને આદર્શ
યુવક છે પરંતુ દુર્ભાગ્યે તેને જાણે જીવને જીવિત ન્યાયિ કાગ્ય પડે છે

તેના વિવાહ ચંપકલાલની એકની એક અને શિક્ષિત પુત્રી પ્રભાવતી માથે થયા છે. પ્રભા મૌંદર્જવતી છે અને ચંદાની માથે જ દાંતેજમાં વિદ્યાભ્યાસ કરે છે. આથી સ્વાભાવિક તેને ચંદાના કુટુંબીજનો માથે માગે મંબંધ છે તેના વિવાહ ફાટ કરાવવા માટે તેના પિ. મર્ચ ઉપાયો આપી રહ્યા છે. પ્રિતમ પોતે પણ બરાબર મમજો છે કે તેની માદગી કંઈ જેની તેની માધાગ્ય માદગી તો નથી જ. “માગ હોત તો પ્રભાને મેળની સુખી થતે પરંતુ હવે પ્રભાને સુખી નેષ્ઠ મરીશ” એવા અનેક વિચારો તેને આવના પરંતુ તે ફાંતની પામે લાચાર છે. ચંપકલાલ ન્યાતનો દંડ આપીને પણ આ વિવાહ ફાટ કરવા ઇચ્છે છે પણ ગામગોરાણી જેકારને આવું સ્તુત્ય કૃત્ય કેમ ગમે? પોતાના જ ભનિગ માટે નિમાયેલી એક સ્વરૂપવાન યુવતી તેના હાથમાથી છટકી ગયે એ તેનાથી કેમ માપી શકાર? પ્રભાને ગમે તેમ કરીને પ્રિતમ માથે જ પગલાની દેવી એવા જેકાર દહ નિશ્ચય કરે છે આ આગમમા શિલાલ સોલીસીટરની મલાહ લેવામા આવે છે. પ્રખર સુધરક હોવાનો દાવા કરનાર શિવલાલ આ દિવસાગ કૃત્યમાં અનુમાત આપે છે. મિત્ર ગ શબુલાલને આ વાતની જગાયે ખખડ પણ હોતી નથી પ્રભાના મામા આ ગારગમા નેડાય છે અને દ્રવ્યલાલમાને ખાતર પોતાની સુકામગ લાખજીને જેકારના હાથમા સોપે છે એક બયડ કાગરાત્રિએ, ભુલેશ્વરના એક એકાત મકાનમા, ફોર્નની પણ ગણુ વિના, પ્રભાને બળાતકાગે માદા પ્રિતમ માથે પગલાવી દેવામા આવે છે જેકાર શેડાણી, બે ત્રણ બૈરાઓ, શિવલાલ સોલીસીટર, પ્રભાના મામા અને દ્રવ્યલોબી વિધિ કરાવનાર ઘાલણુ મિત્રાય અન્ય કોઇ પણ હાજર હોતુ નથી. આમ શિવલાલ જેવા શિક્ષિત અને રહેવાતા સુધારકની સહાયતાથી જ, તેની હાજરીમા જ, પ્રભા જેવી સુકુમાર કન્યાને વૈધવ્યને માર્ગે દોરવામા આવે છે! બીજે દિવસે પ્રભાના પિતા ચંપકલાલને આ કારખું કાવતું માલમ પડે છ ત્યારે તે દુઃખથી હતાશ બની બય છે પરંતુ હવે ગા ઉપાય હતો? બે

દિવસ રહીને પ્રિતમ મૃત્યુ પામે છે. અને બાપડી પ્રભાનો સૌભાગ્ય-
સ્પર્શ અસ્ત થાય છે ! નિર્દોષ બાળા વૈધવ્યની સંગતી બહીમાં
હોમાય છે !

આ બનાવથી આરાય મુંઝવે શહેરમાં હાહાકાર મચી જાય છે.
આ પ્રકારના લગ્નને લગ્નના પવિત્ર નામથી સંબોધી શકાય ખરા ?
શું બાપડી પ્રભાને વિધવા ગણી શકાય ? આવા અનેકાનેક પ્રશ્નો
ઉઠે છે. શંભુલાલને બ્યારે માથમ પડે છે કે તેના પોતાના પ્રિય
મિત્ર અને બાગીદાર શિવલાલનો આ નીચ કૃત્યમાં મુખ્ય હાથ છે
ત્યારે તેના ગુસ્સાનો પાર રહેતો નથી. તેણે સ્વપ્નેય ધાર્મ્ય નહોતું
કે પોતાના વિશ્વાસનો શિવલાલ આવો દુરુપયોગ કરશે. આખા
શહેરમાં, શંભુલાલનો જરાયે વાંક નથી તે છતાંય, મેસર્સ શંભુલાલ
એન્ડ શિવલાલ, સોલીસીટર્સ,ની પેઠી વગોવાય છે. શંભુલાલને આ
નિંદાથી ધણું દુઃખ થાય છે પરંતુ વાંક તેના પોતાનો જ હતો.
શા માટે તેણે શિવલાલમાં અંધ વિશ્વાસ મૂક્યો ? રમણી, કિશોર
અને ચંદા પ્રભાનાં કુર્બાગીથી ક'પી ઉઠે છે.

શંભુલાલ—સદાનો સાંત શંભુલાલ—આજે ધણો અસાંત છે.
ને, શિવલાલને આશીસમા બોલાવી તેના કુખૂત્યોનો જવાબ માગે છે.
શિવલાલના આ કૃત્યથી તેના પૂર્વ પાપો પણ પ્રકાશમાં આવે છે.
'હાર્પ' કાર્ડમાં તેની વિરૂદ્ધ તે લાંચીયો અને પ્રપચી છે માટે તેની
સનદ લઈ લેવી એવી મતલબની, ધણી અરજીઓ પણ થાય છે. આજે
ઉકળતે હૈયે શંભુલાલ આ બધાનો શિવલાલ પાસે ખુલાસો માંગે
છે. એક આદર્શ સોલીસીટરનું જાહેર ધંધાદારી જીવન કેટલું પવિત્ર
હોવું જોઈએ તેના પર શંભુલાલનું આખ્યાન સાંભળી શિવલાલ
બધું કષ્ટ કરે છે અને તે મજબી ત્રાપે છે કે મર્વ કુખૂત્યો તેના
પોતાના જ હ અને તેના બાગીદાર શંભુલાલનો તેમાં જરાય હાથ નથી.

તે દિવસે સપ્તમાકાળે પુણ પરથી રેલ્વે ટ્રેન પર પડતું નાખી

શિવલાલ સોલીસીટર આત્મહત્યા કરી પોતાનાં કલંકિત જીવનનો અંત આણે છે.

આ બાલુ ચંપકલાલ સમસ્ત વહ્નિક મહાજનનું પંચ બોલાવી નેમની સમક્ષ પોતાની નિંદોષ પુત્રી પ્રભાનો કેસ રજુ કરે છે. શંભુલાલ વિગેરે પ્રતિષ્ઠિત મૃદસ્થો અને યુવાનોની બહુમતિથી પ્રભાને પુનર્જન્નની અનુમતિ મળે છે. યુવાનો આ વિજયથી આનંદ પામે છે ત્યારે રૂઢિપૂજકોમાં આ ઠરાવથી, ધરતીકંપ થયો હોય તેવો, ખગબળાટ થાય છે.

પ્રિતમ સાથે પ્રભાનાં વિવાહ થયા તે પહેલાંથી જ કિશોર અને પ્રભા અન્યોન્યને ઓળખતાં હત્યાં આ પરિચયે આકર્ષણનું સ્વરૂપ લીધું હતું પરંતુ એટલી વારમાં નો પ્રભા વિવાહિત થઈ, પરણી અને વિધવા બની! સમાજના આ મહાન અન્યાયથી કિશોરની પ્રભા તરફની કુંજી લાગણીઓ દબ થઈ અને તે પ્રભાને ફરજિયાત વૈધવ્યના આ મહાન દુઃખમાથી બચાવી લેવા ઉદ્વૃક્ત બન્યો. રમણી અને શંભુલાલની અનુમતિથી કિશોર અને પ્રભાના લગ્ન—પુનર્જન્ન—થાય છે.

ચંદાના લગ્ન વમન્તલાલ નામક સુશિક્ષિત યુવક સાથે થવાની મર્વ તૈયારીઓ થઈ ચૂકી હોય છે પરંતુ કિશોર-પ્રભાનાં લગ્નની રાતે જ શાંતિ—જે શિવલાલના અવસાન પછી શંભુલાલને ત્યાં ન છૂટકે ગ્રહેતી તે—જેકાર શેકાણીની ચઢવણીથી બેરીવલી બાગી જાય છે. જેકાર હવે વૃદ્ધ થઈ છે તે જાંચ મૃત્યુને આરે ઉભા રહી તેણે પ્રભા, કિશોર અને શંભુલાલની બદબોઈ કરવામાં બાકી રાખી ના. લાગ્યા સમયની માદગી બાદ પોતાના કુષ્કૃત્યોનો જવાબ આપવા જેકાર મૃત્યુના દરગાઝમાં જાય છે. શાંતિને હવે—જેકાર જતાં—પોતાની નાદની અને ઉચ્છૃંખલપણાનું પૂરેપૂરું ભાન થાય છે. શંભુલાલની સલાહને માની તે એક વિધવાસદનમાં આશ્રય લે છે.

અને પોતાના જીવનના આખીના દિવસો વિધવાઓના હિદ્દા માટેના કૃત્યોમા ગાળે છે

વનન્તવાય અને ચલના લગ્ન માથે આ રસમય વાર્તાની પૂર્ણાવૃત્તિ થાય છે.

આ હૃદયગમ વાર્તામા, ભોગીન્દ્રરાવની અન્ય સામાજિક નવલ-કથાઓ મફક, આતરચાનીય લગ્ન, પુનર્વગ્ન અને દિદુ વિધવાની કપરી સ્થિતિને અર્થતા પ્રત્નો પ્રધાનપણે લાગ લગતે છે. જેમકે પોતે જ કહે છે તે પ્રમાણે અમુક આકર્ષિત સંજોગોને લીધે નવલકથા દુકારી નાખની પડી છે—આથી જીને પાત્રોનો જે કમચાં વિકાસ થયો છે તેમજ તે થયો નથી તે જણાય એકદરે પાત્રાવેખન સુદૃઢ રીતે થયું છે વાર્તાની મુખ્ય નાયિકા તરોડે ગમણીને કલ્પેલી છે એ ખરી વાત—મુખ્ય નાયિકની જની મુખ્ય નાયિકા જની મોકે એવું દર્શાવેલું નથી—પરંતુ કેન્દ્રસ્થ સ્ત્રીપાત્ર તો પ્રભાવતીનું જ છે ગમણી અને શાનિગૌરીનું અર્જન એકમીત્તને આપ આપના માટે થયું છે પરંતુ પ્રભાતું પાત્ર તો જીવન્ત પાત્ર છે પ્રજા જેની કેટલીય આવાક બાળાઓ દિદુ મમાજમા કહેવાતા વગ્નનો ભોગ થઈ વિધવાનો અન્તાગ પામતો હતો, પ્રજાના પાત્રાવેખનમા કર્તાએ જે સકલના આપી છે તેને લીધે આખી વાર્તાનું મધ્યનિદુ પ્રજાનો આમપામ ગયાયું છે અર્થાત્ પ્રજાના પાત્રનિરૂપણમા ભોગીન્દ્રરાવને ગમ્મ મરૂળતા મળી છે આટલા નાના “નવલકથા” પર પ્રજા જેની જીવન્ત પ્રતિકૃતિ દેગી લેખકે વાર્તાનું—માગય દિદુ સમાજનું—પાત્ર આપી વચ્ચે ગહેનો અન્ય પીડિત પ્રજાઓ તરફ દોર્યું છે પ્રિન્સ સાથે તેના બગાડનીયી થયેના વગ્ન પડી પ્રજાના માનસમા—તેના વિચારમા—જે પરિવર્તન થાય છે તે આપણી નાની વયની પછી સિદ્ધિત દિદુ વિધવા બહેનોના માનમનુ અચ્છુ દિગ્દર્શન કરાવે છે. આવી દેવવગ્નની વિધવા માટે પુનર્વગ્ન સમાન મુશ્કિત નથી

એ નિયારને કર્તા આ પુસ્તકમાં મૂર્ત સ્વરૂપ આપે છે અને પ્રભાના ઈશોર જેવા એક આશાન્વિત યુવક સાથે પુનર્વગ્ન કરાવી દિંદુઓને મમાગ મુધારાના ક્ષેત્રમાં એક પગલુ આગળ ભગવાનો દંઢ આગ્રહ કરે છે લેખકના અન્ય પુસ્તકોમાં પણ બાળવિધવાઓના ચિત્રો આવે છે (દાખલા તરીકે “મૃદુલા”માં શુદ્ધિદા) પરંતુ ત્યાં તેમણે પુનર્વગ્નની હિમાયત કરી નથી આટલે દરજ્જે લેખકે મુધારક તરીકે નિકામ દાખવ્યો પરંતુ શુદ્ધિદા અને પભાની સ્થિતિની તુલના કરી લેખકના નિયારને વિકાસ જોવો ઈધક અયોગ્ય છે કારણ કે શુદ્ધિદાએ પતિ સાથે સુખી જીવન ગાળી વૈધવ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું જ્યારે પ્રભાની વાત તો જુદી જ છે. આટલી અગત્યની વટના યાદ રાખ્યા પછી કશુંય કરવું જોઈએ કે લેખકે પ્રભાને પુનર્વગ્ન કરાવી દિંદુ માળ-વિધવાને યોગ્ય ન્યાય આપ્યો છે

પરંતુ દરેક વિધવા પુનર્વગ્ન ન જ કરી શકે એ માત્ર લે મકે શાંતિના વૈધવ્ય પછીના જીવન દ્વારા દર્શાવ્યું છે તેના જેવી વિધવાઓ મમાજસેવામાં પોતાનું જીવન ગાળે તો મમાજને ડેટલો મારો લાભ થાય? પડિત જગન્નાથ જેવા શાન્તિસદનના સચાલકોને આવી સેવાભિયાપિ વિધવા જહેનો મોઝ્ય મહાગ કરે તો વૈધવ્ય મલ્લ બને એટલું નહિ પરંતુ સમાજસેવાનો પણ સરસ નિકાસ સાધી શકાય

જેવા છે તે સ્વરૂપમાં આ નવલકથા એક ઉચ્ચ કોટિની સુદર વાર્તા છે લેખકનો ઈચ્છાબીજ આવૃત્તિમાં તેને નિકમાવવાની હતી,* પરંતુ પુસ્તક પ્રગટ થયું તે જ વર્ષે એમનું અવસાન થયું

* “આ વાર્તા દુર્ભાગ્યે યુદ્ધના પ્રસંગે ઉત્પન્ન થયેલી અજવડોને લીધે જોઈએ એટલી વિકસિત થઈ નથી અને કદાચ દુ કાલી નાખી એવો આશ્લેષ આવશે; પરંતુ બીજી આવૃત્તિમાં પરમાત્માની કૃપાથી—સયોગો અનુકૂળ થતા—એ આશ્લેષ દૂર થશે.”

—“સોલીસીટર”ની પ્રસ્તાવના.

અને એમની મનની ઈચ્છા મનમા જ રહી લેખકનું જીવન લબાણ
હોત તો, વિકસિત સ્વરૂપમા, વાર્તા છે તેના ડગતાય વધુ મુલામ્ય
બનતે અને મુજગતને એક પ્રથમ પકિનની મુદર નવનકથા પ્રાપ્ત થતે

* * * *

“જ્યોત્સ્ના”નું પુસ્તકરૂપે પ્રકાશન હજી ગયે વર્ષે (૧૯૩૩મા)જ
થયું લેખકના જીવન દરમ્યાન “સ્રી-મોષ”ના પાનાઓમા એનું
ક્રમશઃ પ્રકાશન થતું હતું એ- આદર્શ સ્રીના જીવનને બગી
વાર્તા “સ્રી-મોષ”મા ક્રમશઃ છપાય અને લેખકના અવમાન પછી
થયે વર્ષે “સ્રી-મોષ”ની જ એ- તરીકે પ્રકટ થાય એ આશિષ-
ચરના પણ નોંધવાયોગ્ય ગણાય.

“જ્યોત્સ્ના” એટલે એક માધ્યમ સ્થિતિની મૌખ્ય મુજરાતજનું
—તેની અભિનાયાઓ અને સેવાઓ—સુરેખ રીતે દેશાયેલું ચિત્ર
બોગી-દ્રશ્યે પોતાની ચરઆતની નવનકથાઓ દ્વારા મુલિયક્ષી મૃદિણી,
આદર્શ પત્ની અને મરકારપ્રેરક માતા માટે પોતાનું બહુમાન
દર્શાવ્યું છે સ્રીઓની ઉન્નતિ વિના દેશોન્નતિ અશક્ય છે એ સૂત્રમા
તેમને સપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. તેઓ માનતા કે સ્રીનું કાર્ય એ પુરુષનું જ
કાર્ય છે સ્રીઓનો વિકાસ નહિ થાય તો પુરુષનો વિગમ થવો
અશક્ય છે ટેનીમનની માફક તેઓ માનતા કે—

The woman's cause is man's they rise or sink
Together, dwarfed or God-like bond or free,
If she be small, slight-featured miserable,
How shall men grow ?

આ માન્યતાને પરિણામે તેમણે પોતાની પ્રાગ જતી નવનકથાઓમાં
આદર્શ સ્રીના છુટાછવાયા ચિત્રો આપ્યા હતા “મૃદુલા”ના મુર્જન
વખને લેખકની અભિપ્રાય એક આદર્શ મુદરી મર્જવાની હતી

મૃદુલાનાં પ્રયત્નોને લીધે મળુલા, હિરણ્યમયી, વિદુલા વિગેરેનાં ગૃહસંસાર અને દાંપત્યજીવન સુખી નિવડ્યાં એ આપણે બીજા પ્રકરણમાં જોયું. પરંતુ “મૃદુલા” માં અનેક સેવાભાવી અને ઉત્માહી સ્ત્રીપાત્રો એકબીજામાં રંગભૂમિ પર વિચરવાથી મૃદુલાના પોતાનામાં કંઈ નવીનતા અથવા વિશિષ્ટતા રહી નહિ. આ ક્ષાંતનું નિવારણ કરવા માટે અનેકાનેક મુશ્કેલીઓ અને વિટંબણાઓ સામે એકલે હાથે ઝઝૂમે એવી એક ગુજરાતી સર્જવાની આવશ્યકતા હતી. એમનો તો, અંગ્રેજ કવિની માફક, જોઈતી હતી—

A perfect woman nobly planned,
To comfort, obey and command.

જ્યોત્સ્ના એટલે આ પ્રકારની એક આદર્શ ગૃહિણી.

આટલા પ્રારંભિક વિવેચન પછી હવે આપણે જ્યોત્સ્નાનો કર્તવ્યપ્રદેશ નિહાળીશું કે જેથી લેખકની આ પાત્ર સર્જવાની મક્કળતાનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવશે.

જ્યોત્સ્ના, ખરેખર, તેના નામ પ્રમાણે જ્યોત્સ્ના જ છે. અનેક અંધારભર્યા ગૃહોમાં તેણે સુખની ચાંદની રેલાવી છે. રમિકલાલ નામે એક સાધારણ પરંતુ શિક્ષિત ગુજરાતી કારકુનની તે પત્ની છે પરંતુ તેને કે’ ને કે’ દરી નાખવાની ધગશ છે. વાર્તાની ઘરઆંતરની જ જ્યોત્સ્નાને દિનખાઈ અને તેના પતિ નાદિરચાહનો પરિચય થાય છે. આ પારસી પતિ-પત્નીના જીવનમાં—ખર્ચાળ જીવનમાં—જ્યોત્સ્ના જેવી એક “વાનીયન” કેવી અસર નિપજાવી શકે છે તેનો યોગ્ય ખ્યાલ તો ગસિકલાલની માંદગી વખતે આ પારસી પતિ-પત્ની તેની સારવાર કરે છે તેના પરથી આવે છે. તે વખતે નાદિરચાહ દિનખાઈને સ્પષ્ટ કહે છે કે જ્યોત્સ્નાને લીધે જ તેમનું જીવન સુખી છે માટે તેઓ રમિક પાછળ જોડલો ખર્ચ કરે તેટલો ઓછો.

જ્યોત્સ્ના અને ગમિકનાન, આ દપતી, અનેક મુશ્કેલીઓ
જતાય મમાજસેવામા પોતાથી મનતી મદદ કે છે ગમિ-નાનનો
બાધ્યવ્યનો મિત્ર કેવળરામ પોતની પત્ની મદ્દકોર ના અમતુષ્ટ છે
કેવળરામ પોતે નથી એટલે મસ્કારી કે નથી એટલે બન્ને ઉચ્ચ
વિચારનો તે જાણ તેને મદ્દકોર ગમતી નથી ! રમિકનાય અને
જ્યોત્સ્ના કેવળરામની મનોવ ના મમજે છે અને ગમિક કેવળરામ
પામે વચન લે કે તેણે બીજી પત્ની કરવાનો વિચાર મગ્જોય કરવો
નહિ પરંતુ સમન જતા કેવળરામ પૈમાના લોભમા તણાઈ, મદ્દકો-
રથી કદાચી અન્ય પત્ની કરવાની તૈયારીઓ કરે છે ત્યારે આ
સેવાભાવી પતિ પત્ની કેવળરામને ત્તા—કાઠીયાવાક નવ—છે અને
તેમના પ્રવલ્નથી જ કેવળરામ ઠેકાણે આવે છે જ્યોત્સ્ના મદ્દકોરને
મુધારે છે અને ત્યાં પત્ની કદીય કેવળરામ બોલતો નથી કે “મારે
એ ન બોધએ !”

પરંતુ જ્યોત્સ્નાનો મુખ્ય અર્થપ્રદેશ આડે ન્ને ચડેના તથા
અઘાન ત્રીપુકોના જીવનમા પાકાય પાચવાનો છે ઉત્તર દિકુ-
સ્તાનમાથી મુખર્ષિ આવેના જગનનાગાયત્રીનો ગૃદમસાગ કમકમાત્રી
બર્ષો છે જગનનાગાયત્રી દાકીયો હોઈ તેની પત્ની જીનીલી—દેખાવડી
પરંતુ અસરકારી જીનીલી—માટે જરાય દગ્ધાર કરતો નથી તે મમે તે
વખતે ઢીનીને અસ્તવ્યસ્ત વસ્ત્રોમા ઘેર આવે છે જીનીલીને આવું
દન્દેજ બનતું એટલે જરાય નવાઈ જેવું ન હોતું જ્યોત્સ્ના આ
ઉધે રૂને વિચારતા દપતીના જીવનમા મુખ આબુવા જાય છે ત્યાં
તે પોતે જીનીલીથી વગોવાય છે જીનીલી તેની નિદા કરવામા
બાકી રાખતી નથી ન જાણ જ્યોત્સ્ના પોતાનું સુકૃત્ય ચડુ રાને
છે તે વારંવાર જીનીલીની ચાલોમા જાય છે અને તેને તથા તેની
પાકાયોને સિખામણ આવે છે કે—

“જીનીલી જડેન ! . . વાતો કાને આવે છે માટે કંઈ પુ”.

ચર બેમા ધાવ નો રમે અખર વાચો. નહિ તો મારી મારી

વાતો કરો, નાના છોકરાંઓ હોય ત્યારે મારી ખોટી વાતો કરો એ દીક નહિ.”

અવા અનેક પ્રયત્નોથી તે પાડોશોને સુધારે છે પરંતુ છત્રીવીને જ્યેત્સ્નાના સુખી મમારની ઈર્ષ્યા આવતી હોવાથી તે સુધારતી નથી. આમ છતાં જ્યેત્સ્ના-રમિકવાદને જગતનાગવણ કે છત્રીવી તરફ ધિક્કાર આવતો નથી. જ્યેત્સ્ના તો કહે છે કે માણસ હોય તે જૂન પણ કરે પરંતુ “ પડીને પોતાનો મેળે ઉડે એ વધારે સ્તુતિ-પાત્ર છે”.

જ્યાં અને દરસુખવાવનું દાપ્તરજીવન સુખથી આવતુ હતું: રમિક અને જ્યેત્સ્ના આ દંપતીના જીવનમાં પ્રવેશ પામ્યા. પરંતુ જવાનું સુરાવડ પગી મૃત્યુ થાય જ અને દરસુખવાદ ધગલગ બને છે અહીંના પ્રમદે જ્યેત્સ્ના જ દરસુખવાદના મનને શાંત કરે છે દરસુખવાદ જાતાં મૃત્યુ બાદ તરત તો “ બ્રહ્મચારી બાવો ” વર્ષ દ્વિમાસન બાગી જાડ છે પરંતુ ક્ષણિક વેગવ્ય દામી જતાં તે ઠેકાણે આવે જ અને જ્યેત્સ્નાની મવાદ માન્ય કરી પેનાની સાળાનો દાથ સ્વીકાર છે

અદેખી છત્રીવી અને માટેડીઓ જગતનાગવણ આ પતિ-પત્નીના મમારમેરાના પ્રવરો પોતાને કાલકાલે દના તે છતાં ધૂમ ભેગા કગનો ત્રાગડો જ્યેત્સ્ના તેઓ નાનિસ્તાહની પત્ની દિન-આઈના દાન જ્યેત્સ્ના નિરુદ્ધ લભે છે પરંતુ આ શિક્ષિત પાગમી પતિ પત્ની જ્યેત્સ્ના અને રમિકવાદના ઉચ્ચ ગુણોને બરાબર પિછાણે ન. તેઓ આ કમળ કાડી નાખે છે, નેમના પાગસી મિત્રોએ આ દિદુઓને છોડવાનું કહ્યું અને તેઓ ગુદ્ધ નથી એમ કહ્યું ત્યારે નાનિસ્તાહ અને નિનાઇ જે પ્રત્યુત્તર આપે છે તે લાક્ષણિક છે: આ પ્રત્યુત્તર આ પાગમી દંપતીના હૃદયની શાળતા બતાવે છે અને સાથે સાથે જ્યેત્સ્ના તથા રમિકવાદના ઉચ્ચ ગુણોને ગેરજાન અંજલિ અર્પે છે.—

ખુદાને માનમ અમે એ બેમા ખુદાઈ જોઈ છે એઓમા દેખો છે પણ તે એવા ગંભીર નથી અને એમના હૃદયની વિશાળતા આગળ તુચ્છ છે’

આ શબ્દો લેખકને પોતાને પણ મત્વતાથી લાગુ પાડી શકાય એવા છે ભોગીન્દ્રરાવના “દાયો” એમની હૃદયની વિશાળતા પાસે ‘તુચ્છ’ હતા એમનામા જેવી તેવી ‘ખુદાઈ’ નહોતી

જ્યોત્સ્નાને હું દેવી ગણુ કે જદુગર ?’ આ શબ્દો બોનના પિતા જ્યોત્સ્નાના પાત્રનુ યોગ્ય મૂલ્યાંકન કરે છે એ શ્રીમત કાકીયા વાડી ગૃહસ્થની વિધવા પુત્રીને દેવદર્શનો, સાધુ મતો અને ભામગીઓની અજબ લગની લાગી છે રસિકનાન આ ગૃહસ્થનો દેવા । હોઈ તેને ત્યાં પત્ની તથા જાળકને લઈને જાય છે વિધવા પુત્રીની માતા જ્યોત્સ્ના પામે પોતાનું દુઃખ રહે છે આ બાગવિધવા ગુજરાત કાકીયાવાડની અનેક બાળવિધવાઓ માફક,—

હવેનીએ અને દેવદર્શને દોડી જતી, અને મા કે બાપનું નરાયે માનતી નહિ નિશાગમા બસી હતી પણ એને પદાણુ ॥ કિસ્સા અને ગજરામાફ કે ગુનમકાવળી ચતુરચીમનરજક ગમવાળી વાચવાની ટેવ હતી અથી એની માયાવટી હનકી પડી હતી’

જ્યોત્સ્ના આ બાગવિધવાની પાસે જેમી કુવાખ્યાન વગેરે વાંચે છે અને ચાર પાંચ વિમના મહવાસ હજમ્યાન એ ઊકરીમા સુમસ્કારો એવા દદ રોપે છે કે તેના માતપિતા પણ છક ચર્ષ જાય છે રસિકનાન પાસે દેવાના પેમા છે તે પણ રોક હવે નેવા ખુશી નથી અને પતિ પત્ની મુગઈ જવા નીકળે છે ત્યારે કહે છે

“રસિકનાન, જ્યોત્સ્નાને હું દેવી ગણુ કે જદુગર ?’

છબીલી અને જ્યતનનારાયણુ નિહા અને બદમોછ કરી જ્યોત્સ્નાને કનકિત ન બનાવી શક્યા ત્યારે તેઓએ એક અધમ કૃત્ય કરાવ્યું

કામાટીપુરાના કેટલાક બાકુની મરાઠીઓ પાસે તેઓએ જ્યોત્સ્નાનુ અપહરણ કરવાની અને રસિકલાલને ભપંકર માર મારવાની યોજના કરાવી. એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થની સહાયથી જ્યોત્સ્ના ગયી જાય છે પરંતુ રસિકલાલને માથામાં મખત માર મારવામાં આવે છે: લોહી-લોહાણ થઈ તે મૂર્છા પામે છે. દિનબાઈ અને નાદિરચાહ આ સાંભળતાં હેબકાઈ જાય છે અને તેઓ રસિકલાલને પોતાને ત્યાં લાવી તેની મર્વ ખરદાસ્ત કરે છે. વખત જતાં રસિકલાલ સારો થાય છે. આખીય નવલકથામાં આ પ્રસંગ ઘણો જ હૃદયસ્પર્શી છે. “એક જ પ્રભુના બાળ” વાળા પ્રકરણ દ્વારા લેખક માનવસમાજને સ્પર્શતાં એક મહાપ્રશ્નનો નિકાલ કરે છે અને આ પ્રશ્ન તે કોમીવાદ (Communalism). લેખક આ પ્રકારનાં કૃત્રિમ અંતરાયો દેશને કેટલાં હાનિકર છે તે વિગતવાર ચર્ચાદ્વારા મિલ્લ કરી આપે છે. ‘મુદુલા’ અને ‘ઉષાકાન્ત’માં જે ઐક્યના પ્રયત્નો છે તે આ પુસ્તકમાથે સ્થાન પામ્યા છે. દિનબાઈ યોગ્યજ કહે છે:—

“.....જે ગુજરાતી અને પારસીઓમાં વધારે સહવાસ નહિ થાય તો દેશને અધી રીતે નુકસાન છે. હિંદુઓની સાદાઈ, ધરરખ્ખુપણું, એમની કુટુંબવત્મકતા—અને આપણો (પારસીઓનો) વિવેક, સુચકતા, કેળવણી, અને જાહેર જીવનની જરૂરિયાત, આ બન્ને ગુણો ભેગા થાય તો ખરેખર આપણા કુટુંબો દુનીયા પર સ્વર્ગ લાવે”

“આપણે એક જ પ્રભુનાં બાલક છીએ. રાજ્યહક્ક નથી લેવા—આપારની હરિશાઈ નથી કરવી તો પછી આવા કામમાં પણ જૂદો ધર્મ—જૂની નાત ? આપણે જૂદાં છીએ એનો વિચાર જ ન લાવશો”

ડગલે ને પચલે દેખાતા કોમીવાદના આ જમાનામાં આવા સુંદર સૂત્રો કેટલા અમરકારક નિવડી શકે ? ખરેખર ! દિનબાઈ અને

નાદિગ્રંથો તથા જ્યોત્સ્ના અને રમિકલાલનાં ગાદ મંજુષ દ્વારા
લેખક બે સુદર કુટુંબોનાં ગૃહજીવનનાં રસમય દર્શન કરાવે છે
એટલુંજ નહિ પરંતુ મમતા ભારતવર્ષને ઐક્યનો સુદેશો આપે છે.

આ રીતે આ નવલકથા પોતાનાં નામને સાર્થક બનાવે છે.
જ્યોત્સ્નાનું પાત્ર એટલી રૂપદેખાઓમાં દોરવામાં આવ્યું છે, તેના
મર્જનમાં એટલી મહત્વતા રેડવામાં આવી છે કે તેની પામે આ
વાર્તાનાં અન્ય પાત્રો આધારણ બની રહે છે. પરંતુ જ્યોત્સ્ના નિવાસ
અન્ય કોઇ પણ જવલ્લન્ત પાત્ર નથી : જ્યોત્સ્નાના કાર્યપ્રદેશમાં
અનુકૂળ થવાને માટે જ અન્ય પાત્રોનું મર્જન થયું છે. હમીદી જેવા
પ્રતિકૂળ પાત્રોનું સર્જન જ્યોત્સ્નાની મુશ્કેલીઓ વધારી તેમાંથી
વિજયી નિવડી નીકળતી બતાવવા માટે જ છે. અને હમીદી પણ
અતિ ચિંતરેલાય થઇ જ્યોત્સ્નાનો આશ્રય રોધતી આવે છે અને
પાપના કષ્ટક આશ્રિત તરીકે મરતા પહેલાં “રેડક્યુ હોમ”
(નિઃશ્રિત આશ્રમ) નો આધિષ્ઠાત્રીને જ્યોત્સ્ના વિષે કહેતી ક્લેપે છે:—

“જ્યોત્સ્ના બહેન! મારો મુન્દો માફ કરો. મને રાત્ર થઈ
તમે તો એવડ સુધી જતા રહ્યા.”

આમ જ્યોત્સ્નાએ “કેટકેટલા ધરમા, દુઃખી આત્મામાં અને
અવિકસિત મજરીઓમાં જ્યોત્સ્નાના કિરણો નાખ્યા”.

પ્રસ્તુત પ્રગ્તકમાં ખાસ નોંધવાલાયક વસ્તુ હિંદુ ગૃહજીવનનાં
ગ્રીષ્મવલ્લભાં નિરીક્ષણ દ્વારા ઉપજેલા સુદર ચિત્રો છે. પતિ, પત્ની
અને બાળકના નાનાસા કુટુંબમાં જે લાગણી પ્રવર્તે રહે છે તેનાં
સૂક્ષ્મ અરલોકન લેખક કરે છે અને સુરમ્ય સૈલીમાં એનાં આકર્ષક
ચિત્રો દોરે છે કે જેથી વાંચકને ગૃહજીવનનાં સૌંદર્યનો તાદ્દસ્ય ખ્યાલ
આવે છે. આ બધા ચિત્રો સ્વાભાવે રંગાચેવા હોઈ ધારી અસર
નિપજાવી શકે છે. આ વિષય પરત્વે એક માનનીય વિચેચક
બરાબર કહે છે:—

*“ ભોગીન્દરાવનું જીવન બીજાને ઉપકારક હતું. રસિકલાલના જેટલાં જ તે પૈમે ગરીબ અને દિલનાં દીલાવર હતા—એટલે સ્વાનુભવે રંગાયેલું આ મંસારચિત્ર એની તાદશ્ય સાદાપથી આપણને છક કરી નાખે છે.”

ખરેખર ! ગુર્જર ગદ્યજીવનનાં જે સુંદર ચિત્રો ભોગીન્દરાવની આ તોમ જ અન્ય નવલકથાઓ પ્રતિબિંબિત કરે છે તે લેખકની ગુજરાતપ્રીતિને આભારી છે.

“ જ્યોત્સ્ના ” માં આવેલાં વર્ણનો આખેકુળ અને તાદશ્ય છે. ધોળા જંકશન પર પોસ્ટ ઑફીસમાં કામ કરતા કેવળગમની આપ-તિઓતુ વર્ણન કંઈ કાલ્પનિક નથી. શરૂઆતમાં તે આવળીઆરી નહિ સંસારખાનામાં કાગડુની કરવા માટે રહ્યો ત્યારે તેનાં જીવનનાં મર્ જિત્માદ એમગી ગયા લેખક આ પ્રમંથને યોગ્ય શબ્દોમા નીચે પ્રમાણે વળુ કરે છે:—

“ ત્યા યોગરદમ આવળ જ. ધૂમ તાપ, મૃગજીના સ્વપ્નાં નહિ પણ માત્ર દર્શન દિવમતા નવ વાગ્યાથી ચતા. નવ વાગ્યા પછી પ્રચડ તાપ, પવન અને ધૂળ, અને મોડા જમવા બેઠા તો from dust thou cometh, to dust thou returneth—ધૂળમાથી આવે છે અને ધૂળ બેમા ચવાતું છે—એ સૂત્ર મમગત્યા વિના રહેતું નથી...તાદ અને તડકામા કેસેમીએન્કાની માફક મરવા ઉભેલા, બે ચાર મિષા-ઓ, આવતા જતા ગરીબ ગાડાસાગા, ઉટવાળા, વણુગરને શેર જસેર મીઠા માટે કનડગની કુચ માનના કેવળગમ જીવન નભાસતો.....કેવળગમને શરૂઆતમા તો સ્નાષ્ટમૌન્દર્વ નહિ પણ સૃષ્ટિવૈરાગમા છેક અણુગમતુ ન આગ્યુ. પણ પછી શુ કામ ? કોઇ સપડાય ત્યારે; જાકી સૂવાનું ! નિરાગના જીવનમાં એલેકઝાન્ડર

સેલકર્કની કવિતા વાંચેલી તે સાંભરી આવતી અને start at my own sound—હું મારા પોતાના અવાજથી ભડકું છું—એમ ધણીવાર ચતું.”

આ વર્ણન કેટલું આજેકુળ છે ?

જીવનનાં મુદ્દમ અભ્યાસ અંગે હિપજતા છૂટાછવાયાં કેટલાંક અવલોકનો અને માર્મિક મૂચનાઓ તો ખાસ નિબંધ જ માંગી લે છે. હિદાદરણુ તરીકે જ્યોત્સ્નાદિનબાઈને ખરું જ કહે છે કે હિંદુ કે પારસી કોઈને “અંદરના પ્રેમથી જોવાની ટેવ નથી. જેમ ચોપડીની પ્રસ્તાવના અને પુ’કું—હાપ જોઈ અભિપ્રાય અપાય છે તેમ આપણે એક બીજાને માટે અભિપ્રાય બાધીએ છીએ.”

કેવું સત્ય ! પુસ્તકોનાં સુંદર રૂપરંગ અને રંગબેરંગી કવર-જેકેટનાં યુગમાં ભોગીન્દ્રરાવ જન્મ્યા અને જીવ્યા નહોતા તે છતાંય આ કથન કેટલું સત્ય લાગે છે ! પુસ્તક પ્રકાશનનાં આ સુવર્ણ-યુગનો લેખક અનુભવ લીધો હોત—એન્ટીક પેપર, કલાત્મક મુદ્રણ, દ્વિરંગી જેકેટ અને ટીટ પર હાથેલા હાથાચિત્રોથી સુરોહિન સુંદર પ્રકાશનો નિરખ્યા હોત—તો ગુજરાતને આર્થીય વધારે મુદર અને માર્મિક અવલોકનો પ્રાપ્ત થને એ કથન અસ્થાને કહેવાય !

જ્યોત્સ્ના-રસિકલાક્ષના લગ્નનાં ગજત મહોત્સવ વખતે શીશીપ જે કાવ્યપંક્તિઓ ગાય છે તે પંક્તિઓના અવતરણ સાથે આપણે આ પ્રકરણ બંધ કરીશું : સર્વના હૃદયોદ્ધારનો પ્રતિધ્વનિ એ બાળક ચોચ રીતે પાડે છે—

વિશુદ્ધ રનેદનું જોડું વિશ્વમૌન્દર્ષમાં વહે,
વિલાસી વિધુને તારા નલધી નિરખી રહે.

નવ ભોગીન્દ્રગવ દીવેદીઆ

જન્મ તા ૧૩૧૮૭૧

અવમાન તા ૩-૧૧-૧૯૧૭

પ્રકરણ પાંચમું

ભોગીન્દ્રરાવ અને ટૉલ્સ્ટૉય

ભોગીન્દ્રરાવ મંચનકાળમાં જન્મ્યા હોઈ નવીન શિક્ષણનાં ફળ એમણે આપ્યાં હતાં. કૌલેજજીવનમાંથી જ એમનો અભ્યાસ વિશાળ અને ગહન બન્યો એ આપણે પહેલા ખંડમાં જોયું : ગુજરાતી અને સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપરાંત એમણે પાશ્ચાત્ય માહિત્યનો અભ્યાસ ઘણો વધાર્યો. તે મમયમાં, ત્યારે અંગ્રેજી લેખકો આટલા બધા વચાતા નહોતા ત્યારે, તેમણે અનેક માહિત્યસ્વામીઓના મધોને ગાઢ અભ્યાસ કર્યો અને તેમનું વાંચન અદ્યતન (up-to date) બન્યું. પરિણામે એમનું માનમ ધડવામાં પશ્ચિમનાં અનેક પ્રતિભા-શાળી લેખકોએ ફાળો આપ્યો છે. ટૉલ્સ્ટૉય, વિક્ટર હ્યુગો, ટેનીસન, હમર્ટન, ઇબ્સેન અને દાર્ષન આમાના મુખ્ય ગણી શકાય પરંતુ આ મર્વમાં ભોગીન્દ્રરાવના મગ્નત જીવન અને માહિત્ય પર કોઈ લેખકની માથી પ્રબળ અને સ્થાયી અમર થઈ હોય તો તે રશિયન મહાત્મા અને નવલકથાકાર કાઉન્ટ લીઓ ટૉલ્સ્ટૉયની. ટૉલ્સ્ટૉયના ઉન્નત જીવને એમનું માનમ ઘડ્યું અને ટૉલ્સ્ટૉયના અમર સાહિત્યે એમની ગુજરાતી નવલકથાઓ પર સ્પષ્ટ છાયા પાડી. પરિણામે એમની ચાર કૃતિઓ પર ટૉલ્સ્ટૉયની કૃતિઓની સ્પષ્ટ અસર છે : આ ચાર કૃતિઓ તે (૧) “અમેલી” (૧૯૧૦), (૨) “સિતારનો

શોખ" (૧૯૧૨); (૩) "ટોન્સ્ટોયની ડુંકી વાતો" (૧૯૧૨); (૪) "તરંગ" અથવા "ઉર્મિનો આવેશ" (૧૯૧૪). આમાંથી પહેલી તથા તો નિર્વિવાદ રૂપાંતર જ છે આ પ્રકરણમાં આપણે મુખ્યત્વે "મિતારનો શોખ" અને "તરંગ" ની સમીક્ષા કરીયું.

'મિતારનો શોખ' ટોન્સ્ટોયની પ્રમિદ નવલકથા "ધી ક્રુટઝર સોનેટા" નું રમમય રૂપાંતર છે ટોન્સ્ટોયના પ્રયોગો "ક્રુટઝર સોનેટા" નું સ્થાન આદિતીય છે કારણ કે એ નવલકથામાં માનવ-જીવનને સ્પર્શતો-રમમય અને સ્થાનથી પર-લક્ષનો પ્રથમ દંઢ અજન્મ હિમતથી ચર્ચામાં આવ્યો છે કહેવાતાં સ્નેહલક્ષ્મીનો પાપો શું? માત્ર આજ આકર્ષણ! સીએ પ્રત્યે પ્રીતિ શા કાળે? માત્ર પાશવતા મનોવશ! આવા આગ લક્ષને લગતા વિવિધ પ્રશ્નો ટોન્સ્ટોયે એક વૈજ્ઞાનિક વિચ્છેદકની અજન્મ દંડાધી ચર્ચ્યા. આ પુસ્તકનું ઉમેરણમાં ભાષાંતર થયું ત્યારે વિચારમાં આવ્યું વધેલા કહેવાતા ઇંગ્લીશ વિવેચકોએ અને કેટલાક પાદરીઓએ એને અનીતિ-મય કહી કુચ્છકારી કાઢ્યું હતું આ સમાજ-લોકોને-આ પાદરીઓને-પોતાની મેકાગૂની નિદ્રામાંથી, કુભકર્ણની અનંત ઉદ્ધમાંથી, આપત અર્પી જગાડે એવા વિચારગ્રેસ્ત પુસ્તકની જગાએ આવશ્યકતા નહોતી તેમને તો સીએ અને પુરો વચ્ચેનો અજન્મ ગુલાનના પુષ્પ જેવા સુધામળ જ દેશાવશે હો-કાર્મણ્ય આ સંજયને વચાર્થ સ્વરૂપમ રજુ કરે તે તેઓની દષ્ટિએ અનીતિમાન-અર્થે પત્રી તે ટોન્સ્ટોય જેવા પ્રથમ પકિતનો વિશ્વવિખ્યાત વિચારક હોય આવા કુભકર્ણો સર્વ દેશમાં છે અને તેમની મનોદશા વિશે પ્રખ્યાત અંગ્રેજ વિવેચક મી કેન્ગ જુવ ત્વજ જ કહે છે-

"The 'Kreutzer Sonata' is an arresting, startling book. After a page or two menacing trumpets are blowing in the reader's mind or a

heavy iron bell seems to be tolling. It startles, it astounds, above all it provokes thought. There is a large number of people who do not want to think. Thought implies action. It is much more comfortable to turn over on the other side and go to sleep again.

People of this sort had the name of 'Kreutzer Sonata' dinned into their ears on all sides. They could not escape from it and so they played their old trick in self-defence.

They said that this book was an immoral book. They always do so."

પરંતુ સમયે પોતાનું વેર લીધું અને આ અનીતિમાન લેખાતાં પુસ્તકે વિશ્વસાહિત્યના પ્રથમશ્રેણીમાં અગ્રસ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું.

આવા વિશ્વસાહિત્યનાં પ્રથમ કોટિનાં પુસ્તકનું ગુજરાતીમાં રૂપાંતર કરવું એ કંઈ સહેલું કાર્ય નથી—અને તેમાં પશ્ચિમની લગ્નમંથાને લગતાં પ્રશ્નોને આપણા સમાજમાં લાગુ પાડવાનું કામ વધારે અઘરું છે. કોઈ પણ સાધારણ અનુવાદ હોત તો અવાસ્તવિકતાના દોષથી ભાગ્યે જ રહી શક્યો હોત. ભોગીન્દ્રરાવે આ અવાસ્તવિકતા "મિતારનો શાખ"માં આવવા દીધી નથી એટલું જ નહિ પરંતુ મૂળ વાર્તાના મધ્યવર્તી પ્રવાહને વાસ્તવિક પશ્ચાદ્-ભૂમિમાં ઉતારી વાર્તાપ્રવાહને પહેલેથી છેલ્લે સુધી ખેંચાણકારક બનાવ્યો છે. આ કલાવિધાન કંઈ જનું નેતું ન ગણાય.

ટૉસ્ટૉપની કૃતિમાં એક રશિયન ગૃહસ્થ એક સૌન્દર્યમયી રમણી સાથે પરણે છે : લગ્નનો પ્રથમ ઉત્સાહ યમનાં પતિના મગજમાં પત્નીની પવિત્રતા વિશે વહેમ આવે છે. સમાજમાં આગળ પડતાં

લેખાવાને માટે તે પોતાની પત્નીને માટે પોતાનો એક જુનો પરિચિત મગીતશિક્ષક છે તેને સાથેલીન શીખવા માટે રાખે છે અને આ મગીત-શિક્ષક તથા પોતાની પત્ની નાચે શુદ્ધ સમઘ નથી એવો વહેમ આવતા તેના હૃદયમાં ધર્ષાનો કાંડો ચળવળે છે પત્નીને આ વાતની ખબર પડે છે અને તે પેલા મગીતશિક્ષકને દૂર રાખે છે પતિ બદાગ્ગામ જન છે અને ત્યાં પણ તેને પોતાની પત્ની તથા મગીત-શિક્ષકના મનઘના જ વિચારો આવે છે તે પોતાને ઘેર પાઠો ફરે છે અને ત્યાં શુ જુએ છે? પેનો જ મગીતશિક્ષક પોતાની પત્નીને મળવા આવ્યો હતો? ઉરકેગધને તે પત્નીનું ખૂન કરે છે અને પોતાની લા. મગની વૈરપિપામાં તૃપ્ત કરે છે પત્નીના ખૂની તરીકે તેના પર આરોપ ખૂબી ફેસ આલે છે અને તેને સજા થાય છે. શિક્ષા બોગવ્યા માદ લાના મમથે તે એક દિવસ આગગાડીમાં મુનાફી કરીને પે ડે લારે કેટલાં મુનાફરો રતેલનમ અને આત્મ-લમની ચચા કરી ગયા હોય છે આ વેળાએ ને પોતાની આત્મમથા રજુ કરે છે

આ વસ્તુને શુજરાતીમાં કેમ સંજ્ઞતાપૂર્વક ઉતાવળી? બોગીન્દ્રરાવની પ્રતિનિર્માણશક્તિ એટલી મુદ્દા હતી કે જોયી તેમને આ પ્રશ્નમાં દર્શાવેલી મુશ્કેલી નહીં નહિ. પતિ-પત્નીને પારસી દંપતી બનાવ્યા—કારમજી અને ગુલ પતિના સગીતઘ મિત્ર તરીકે પ્યારે-બક્ષ નામક મુસવમાન ઉસ્તાદને લાવવામાં આવે છે આમ ગુલ-પ્યારેબક્ષ અને મવમજીના નણ પાત્રોની આસપાસ આખીય શુજરાતી ગર્ના વળાઈ છે મૂળ મગતાં ફેરફાર એટલો કર્યો છે કે અહીં ગુલને મપૂર્ણ શુદ્ધ ચિત્તગામા આવી છે પ્યારેબક્ષ ઉસ્તાદ તેને સીતાર શીખવે છે તેથી કારમજીનું મન ઘરવાગ વહેમાય છે અને, મૂળ કૃતિની માફક, ક્રોધના આવેશમાં તે ગુલનું ખૂન કરે છે આ વસ્તુની આસપાસ પ્રેમ પગિલિન જીવન, ઉગ્ગાઓ ઓની સત્તા, સમયગત

“ મને અજ્ઞાત થતી રહે થત મર્ષ હતી છતાં મેં પ્યારે મક્ષના વખાણ કર્યાં ગુનને સીધી દેવાનો આમદ કર્યાં પ્યારેમક્ષ ગુનના આમે જોનો ત્યારે તો મને એમ જ લાગતું કે આ મેતાન છે અને માન પ્રમગ જોગી ગાઢ પરિચયમા આગળ આતુર છે ગુણ ઉપર—સ્ત્રીઓ ઉપર—નેમની સાથેના વાત પાંચ પછી પણ વિશ્વાસ હોત તો આ શક્ય આવવી ન જોઈએ પરંતુ આપણે જ દોષિત છીએ ગસ્તામા, રેવેમા, પાર્ટીઓમા અનેક મુવતીઓ—મુદરીઓને આપણે જોઈએ છીએ એમને જોઈ અમારા જેવા બચાને તર્ક વિતર્ક થાય છે એવે મને અનુભવ હતો અને તથા પ્યારેમક્ષ ગુન રસ જુએ તે મને રૂચિ નહોતું અધુગમા પુરું જાણતો હતો કે હું ને ગુન મદુ મગતા નથી અમને એક બોમનના સહવાસના આનંદ પડવાને બે કે ત્રણ જણાય છે મારો વહમ મારી અજ્ઞાત એ જ માગે દુખનું કારણ હતું મેં ગુનને ના કહી હોત પ્યારેમક્ષને આવડતું ન આપ્યો હોત તો ના પણ તે મેં મને ? અમભ્યતા ન હોય. જે પ્યારેમક્ષને મુબઈના મહાન લોકો માન આપે પાર્ટીઓ આપે તે પ્યારેમક્ષ નિનાસ્વાઈ પાઈ પણ સીધા વિના મારે ત્યાં આવે—ગુનને સીતાગની તાનીમ આપવા ઈશુન પ્રે ને મેં ગાયન સજગાવે તેને ના કેમ હેવા નહું હિમત—મનોમગના અભાવે આત્મા અનેક દુખો સુધરેના જમાનામા ભોગવવા પડે છે *

આમ કાવમના હૃદયમા ગ્રેમ ક્રોધ, વેર, ઇર્ષ્યા અને છેડે પશ્ચાતાપની વૃત્તિઓ થાય છે તે તેણે રે વ દ્રેષ્ટિમા દરેના આત્મ કથન દ્વારા સુદર રીતે દર્શાવવામા આવી છે આ વૃત્તિઓનો વિકાસ એટલો કુરતી રીતે ચિતરાયો છે કે વાર્તા વાંચી રહ્યા પછીય તેના

બજુકારા શમતા નથી. ખરેખર ! વિવેચકે માયું જ કહ્યું છે કે વાતો વાચવા માંડ્યા પછી “ A heavy iron bell seems to be tolling. ”

વાતોનો મોઢી કર્ણ પ્રસંગ તો અદેખો અને શંકાશીલ પતિ સંગીતશિક્ષકને પુનઃ પોતાનો દેખાવડી પત્ની સાથે જોઇ તેનું (પત્નીનું) કમકમાટીજયું ખૂન કરે છે તે ગણી ચકાવ. રૂપાન્તરકાર આ પ્રસંગને યાગર શબ્દોમા વ્યક્ત કરી કાવ્યમની આંતરવૃત્તિઓનું ચોખ્ખું વર્ણન કરે છે:

“મેં ખારેખક્ષને દૂર ફેંક્યો અને એના ઉપર જ ધસ્યો. તે ઘોળી પુણી જેવો ચર્ષ ગયો, પાછો હક્યો, સિતાર પડ્યો હતો તેના પર પગ મૂક્યો. સિતારના તારનો ગજુગણાટ થયો. મેં તે તરફ જોયું, પામેના ઝોરડામાવી નામી જતો હતો. એની પાછળ જઈને પૂરો કર એમ મને થયું—ત્યાનો મારા ખભા પર હાથ પડ્યો—ગુલનો હાથ, જે ગુલનો હાથ અડકતા મને અર્ધસુખ મળતું. હું કાગળ લખતો ને ગુલ પાછળથી આવી ખભે હાથ મૂકતી ત્યારે કલમ હાથમાથી પડી જતી તે જ ગુલનો હાથ આજ ખખા ઉપર પડતાં તરવારમા વધુ બળ આવ્યું ને મારા હાથ મજબૂત થયા ક્રોધ વધ્યો, અગ્નિ સળગ્યો. ગુલને તરછેડી પણ ગુલ મને વળગી પડી હતી, મડગાંક ચર્ષ હતી. હું ગભરાયો. આ નિશ્ચયી ઉલટું મને જોર આવ્યું. ડાળા હાથથી એવી તો અધ્ધુલગાવી કે ગુલનું મો વાકું ચર્ષ ગયું. ગુલે ચીસ પાડી અને હાથ છોડ્યો..... મારા હૃદયમાં વૈર રગેરગ વ્યાપી રહ્યું હતું; મારી આખોમાં અગ્નિ સળગી રહ્યો હતોગુલને મો ઉપરની લખડાક સખ્ત વાગી હતી ને તે ઉધે માથે પાસેના કાચ પર પડી ફસડા લગતી હતી, ધજતી હતી. ગુલ નિર્દોષ ગુલ, તે રખતે

ચુપ જ રહી હોત તો હું લાચકૃત્ય ન કરત, પણ ગુન
ઉઠી મારી પામે આવી, તગ્વાગ્વાગે હાથ ઝાલી રોતી રોતી
ડસકા ખાતી બોલી

“કાવત, કાવત, આ શું ભૂત બરાણુ છે ? તું શું કરવા
ધારે છે ? તને ખાલી વહેમ છે તમારા મન ..હું પવિત્ર છું”
મે કાઠ કહું ન હત પણ છેલ્લા ચબ્બે માફ લોહી ઉકાળ્યું
પવિત્ર ! શુભ પવિત્ર ! ! મારી ગેરહાજરીમા પ્યારેમણ આપ્યો
તેની સાથે મિતાર વગાડાય ને પવિત્ર ! મુહું-તદન મુહું ! સ્ત્રી
ચરિત્ર ... પવિત્ર નહિ પણ અપવિત્ર

‘ચુપ રહે ! ૨— હડકડતું જુલાણુ’

ડાના હાથે શુભના બે હાથ પકડ્યા ને તે ઝડપ મારી છૂટી
ગમ પાછળ દોડ્યો, ગળામાથી પકડી નીચી નાખી ગુગળાવી
મારવા વિચાર ક્યો. ગુપ્તે જન્ને હાથે મ્હારો હાથ વીઝોટી
નાખ્યો અને ગુલ ઉભી થઈ ગઈ હું વળી દોડ્યો તેને ધક્કો
મારી ફગોટી, શુભ ખૂમ પાડતી પડી અને મે તેના પામળામા
સીધી તરવાર ખોસી દીધી’ *

આ કશું પર્યાવરણ વાચકના સ્મૃતિપટ પર લખ, ધિક્કાર અને
અનુભવની રેખાઓ દીર્ઘ સમય સુધી દોરી રહે છે મૂળ કૃતિની
અમરતાનુ આ જ કારણ રૂપાન્તરની સફળતાનું પણ આ જ કારણ

આ પુસ્તકમાથી પ્રવિત્ર ચતો ટાઈટલેબનો મદદિશ શો ? બોગી
ન્દ્રરાવના ચબ્બેમા ઝહીએ તો

‘ મહાત્માઓ કહી ગયા છે કે કોઈ સ્ત્રી તરફ નજર ન
કરવી આવે. અર્થ એટલો જ છે કે સ્ત્રી પોતાના આનંદ અર્થે
—કલ્પિક સુખ અર્થે—છે એમ ન ધારવું તેમ જ સ્ત્રી એક

સાધારણ વસ્તુ નથી પરંતુ પરમાત્માની સુંદર મૂર્તિ છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. આ હિપરાંત આ વચન કેવળ પરસ્પીને જ લાગુ નથી પડતું. પોતાની સ્વપત્ની પણ પરમાત્માની મંગલ મૂર્તિ છે. આપણા જ ખાતર તેના આત્માનો વિનાશ ન કરવો એ વચન સમાવહું છે.”

*

*

*

*

“તરલા અથવા ઉર્મિનો આવેગ” ઈં સં ૧૯૧૪ માં “સીખોધ”માં ક્રમશઃ પ્રકટ થઈ હતી ત્યારે જ તેમાં ચર્ચાચક્ષાં નવા પ્રશ્નોને લીધે તેણે વાચકવર્ગનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. ઈં સં ૧૯૩૦માં “સીખોધ” માસિકની ભેટ તરીકે એ પુસ્તકરૂપે પ્રકટ થઈ ત્યારે “તરલા” અને ટાઈસ્ટોયનાં ગ્રંથમણિ “એના ફેરેનીના” વચ્ચે શા સંબંધ છે એ પ્રશ્ન પર વિવેચકોનું ધ્યાન ખેંચાયું.

“તરલા” ભોગીન્દ્રરાવની સામાજિક નવલકથાઓમાં પ્રધાન સ્થાન પ્રાપ્ત કરે તો તેનું કારણ એની રસમય વસ્તુગુચ્યતા છે. સરસતાથી તે અત્યંત સુધી વાર્તાપ્રવાહ અરખલિત રીતે વહે છે અને વાંચકોનું સમગ્ર ધ્યાન માંગી લે છે. એમાં ચર્ચાચક્ષાં પ્રશ્નો પર—નવીન કેળવણીના ફાયદાઓ તથા ગેરફાયદાઓ, સ્ત્રી તથા પુરૂષનો સંબંધ અને નવીન લગ્નપ્રથા—ભોગીન્દ્રરાવ જેવા સમાજશાસ્ત્રનાં અભ્યાસીની કલમથી સુંદર રીતે પ્રગટ નાખવામાં આવ્યો છે. “તરલા” ના સ્ત્રીપાત્રો એમની અન્ય નવલકથાઓનાં સ્ત્રીપાત્રો કરતાં કંઈ ઓછાં જીવંત નથી—તેમાં ખાસ કરીને ત્રીણના પાત્રનું નિરૂપણ એટલા આકર્ષકતાથી થયું છે કે તે નવી ગુજરાતણી તેજસ્વીતા, શૌર્ય અને બુદ્ધિમતાની સુંદર ઝાંખી કરાવે છે.

પરંતુ “તરલા” ની વિશિષ્ટતાઓનું નિરીક્ષણ કરીએ તે પહેલાં તેના વસ્તુની કંઈક ઝાંખી આપણને કરવી પડશે કે જેથી ટાઈસ્ટો-

પત્ની “ઝેના ફેરેનીના” અને તેની વચ્ચે અત્યંત શો સમઘ ડે તે પ્રશ્ન પર થોમ્સ રીતે વિચાર કરી શકાશે

કથાનાંશકા તરફના અદારેક વર્ષની, ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરેલી, મરકારી યુવતી છે વાર્તાની શરૂઆતમાં તેના વિવાહ સુમનનાન નામે એક શિશિત અને આગ કુટુંબના યુવક સાથે થયા હોય છે સુમનનાલને તેના આમરીવાએ પોતાને ત્યાં જ રાખ્યા છે—કેટલે અંગે વગજમંદ ગણીને જ આ રીતે તરના ન્હાનપણથી જ સુમનનાના નાનિષ્ઠમાં દોવાથી તેનામાં પોતાના ભારિ પતિ પ્રત્યે જે માન હોયુ જોઈએ તે દેખાતુ નથી તરનામાં લાગણીનો અતિરેક એટલો છે કે તે વાગ વાગ લાગણીઓથી જ દોગમ્બ જઈ કન્યા છે—આનો અર્થ એમ નથી કે તે શુદ્ધિશાળી યુવતી નથી પરંતુ શુદ્ધ અને ઉર્મિના સુદમાં ધણેખરે ભાગે ઉર્મિનો જ વિજય નિવડતો અને તેથી જ વાર્તાનું અન્ય નામ કર્તાએ “ઉર્મિનો આવેશ” પાડ્યું છે તથા અર્થ નિવડે છે

વસંતલાલ અને અલ તરનાના ભાઈ ભાભી થાય નાની નણુદ તરફના ભાભીની વાડકી છે વસંતલાલ પાડોરામાં રહેતો એક શિક્ષક માથે મારો સમઘ રાખતા થાય છે અને અનાદિ કામથી મનતુ આગ્રહ છે તેમ અદાને પોતાના પતિના આગ્રહ પર વડેમ આવ છે આથી પતિપત્ની વચ્ચે તીવ્ર મતભેદ ઉત્પન્ન થાય છે અને તરફના સુગંધી આવી ભાઈ ભાભી વચ્ચેનો કનક દૂર ખરાવે છે અદાની નાની બહેન લીલા પણ એક સાદ્યવની યુવતી છે અને અરવિન્દ નામક એક આદર્શધેનો યુવક એનો લાય મેળવવા આતુર હોય છે પરંતુ સમઘ વાર્તામાં પ્રધાનપદે નિરૂપણ રીતે ધૂમતા એક આકર્ષક છેલખટાઉ યુવકનો આ પ્રસંગે પ્રવેશ થાય છે આ યુવક તે જુજગ લાલ તેણે કોલેજની કેળવણી પ્રાપ્ત કરેલી છે તેનો અહેરો અને લાગણ્ય મર્ષ પણ યુવતીને આખી શકતા મર્ષ છે પરંતુ તેનામાં

મોટામાં મોટો દોષ એ છે કે તેની નીતિ પરત્વેની ભાવના તદ્દન સિધ્ધિ છે નીતિ અને અનીતિના અંધનોમાં તે માનતો નથી : લગ્ન તેને અંધન જેવા લાગે છે. તેને મન જીવન એટલે એક મનત વિધામ ભોગવવાનું ક્ષેત્ર નિર્દોષ કન્યાઓને તેના હાથલાવથી અને ખાદ્ય આડંબરથી આકર્ષવાનો ધંધો લાઇ તે ચારા મારા કુટુંબોમાં ફેલા કરે છે. હુંકમા ભુજંગલાલ એટલે એક અચ્યુતક નવપુત્રાન. લીલા આ ભુજંગલાલનો આડંબર જોઇ તેના પાશમાં ફસાય છે અને તેની સાથે લગ્ન કરવાના કાંડ મેલી પોતાને ખરા અંતઃકરણથી આહતાં અરવિન્દને નામોપાસ જનાર્વા પાછો ફેરે છે આમ ભુજંગલાલનો પહેલો શિકાર લીલા બને છે.

ભાઈ-ભાભીનાં પરિણિત જીવનનો કલ્પદ દૂર ઝગવવા આવેલી તરવા મયોગવશાત્ સ્ટેશન પર જ ભુજંગલાલને મળે છે અને ભુજંગલાલ લીલા કરનાય વધુ જાજવલ્યમાન આ નવપૌત્રનાં જોઈ તેને આજી નાખના પ્રયત્ન કરે છે અને તેમા ચરઆવથી સફળતા પ્રાપ્ત કરે છે. સ્ટેશન પર ગાડી નીચે ચગદાઈ અકસ્માતથી એક મનુષ્ય મરણ પામે છે : તેની વિધવા તથા ગ્રામિકોને સહાય કરવા ભુજંગલાલ બસો રૂપીયા જેવી મોટી રકમ આપી દે છે. આ કૃત્ય પેલી વિધવા પ્રત્યે દયા બતાવવા કન્ટાં નગવાને પોતાને માટે સાગ અભિપ્રાય બેસે અને પરિણામે પોતા તરફ આકર્ષાય એ માટે જ કરવામાં આવ્યું છે : આનું પરિણામ ભુજંગલાલે ધાયુ હતુ તે પ્રમાણે જ આવે છે. આ પ્રથમ પરિચયે તરવાના હૃદયમા ભુજંગલાલ માટે સુકામળ લાગણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે—અને આ લાગણીઓના પ્રવાહમાં તે ઠેક સુધી ખેંચાય છે. તરવાના મનમાં કોઈ વખત ન ઉપરિચિત થયેલી પ્રશ્નપરપરા ચર વાય છે—કોણ સાઈ ? ભુજંગલાલ કે સુમનલાલ ? તેના મનમાં તુમ્હવ સુદ્ધ જામે છે પરંતુ ભુજંગલાલની મોહિની પામે સુમનલાલનું મૃત્યુ જણાતું નથી. આમ

ભાઈ-ભાભીના પરિણિત જીવનમાંથી કંઈક દૂર કરાવવા આવેલી તરલા પોતાના વિવાહિત જીવનમાં કંઈકનાં અંકુર રોપે છે. તરલાને જોતાં ભુજંગસાહેબ લીલાને પડતી મૂકે છે. લીલાનું હૃદય વિદીર્ષા યાય છે પરંતુ ભુજંગસાહેબને તે માટે જરાયે લાગતું નથી. અને ભુજંગસાહેબને લાગે પણ ત્યાં માટે? ક્યાં તે લીલા સાથે પરણવાનો હતો? એ તો ધડી બે ધડીનો આનંદ હતો! લેખક ભુજંગરાવ માટે જે શબ્દો વાપરે છે તે ચોખ્ખા છે:—

“લીલાની માથે લગ્નથી બંધાવું એ જોનો જરાય વિચાર નહોતો. એક બાલક એક રમકડા સાથે રમતું હોય ને ત્યાં બીજું રમકડું જુએ; પહેલું નાખી દે ને બીજું લે, ત્રીજું આવતાં બીજું નાખી દે અને પહેલાં કે બીજા માટે જરાયે દીક્ષગીર ન થાય તેનું ભુજંગસાહેબનું હતું. ધડીભર મોજ, વાર્તાવિનોદ કરવાનું સાધન સ્ત્રી શિવાય અન્ય શું હોય? એટલું જ માની તે યુવતીઓ માથે ફરે.”

તરલા સુરત પાછી ફરે છે પરંતુ હવે તેને સુમનસાચ તન્દ્ર અણુગમે આવવા લાગ્યો. એ ક્યાં જોનો પરિણિત પતિ છે—માત્ર વિવાહિત જ પતિ છે ને? એવા એવા વિચારો તેને આવે છે. અધુરામા પૂરું “નાનપણથી જ સુમનસાચ માસગમા રહેતો હોવાથી પતિ તન્દ્ર પૂજ્યભાવ આવવો જોઈએ, સમાનજાવ આવવો જોઈએ તે તન્દ્રાને આગ્યો નહોતો.” “તન્દ્રાની કેળવણી જ એવી હતી : એનું મગજ કેળવાયલું હતું, હૃદય કેળવાયું નહોતું.” ભુજંગસાહેબ, તરલા સુરત જવા નીકળે છે તે જ ગાડીમાં, પોતે પણ સુરત ગય છે સમય જતાં મારાંચ સુરત શહેરમાં તરલા અને ભુજંગસાહેબના મેંદાધ વિષે જાતજાતના મપાટા ચાલે છે. લોકો ઉચ્ચ કેળવણીને વગોવે છે; તરલાને આટલી છૂટ આપી ત્યારે એમ બન્યું ને! સુમનસાહેબે કાને આ વાત આવે છે; અથમ તો તે માનતો નથી પરંતુ અનેકવાર

તરલા અને ભુજંગલાલને સાથે જોતાં તેને ખાત્રી થાય છે કે તરલા તેને ચલાતી નથી પણ ભુજંગલાલને ચલાય છે. તરલાને ન્યાય આપવા ખાતર આ સ્થળે કહેવું આવશ્યક છે કે તેના ભુજંગલાલ સાથેના વર્તનમા દશ સુધી જરાયે અપવિત્રતા પ્રવેશી નહોતી. તેના સંસ્કારો દૃઢ હતાં પરંતુ લાગણીઓના અવિરત વહેતા આવે-ગમા તથાઈ તે ભુજંગના બાહ્યાર્પણ અને તેની વાક્યદુતાયી તેના તરફ ખેંચાઈ હતી : તેના હૃદયને સુમન કરતા ભુજંગ ચઢીયાતો લાગ્યો—માફી તેનું ચારિત્ર્ય અચિયુદ્ધ હતું. ભુજંગ તો એની રીત પ્રમાણે તરલાની સાથે છૂટ લે છે પણ તરલા તેને વચ્ચે ચતી નથી : ને તો લગ્નની માંગણી કરે છે ! ભુજંગ આ માંગણીથી ગભરાય છે : તે લગ્ન કરવાની ઇચ્છાએ રાખતો નથી : તરલાને તે લગ્ન વિના પતિ-પત્ની તરીકેનું જીવન ગાળવા સૂચવે છે પરંતુ મંદેદારી તરફા વિધિસર, કાયદેમર, લગ્ન કર્યા વિના તેની માથે જીવન ગાળવા સાફ ના પાડે છે. ભુજંગ શા માટે લગ્ન કરવા ના કહે છે તે તરલા સમજી શકતી નથી એટલે તેનું હૃદય ધ્રુવ્ય છે. સુમનલાલ પોતાની બાવી પત્નીના નિરકુશ વનનથી કટાણે છે અને તરલાને મમત્તવી શકવામા નિષ્ફળ નિવડવાથી તે સુરતનો ત્યાગ કરી વિવાહ ફેક કરાવવા માટે વકિલની મદદ લેવા મુંઝવે જાય છે.

ભુજંગની નીતિલાવના તદ્દન નવી જ છે વગ્નની શી જરૂર છે ? એ પુરૂષ લગ્નની ધુસરીમા જોડાયા વિના સાથે રહે તેમા મમાજને શું નુકસાન થવાનું છે ? એ ખાનગી વ્યક્તિઓની ખાનગી બાબદમા સમાજને વચ્ચે પડવાનો હક્ક જ ગો છે ? પરુઓ ક્યા લગ્ન કરે છે ? કુદરતે લગ્ન સંસ્થા નથી ઘડી પણ મનુષ્યોએ ઘડી છે લગ્નમાં પડી રૂપેરી બેડીઓનાં બધન શા માટે સહન કરવા ? પતિ-પત્ની “એક અથવા અન્નેને જ્યાં સુધી જાને, ફાવે, મગવડ પડે ત્યાં સુધી માથે રહે પછી છૂટા થાય તો શ ?” પરિણિત જીવન વિષે તેના વિચારો

આવા હતા. તરલાને તે પોતાની મોનેરી મળમાં કમાવી શકતો નથી તે માટે તેને ખેદ થાય છે. તે શશુગારભાણી નામક સ્ત્રીને પોતાના વિચારો જણાવે છે. આ વિચારોમાંથી નીચેની પંક્તિઓ તરલાના ઉચ્ચ આત્મિક તમ જ ભુજંગના અંતિમ આશય પર યોગ્ય પ્રકાશ નાખે છે.—

“શશુગાર ભાણી, ત-લા કેળવાયેલી તે કેળવાયેલી જ રહી અભાર મુઠી હું એમ માનતો હતો કે જે ધરમા છોકરીઓ મોટો કરવામાં આવે ત્યાં નીતિ હોય જ નહિ. પણ એમાં મારી ખૂલ હતી. તરલા ખાનદાન તે ખાનદાન જ નીકળી. હા, એ મારી સાથે બેઘરક ઘેર તમ જ બહાર વાતો કરતી; મુમન માથેનો વિવાહ તોડી મારી મારી સાથે પરણવા તેની ઇચ્છા હતી. અહીંથી પગ મારી અનેક લાલચો અને અનેક ધમકાઓથી તે જગા પણ ડગી નથી. પતિત જ રહી છે. એટલા જ માટે હજી પણ માર મન એના તરફ આકર્ષાય છે. ગમે તેમ કહી એનો નાદ ઉતારવા મન થાય છે. પણ અમારી લગાઇ એક જ છે—લગ્નક્રિયા. આપણે લગ્નક્રિયા કરવી નથી અને એને લગ્નક્રિયા બોલે છે છીએ. આજ નહિ તો ચારે દહાડે પણ તરલાને જોઈ લગ્ન તરલની ફજેતી, લોકનિંદાનો લાભ લગ્ન”

શશુગારભાણીને મળવા આવેલી તરલાને અકરમાન રીતે ભુજંગના આ ઉદ્દેશો મંજૂર થાય છે. ને ભુજંગના અપૂર્ણ સ્વરૂપને હવે બરાબર પિઠાણી તેનાથી દૂર રહેવા નિશ્ચય કરે છે અને પોતાના પ્રિય મુમનને—તરડોડેલા મુમનને—સોંપતી મુજબ બંધ છે. આમ માનસિક અને દાર્દિક વૃદ્ધમાં ભુદિનો વિજય થાય છે. લાગણીના આવેગમાં એ પ્રવળ રીતે લગ્નક્રિયા પણ એના નાગરિક અને વિનિયમમાંથી બચતી લે છે.

તરલાને મેળવવામાં લગ્નનું વિધન આવવાથી ભુજંગ હવે નવા પતંગીવાને ગાંધે છે. તેને માટે શેરને માથે સવા શેર એવી એક પ્રમથ મનોવૃત્તિની યુવતી વાતાની રંગમૂમિ પર પ્રવેશ કરે છે. આ યુવતી તે વીણા સાંદર્ભમાં તે લીલા અને તરલાનેય જાણુએ બેસાડે નેવી છે પરંતુ તેનું મનોમથ દૃઢ છે. પ્રતિકૂળ મંત્રેજો સામે થવામાં તેને અનહદ આનંદ આવે છે. ભુજંગ તેને જોતાં પોતાની જાળ પાથરે છે પણ વીણા તેમાં ફાપાતી નથી. તે મમજે છે કે ભુજંગને વશ થવાથી પોતાનું ઉચ્ચ શિક્ષણ લગ્નરસે. તે તો નવા યુગની સ્ત્રી છે. લીલા અને તરલા એમ ભુજંગના સપાટામાં આવે—વીણા નહિ, એવી એવી દૃઢ માન્યતા છે. તે ભુજંગના પરિચયમાં આવે છે અને જુએ છે કે ભુજંગને સુધારવાયા તે યોગ્ય પતિ નિર્વારી શકશે. શા માટે તેને સુધારી યોગ્ય માર્ગે ન ચલાવવો ! તે તો ભુજંગલાલને સ્પષ્ટ કહે છે કે સ્ત્રીઓ જ પુરુષોને સુમાર્ગે લઇ જવા સર્ગાઇ છે. લગ્ન કરવા કે નહિ તે પ્રશ્ન પર તે તેની સાથે વિદ્વતાભરી ચર્ચા કરે છે. સ્ત્રીઓ રમકડાં જેવાં નિર્જીવ વસ્તુઓ નથી માટે ભુજંગલાલ જેવા માણસ નેમની સાથે સ્પર્શદે વર્તી તેમને ફસાવી નહિ શકે એવી સ્પષ્ટ ચેતવણી આપે છે. બધી સ્ત્રીઓ કંઈ લીલા અને તરલા જેવી તરંગી નથી હોતી: વીણા તો ભુજંગલાલને સ્પષ્ટ પડકાર કરે છે:—

એ તો લીલા-તરલા એવી કે આદલી છૂટ આપ્યા પછી આન થવા દે! હજારવાર ગરજ હોય તો પરજો. હા! અમે પુરુષોને આદવા નિધાયેલા પણ એ અમને ચલાવ તો જ. અમે ટપ રનકડા નથી કે એક નાખી દબને બીજું લે.”

વીણાને મપગવવા આવેલો ભુજંગ વીણાની હુદ્દિ આગળ મહાત થાય છે. જીવનના અંતિમ મૂલ્ય શું છે તેનો હવે કંઈ ખ્યાલ તેને આવે છે. તે વીણાના હાથની ચામચના કરે છે પણ વીણા તો

તે સુધરે નહિ ત્યાં સુધી તેને સ્વીકારવાની સાફ ના પાડે છે અને તરલા તથા લીલાની ક્ષમા મેળવીને જ પોતાની પાસે આવવું એના આગ્રહ કરે છે આમ “ભુજંગની વીણા કરવા આવેલો ભુજંગ વીણાને ભુજંગ બની ગયો”.

તરલા સુમનલાલની ક્ષમા માંગવા માટે તેને શોધતી મુંબઈ આવે છે પરંતુ હવે સુમનલાલને તરલા માટે જરાય માન રહ્યું નથી. તે જીવનથી કંટાળી આત્મહત્યા કરવા ગય છે પરંતુ સંજોગવશાત્ તેમાંથી તે બચી ગય છે: રેલ્વેના પૂલ પરથી નીચે પડતું નાખવાની તૈયારી કરી રહ્યો છે ત્યાં વસંતલાલ-અંદાના બાળકો ત્યાં આવી અટકે છે અને આત્મહત્યા કરવા માંગતો સુમન વસંતલાલને ધેર ગય છે. અદા તેને સમજાવે છે કે તરલા પવિત્ર જ છે પણ સુમન હવે તરલા સાથે પરણવા ના પાડે છે. એટલી વારમાં સુમનને શોધતી તરલા ત્યાં આવે છે, પરંતુ તરલા મુંબઈ આવવાની છે એ જાણતાં સુમન પુના આશ્રયે ગય છે. તરલા જાણને ત્યાં આવે છે અને સુમનને અદૃશ્ય થઈ ગયેલો જોનાં નના હૃદયનું દુઃખ વધી પડે છે: પશ્ચાન્નાપનો કોઈ તેના હૃદયને કારી ખાય છે. પરિણામે તે સખ્ત તાવ અને સનેપાતને લીધે પથારીવશ થાય છે અને મૃત્યુને નીકટ નીરખે છે. તરલા મૃત્યુવશ છે એ સમાચાર મળતા સુમનનું હૃદય પીગળે છે: તે તરલાને છેલ્લીવાર મળવા માટે આવે છે. તરલા તેની ક્ષમા માગે છે અને પોતે પવિત્ર જ રહી હતી એવી ખાત્રી આપે છે. સુમનને હવે તરલા માટે સાગણી થાય છે. આંખની દ્રાગ્યોથી—અને ખાસ કરીને સુમનના પુનરાગમનથી—તરલાની તબીબત સુધરે છે.

લીલા અરવિન્દની ક્ષમા માગે છે. ઉદાર હૃદયે અરવિન્દ પોતાનું અપમાન વિસરી ગય છે અને લીલાને સ્વીકારે છે.

ભુજંગમાં તરલાની માંદગીથી મહાન પરિવર્તન થાય છે. આ સનારીની આત્રી કર્ણ દયા માટે પોતે જ જવામદાર છે એ સત્ય

સમગ્રતાં તેને પોતાની જૂલની ગંભીરતા માણ્ય પડે છે. તે તરલાની ક્ષમા માંગે છે અને મૃત્યુશય્યાએ પડેલી તરલા જે ઉદાર હૃદય અને મોટું મન દર્શાવે છે તેને લીધે મનસ્વી ભુજંગને પોતાના પૂર્વ જીવનનાં દુષ્ટલ્યોની અધમતા અને નીચતા માણ્ય પડે છે. આવા દુષ્ટ જીવનથી કંટાળી તે આત્મહત્યા કરવા પ્રવૃત્ત કરે છે પણ સુમન તેને બચાવી લે છે. તરલાની ક્ષમા મેળવી ભુજંગ વીણા પાસે જાય છે. વીણા તેની યોગ્ય કસોટી કરી ખાતરી કરે છે કે ભુજંગ હવે પહેલાંનો ભુજંગ રહ્યો નથી. આ પરિવર્તનની ખાતરી થતાં તે તેની સાથે લગ્નથી જોડાય છે.

તરલા—અત્યાર સુધી ઉર્મિઓનાં અવિરત પ્રવાહમાં ધસડાયેલી તરંગી તરલા—સુમનશાલના હૃદયની ઉદારતા જોઈ પોતાની અનેક જુલોનો પશ્ચાત્તાપ કરે છે: આ પશ્ચાત્તાપરૂપી પાવકની નવાગામાંથી તે વધુ પવિત્ર બની જહાર આવે છે.

સુમન-તરલાનાં લગ્ન સાથે આ રમય નવલકથાની પૂર્ણાકૃતિ થાય છે.

હવે આપણે ટાઈટ્ટોયની “એના ક્રેનેનીના”ની વસ્તુની ખપપૂરતી પ્રમાણ કરીયું કે જેથી “નાસા” “એના ક્રેનેનીના”નું રૂપાન્તર છે કે કેમ એ પ્રશ્નનો ચોક્કસ ઉત્તર મળશે.

ટાઈટ્ટોયની વાતમાં એ મુખ્ય કાર્યપ્રવાહ છે. એના કથાનાયિકા છે અને તે લાંબા સમયથી એક અમલદારને પરણી છે. તેને એક મોટી ઉમરનો પુત્ર પણ છે તેર પોતાના પતિ તરફ જરાયે પ્રેમ નથી: માત્ર ગ્રાગ્રકને ખાતર જ પતિ સાથે જીવન ગુમરે છે. આ સંજગોમા એનાને ડ્રોન્ડરી નામે એક દેખાવડો સૈનિક મળે છે. એના તેના તરફ આકર્ષાય છે અને ડ્રોન્ડરી પણ એનાને જોઈ મોહ પામે છે. એના અને ડ્રોન્ડરી અનીતિમય જીવન ગાળે છે અને તેમનો ક્રમશઃ વિનિષ્કાન થતો જાય છે. આ અનીતિમય સંબંધને લીધે એનાને ગર્ભ રહે છે.

એનાનો પતિ પોતાની આડે રહેને ગયેલો પત્નીને સુખી કરવા યત્ન કરે છે પરંતુ નિર્વર્થક. એના નો દિવમાલુદિવસ અનીતિની ગર્નામાં ઉડી ઉતરતો જાય છે. તે ત્રોન્સકીને હૃદયવદ્ગી કરી સ્થાપવા મથે છે. અનક મંજોગોમાં એના અને ત્રોન્સકી વચ્ચે તકરાર થાય છે અને ત્રોન્સકી એનાને છોડી અદારગામ જાય છે. ત્રોન્સકીની બેદરકારીથી કંટાળેલી એના આત્મહત્યા કરી દેહત્યાગ કરે છે. ત્રોન્સકી નિગમ થઈ પુનઃ મુક્તિમાં જોડાય છે.

બીજી જાજુએ લેવિન નામના એક શ્રીમંત જગીરદારને કીટી નામે એક સારા કુટુંબની યુવતી માથે પરિચય થાય છે. તે કીટીને પોતાની કમી શકે તે પહેલાં નો ત્રોન્સકીનો જગમાં કીટી કમાઈ ગઈ હોય છે અને તેથી તે નિરાશ થઈ પોતાની જગીર પાડે કરે છે. પરંતુ જીઓના શોખીન ત્રોન્સકીને હવે એના માથે સમઘ બધાયો હોવાથી તે કીટીને માટે દરકાર કરે નથી લેવિન ધર્મમાં માનતો નથી પરંતુ ગામડામાં રહેવાથી અનેક શુદ્ધ બુદ્ધિનાં ગામડીયાઓનાં પરિચયથી તે ધર્મનું સ્વરૂપ પિછાણતો થાય છે. કીટી—ત્રોન્સકીના મોદમાં બાપડા લેવિનને ત્યજનાર કીટી—શ્વાતાપ કરે છે અંતે લેવિન તેનો સ્વીકાર કરે છે અને ત્યારપછી તેમનું જીવન પોતાની જગીરમાં સુખપૂર્વક વેતે છે.

આમ આ બે કાર્પઅવાહો દ્વારા ટોલસ્ટૉય અનીતિનો અતિમ પરાજય અને નીતિનો વિજય બતાવે છે. એનાને નેની અનીનિતું કૃષ્ણ આત્મહત્યા કરી ભોગવતુ પડે છે બ્યારે લેવિન કીટી નીતિને માર્ગે ચાલવાથી અંતમાં પાર્શ્વે મુખ પ્રાપ્ત કરે છે એટલું જ નહિ પરંતુ આધ્યાત્મિક સુખ પણ પ્રાપ્ત કરે છે.

ત્યારે ભોગીન્દ્રરાવે ટોલસ્ટૉયમાથી શું લીધું? “તમ્બા” “એના કેરેનીના” નું રૂપાન્તર ગણી શકાય? આ પ્રશ્નોના ઉત્તર માટે આપણે ભોગીન્દ્રરાવનો માદિત્યક વિશ્લેષ તપાસવો પડશે—

ખામ કરીને તેમનો ટાઈસ્ટોયના પુસ્તકોનો અભ્યાસ કેમ આગળ વધ્યો તે જોવું પડશે.

આ પ્રયત્નના પ્રથમ ખડમાં આપણે જોયું તેમ પશ્ચિમના કોઈ પણ માહિત્યકારે ભોગીન્દ્રરાવના જીવન પર પ્રખળ અમર કરી હોય તો તે ટાઈસ્ટોય. તેમની શરૂઆતની સાહિત્યકૃતિઓમાં ટાઈસ્ટોયની અનુકૃતિઓ અગત્યનું સ્થાન મેળવે છે. ઇ. સ. ૧૯૦૮ થી તેમણે ટાઈસ્ટોયનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો હતો, તે આપણે યાદ રાખવું જરૂર છે. “મિતારનો રોખ”, “ચમેલી”, “ટાઈસ્ટોયની ધાનો” ૧૯૧૦ થી ૧૯૧૨ના ગાળામાં પ્રકટ થઈ. આ બાદ તેઓ “એના ફેરેનીના” ને: અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા અને આ મહાન અથે તેમની ત્યારપછીની કૃતિ “તરલા” પર પ્રખળ છાના પાડી પરંતુ ભોગીન્દ્રરાવે “તરલા” લખી તે ટાઈસ્ટોય કરતા તદ્દન બિન ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે એ વિસ્મરણ ન થવું જોઈએ. તેમણે આપણી લગ્ન મંથાનો કેવો ગાઢ અભ્યાસ કર્યો હતો તે તો આપણે આગળના પાનાઓમાં જોયું. દિંદુ લ ન કેવી રીતે મુખી મને એ તેમના જીવનનો એક મુખ્ય પ્રશ્ન હતો. “લગ્નમંથન” માં તો તેમણે લગ્ન સિવાય અન્ય કોઈ પણ પ્રશ્ન ચર્ચા નથી એ પણ આપણે બરાબર નિહાળ્યું. પરિણામે ટાઈસ્ટોયની અમર કૃતિનો તેઓએ તદ્દ નવો જ ઉપયોગ કરવાની—પોતાને પ્રિય લગ્નસંસ્થાને લગતા પ્રશ્નના નિકાલ કરવાની—તૈયારી કરી. પરિણામે ‘એના ફેરેનીના’ના વાચનના મસ્કારો “તરલા” પર પ્રખળ રોને પડ્યા.

એના એક તદ્દન અનીતિમાન અને વ્યભીચારી જી છે જ્યારે “તરલા” ઉર્મિલ પણ મંકારી યુવતી છે. એનાનું પતન થાય છે જ્યારે તરલા પોતાનો વિનિપાત પોતાના મસ્કારોના શબ્દ વડે દૂર ગાળી શકે છે. તરલાનું ચારિત્ર્ય અણિશુદ્ધ પવિત્ર છે એ તો બુદ્ધિગલાહ જેવા પણ કબુલ કર્યા વિના રહેનો નથી. તે સ્પષ્ટ કથુન

કરે છે: “મારી અનેક લાલચો અને અનેક ધમકીઓથી તે જરૂર પશુ ડગી નથી. તે પવિત્ર જ રહી છે.” ત્યારે લેખકનો તરલા-ભુજંગલાલનો મંત્રધ આટલા વ્યાખ્યાથી ચિતરવાનો શો ઉદ્દેશ? આ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં જ “તરલા”ના મર્જનનું કારણ જાણી નવીન લગ્નપ્રથામાં ડગે તે પગલે રહેલાં ભવસ્થાનો બનાવવા માટે જ લીલા અને તરલાનો ભુજંગલાલ સાથેનો મંત્રધ આવી રીતે દર્શાવનામાં આવ્યો છે. આમ આ પુસ્તકનો પ્રધાન ઉદ્દેશ આપણા સમાજમાં પ્રવેશ કરી રહેલા લગ્નના નવા પ્રકારો તરફ લક્ષ્ય ખેંચી તેમાં રહેલા દોષો બતાવવાનો છે. આ ઉદ્દેશની મિદ્ધિ અર્થે જ ‘તરલા’ લખાઈ છે આમ ભોગીન્દ્રરાવનો ઉદ્દેશ ટોસ્ટોયના ઉદ્દેશ કરતા તદ્દન જુદા જ પ્રકારનો છે. આ કારણસર “તરલા” “એના કરેલીના”નું નવું રૂપાન્તર છે એ માન્યતા સ્વીકારી શકાય એમ નથી.

ભુજંગ એટલે નવીન કેળવણી પામેલો એક અપારંગી અને ઇસ્કા યુવક. આ પાત્રના ક્રમિક વિકાસ દ્વારા નવીન લગ્નપ્રથામાં ગ્રહણ ભવસ્થાનો લેખક મતાવે છે આપણા સમાજમાં અપરિણત અને વિનાશિત યુવતીઓ ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કર્યા બાદ અનેક યુરકાના પરિચયમાં આવે છે લગ્નની ગંભીરતા, લગ્નની પવિત્રતા ન મમજનાર આ યુવક-યુવતીઓ સ્વચ્છે વર્ને છે અને પરિણામ આવે છે / નૈતિક અધઃપતન. પશ્ચિમની લગ્ન મંસ્થા આપણા કરતા તદ્દન ભિન્ન છે: ત્યાં નગ્ન એક કગાર છે—આપણે આ લગ્ન એક મંસ્કાર છે. આમ ભિન્ન ભિન્ન લગ્નપ્રથાઓનાં મંત્રધર્મમાં આપણા શિક્ષિત યુવક-યુવતીઓએ કયો માર્ગ ગ્રહણ કરવો? ભુજંગ, તરલા, લીલા અને વીજાના પાત્રો દ્વારા આ પ્રશ્નોનો યોગ્ય નિકાલ દર્શાવ્યો છે. નવીન લગ્નપ્રથામાં ક્યા ક્યા ભવસ્થાનો લેખકને લાગે છે અને લેખક તે કવી રીતે દર્શાવે છે તે આપણે હવે મવિસ્તર બોધશું.

વસતલાલ પોતાની પાડોશમાં રહેતી શિક્ષિકા પ્રત્યે આકર્ષાય છે—અદા જેવી મુગ પત્ની હોવા છતાં અગવિન્દ વર્તનને તેના વર્તન માટે ઠપકો આપે છે વસત અને પૂછે છે કે કોઈ યુવતીમાં પોતાની પત્ની કગ્લા વિશેષતા માલમ પડે તો તે ॥ તરફ આકર્ષાવામાં શું પાપ ? અગવિન્દ આ પ્રશ્નનો શો પ્રત્યુત્તર આપે છે ?—

“મસારમાં એમ તો અનેક સ્ત્રી પુરુષો સંબંધમાં આવે ને આવવાના, જેનાથી આજ મતોય તેનાથી કાલ અમતોય એનો છેડો ન આવે ને સમાજનું બંધારણ તૂટી જાય. એવું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય લાલને બદલે નુકશાન કરે. પછી પશુતા અને અને માણુમાઈમાં ફેર રો ૧... વૃત્તિઓને કમજો ન રાખવાની ટેવથી જ પશ્ચિમના દેશોમાં સ્નેહલગ્ન, સ્વાતંત્ર્ય લગ્ન, છતાં આટલા છેડાછટકા ચાલે... એક વસ્તુને તમે અત્યંત ચાલના હો તો પછી બીજાને ચલાવાય જ શી રીતે ? એ તો મોહ”

ભુજગ તો નથી માનતો લગ્નમાં કે નથી માનતો પશ્ચિમના છુદાછેડાની પ્રથામાં તે તો પૂછે છે કે લગ્નની જરૂર જ શી છે ?—

‘હુનીયા આગળ રાધની જાય છે. સુધરેલા મુનકમાં છેડાછટકા વધતા જાય છે નજીગ લાગતા કારણથી પતિ-પત્નીનો અમધ તૂટે છે કેવળ અજ્ઞાનમાં જીમતા દેશોમાં લગ્ન એ મરણ પર્વ તરું મધન છે જો એ મધન ગળવું હોત તો પશુ પ્રાણીમાં એ મધન પરમેશ્વરે કેમ હિતપત્ર વ્યૂં નથી ? તો પડી મનુષ્યને એ બધન શા માટે જોઈએ ? જેમ માણસો સુધરતા જશે, એમની સ્વતંત્ર ભુદ્ધિ ખીલશે તેમ લગ્નમધન ઓછા થશે અને થવા જ જોઈએ”

લગ્ન એ એક ખખ્ખૂતી મગવડ છે કે જીવનપરિતનું મધન ? હાલ અમેરિકામાં Trial marriage અને Companionate marriage નો પ્રશ્ન ધસી ચર્ચાઈ છે. આના લગ્નો આપણા

અમાજમા મોડા કે વડના વગ વાનો એ આગાહી ભોળી-દરાન
ભુજ ના નીચેના આનેખન દાન છે કે —

‘તે નગ્ન એક જાનની મગવડ કે એનુંજ માનવે! પ્રમદ્ધિયા
કે અમુક અમાજની લગ્નક્રિયામા પતિ-પત્નીને સોગન લેવા
પડે છે આ શા માટે? એક અથવા નન્નેને ત્યાં સુધી ફાવે
મગવડ પડે ત્યાં સુધી સાથે ગહે પગી છુટા થાય તો શું?
એમા જ સ્વતંત્રતા છે એમા જ સુધરેના જમાનાની મહત્તા
છે એમ (ભુજગ) માનવો’

સામાન્ય જાતા નવીન શિક્ષણ મેળવના યુવક-યુવતીના નિઃકુશ
વર્તનને માટે શું ધારે છે? ત લાને ભુજગનાય માથે અશુચની
છૂટ લેતી જોઈ લોકો આ પ્રમાણે વિચારે રતા —

‘હોમરીઓને મોટી કગામા આવા ભરાડા થાય સ્ત્રીઓ
સ્વતંત્રતાને લાખ નથી ને માંછ શાસ્ત્ર જોડું ગહે છે?
ભાષડાઓ માથે ફરે ફરે જોને ગેઠેન્ડ મરે એમાથી મારા
પરિણામ આવે જ નહિ હો રીઓ અગ્રેજી ભણે કે બગડે જ
આ તરના! કેવા ભાષણ કરતી? કેવા લેજો લખતી! તેને
જોયુ ને! માનાપે જેની સાથે વિવાહ કરેનો આદન! વર્ષ
જેની માથે ગ્રહી તેને હોડી દેગ તેમાર થઈ છે! પરણી ફગે?
ના રે ના

તરના અને ભુજગનો વાદવિવા દાખલ કરી લેખક નવીન
લગ્નપ્રથાને વગતા જ ને દર્શિનિન્દુઓ ગ્લુ કરે છે ભુજગવાય
ત લાની લગ્નની સતત માગણીઓના પ્રત્યુત્તરમા શું કહે છે?

લગ્નની ક્રિયા ‘જગનને દેખાડવાનું શું કામ છે? સ્વર્ગીય
સ્નેહને ખીજ દોગની તી જરૂર છે!’

તરના પોતાના વિચારો મક્કમપણે દર્શાવે છે —

“ભુજંગલાલ, લગ્ન એ મનુષ્યની ઉત્તમ પ્રવૃત્તિ છે: જન-મમાજનું બંધારણ છે, નીતિનો પાયો છે, સ્નેહની પરાકાષ્ટા છે. સ્વર્ગમાં સ્નેહ હોય તો પણ જનમમાજના કેટલાક નિયમો, જનસમાજનાં બંધારણ પાળવા જોઈએ. નહિ તો આપણા દાખલા લઈ અનેક ખોટા રસ્તે દોરવાવાના..... પ્રભુની નજરમાં આપણે પવિત્ર છીએ પણ જનમમાજની નજરે છીએ એની સાબીતી નથી..... મારું મુખ ચાહતા હો અને સાથે જગતમાં સારો દાખલો બેસાડવા માગતા હો તો લગ્નની પવિત્ર ગાંઠ બાંધવા તૈયાર થાઓ. નહિ તો આજથી મજવાનું બધ રાખો.”

ભુજંગ તરલાની હૃદયવ્યથા ક્ષણે મનજો : એ તો “અમેરિકામાં કેટલાક યુવાનો લગ્નની ધોંમરી નથી માગતા: આ બેડી, આ જવાબ-દારી શા માટે જોઈએ ?” એવા વિચાર કરી ગયો હતો. એ તરલાને જવાબ આપે છે:—

“તરલા ! એ (લગ્નક્રિયા) તો થઈ રહેશે. આપણે બંને જુદા સાથે રહીશું એટલે જમ.”

તરલા આ નક્કરતાપૂર્વક પ્રત્યુત્તરથી અકળાય છે પરંતુ પોતાનું દાંપ્તિબિન્દુ ભુજંગ ખરાબર મનજો તે માટે કહે છે:—

“ના, એ કદી નાહ બને..... ન્યાયની પણ દરકાર ન કરીએ પણ લગ્નનું શું ? ન્યાય સુધી માળાપ, સમાજલાં, લોક, આપણું કાયદેસર લગ્ન થયું છે એમ ન જાણે ત્યાં સુધી આપણે માટે શો મત બાંધવાના ? આપણને વિરાહિત પતિ-પત્ની માનશે ? મને કાયદેસરની પત્ની ગણશે ? મારાં છોકરાં કાયદેસર ગણશે ?”

આગળ ગાલતાં તે કહે છે:—

“લગ્ન પહેલાં તમારી સાથે કદી રહેવાનો નથી. લગ્ન

યયા તેની સામીની કોઈ માગે તો માગે ક્યાંથી આપવી ? અને
એ સામીતી ન અપાય ત્યાં સુધી હું તમને કાયદેસર પરણી છું
એમ કોણ કહે ? મને જ્યાં પાપીણી માને... ભવિષ્યની પ્રજા
ઉપર—જનમમાજ ઉપર—શી અસર થાય ?”

પશ્ચિમની આ લગ્નરીતિ આપણા આર્થ મમાજમાં હાખલ
થતાં સમાજ છિન્ન લિન્ન થઈ જશે એટલું જ નહિ પરંતુ પરણ્યા
વિના સાથે મદજીવન ગાળતા સ્ત્રી-પુરુષની વચ્ચે કોઈ સ્થાયી સંબંધ
નહિ રહે એ ભય તરફ લેખક તરફના મનોમંથન દ્વારા આપણું
ધ્યાન ખેંચે છે:—

“હિંદુ વિધિ, પારસી વિધિ, સાહ્યવિધિ કે ગમે તે વિધિથી
પણ જાહેર લગ્ન થવું જોઈએ. જે વિધિથી જાહેર લગ્ન ન
થાય તે વિધિને હું બાલિયાર માનું છું. સ્વર્ગીય પ્રેમ હશે
પણ જનમમાજ પર શી અસર થાય ? સુમનસાલ તરફ મારો
પ્રેમ કેવો હતો ? તે વખતે હું એમને મર્વસ્વ, દેવ, પ્રેમમૂર્તિ
માનતી. ભુજગલાલના આખા પછી એ ભાવના ઠાંક ગઈ
ત્યારે ક્યો સ્વર્ગીય પ્રેમ ? ભુજગલાલ સાથેના મનઘ પછી
કોઈ ત્રીજો પુરુષ આખો ને એની તરફ આકર્ષણ થયું તો
એ બાલિયાર નહિ તો બીજું શું ?.....ભુજગલાલ
કહ્યું છે તેમ હું, સ્વર્ગવિધિ બીનજરૂરની છે માની, એમની સાથે
રહું તો જનમમા શું થાય ? ફળવણીને માથે બહો આવે,
છોકરીઓના નાનપણથી લગ્ન થઈ જવાના, છોકરીઓને હરવા
ફરવા, ભણવાની છૂટ છે તે બધું થવાની. તો પછી મારે
પોતાને માટે, કાલ્પનિક સુખ માટે, સુખી થઈશ એ આશાએ,
ભવિષ્યની બહેનોનું, હિંદુ સંમારનું, બગાડવું ?.....લગ્નક્રિયા
ન કરવી હોય તો આપણે પરણવાના નથી.”

લગ્નના નવી પ્રજાવિકામાં ગ્રહેવા ભવના આ દૃષ્ટાંતો એાછા

હોય તેમ લેખક ભુજંગ પાસે—એક વખત લગ્નને ધીક્કારનાર ભુજંગ પાસે—તેના હૃદયપરિવર્તન પછી આ સખ્દો બોલાવે છે:—

“વીણા! વીણા! જુના ભુજંગ અને નવા ભુજંગમાં ફેર છે, હોં.....વીણા! લીલા-તરલા જેવી અનેક સાધીઓને મેં હેરાન કરી—અરે, નિર્દોષ બાળાઓને ટીકાપાત્ર બનાવી. સ્નેહલક્ષ્મીને નામે, મોટી વયે મળી વિચાર કરવાના વિચારો ઉત્તમ હશે પણ તે જેમનાં મન અને નીતિમળ ઉંચા છે તેમને માટે, હોં. અમારા જેવા તો માત્ર માલ સુંદરતાથી જ કે પૈસાથી મોહાયે છીએ. એક ન ગમી કે ખીજીને લલચાવીએ, પણ આત્મા—હૃદયની કામળ લાગણીનો વિચાર જ કરતા નથી. વીણા! એક તું મળી જ્યાં મારે ન ચાલ્યું!”

આ સવિસ્તર અવતરણોથી સ્પષ્ટ થશે કે “તરલા”નો પ્રધાન ઉદ્દેશ આપણી સામાજિક સમસ્યાઓ ચર્ચાવાનો છે—અને તેમાં જ ખામ કરીને લગ્નસંસ્થાનો પ્રશ્ન. વીણા, તરલા, ભુજંગ, અરવિન્દ આદિ પાત્રો દ્વારા લેખક ડગલે ને પગલે નવીન લક્ષ્ય સામે—કહેવાતાં સ્નેહલક્ષ્મી સામે—લયલ્પચક લાલ વાવટો ફરકાવે છે.

નીતિનો અંતિમ વિજય અને અનીતિનો ક્રમશઃ વિનિષ્પાત અને અંતિમ પરાજય એ કલાત્મક રીતે દર્શાવવા માટે જ ટાલ્સ્ટોયે “એના કેરેનીના”નું મર્જન કર્યું. એના અને પ્રૉન્સ્કી બલિયારી જીવન માળી કેવો ક્રમશઃ વિશ્વસ મેળવે છે તે એનાના આત્મચાત દ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યું છે; પ્રૉન્સ્કી પણ લગ્નહૃદય બની યુદ્ધમાં ચાલ્યો જાય છે; ખીજી બાજુએ લેલીન અને કીટી નીતિને માર્ગે જ ચાલે છે; સરખાતમાં તેમને કુખ પડે છે પરંતુ આખરે તો તેઓ સુખી થાય છે.

“તરલા”માં આપણે શી પરિસ્થિતિ નોંધાણીએ છીએ? તરલા એનાની માફક એક શૌખીન, નિરંકુશ અને આકર્ષક યુવક તરફ

દોનાય છે પરંતુ તે તો પવિત્ર જ જીવન ગાળે છે. એના જયારે
 ટ્રોન્કીના મોહમાં મહેશ્વર્યથી વચ ચર્ચ તેની આજીવીની માતા અને
 છે ત્યારે અહીં ભુજંગલાલની અનેક લાલસો, અનેક ધમકીઓ, છતાં
 તરલા પોતાનો દેહ ભુજંગને સ્વાધીન કરવા માફ ના પાડે છે.
 હેરેરાયેલી એના આત્મધાત કરી પોતાના દુઃખી જીવનનો અન
 આણે છે ત્યારે તરલા ખરા હૃદયનાં પશ્ચાત્તાપ દ્વારા પોતાના સુખ
 રહેલા મરકારોને જમાડી અતે પોતાના પ્રિયતમ માથે મુખી થાય
 છે. “એના કેરેનીના”માં કાઉન્ટ ટ્રોન્કી એનાના આમાન બાદ
 વિદીર્ષા દૈયે સુદમાં પુનઃ જોડાય છે. ગ્રામ એનાનો માફક તે પથ
 દુઃખી જ થાય છે. ત્યારે “તરલા”માં Compagnionate લગ્નના
 દિમાપત કરનાર ભુજંગ—અનેક નિર્દોષ યુવતીઓ નાં જીવનને કપંકિન
 કરનાર ભુજંગ—જગત દુઃખ પામનો નથી. હા, લગ્નપરિવર્તન
 થયાથી તેને પોતાના પૂર્વ દૈયો માટે પસ્તાવો થાય છે, ને આપધાત
 કરના પથ ગદર છે પરંતુ અતે તો તે વીણા જેવી તેજસ્વી અને
 સ્વરૂપાન યુવતીને પોતાની પત્ની બનાવવા મમર્થ નિરડે છે. આ
 નું દુઃખ વડવાય / ભોગીન્દ્રરાવ દોસ્તદાવની અનુકૂળ કરી દોત
 તો ભુજંગને આપરાન જ કરારને વીણા જેવી પત્ની એને કરીય
 ન મગને. પરંતુ ભોગીન્દ્રરાવે તો આખીય વર્નાનું મધ્યમિન્દુ
 મફતી નાખ્યું છે એટલે તરલા કે ભુજંગને પોતાના અનીતમય
 કમોતો અલો આપવાનો પ્રયત્ન જ ઉપરિધન થનો નથી. જેરી રીને
 સીણા અને અગ્નિન્દ મુખી થાય છે તેરી જ રીને ભુજંગ-વીણા અને
 મુમત-તરલા પથ મુખી થાય છે. આ ઉપરાંત “તરલા”માં કથાનાવિકા
 તરલાને ૫ રૂપયુક્તમાં વિમગ્ને એરી વીણાનું લેખકે મર્ગન કથું
 છે તે વાતની ખામ નોષ લેવી જોઈએ. વીણાના પ્રવેશ માથે જ
 વાર્તાપ્રવાહમાં નવીન આકર્ષણાખત થાય છે એ વિમરણ ન જોઈએ.
 વીણાનું પાત્રામેષન જે મચોટતાથી કરવામાં આવ્યું છે, તેના
 વ્યક્તિત્વમાં જે અપૂર્વ નિરરતા અને બમક નગરે પડે છે, તેને

લીધે ને મેક છવન્ત મુંદરી ખની રહે છે. જે ભુજંગલાલ નવયોનનાઓનો ચિતાર કરેનો ને જ ભુજંગલાલ વીણાનો ચિતાર અને છે !

આમ “તરલા”નો કેન્દ્રસ્થ વિષય “એના ફેરેનીના”ના કેન્દ્ર-
માં વિષય કરતાં તદ્દન ભિન્ન પ્રકારનો છે; તેનો પાનવિકાસ પણ
ભિન્ન રીતે દરવામાં આવ્યો છે. હવે “તરલા” માં “એના ફેરે-
નીના” નું રૂપાન્તર જ કરવાનો ભોગીન્દ્રરાવનો આશય હોત તો
મધ્યવર્તી વિષયને બદલવાની જગ્યાએ આવશ્યકતા નહોતી. ભોગીન્દ્ર-
રાવનું રૂપાન્તરિત આદિત્ય જોતાં માત્રમ પડતો કે એમણે પોતાના
રૂપાન્તરોમાં મૂળ પુસ્તકોનાં કેન્દ્રસ્થ વિષયોને જ કાયમ રાખ્યા છે
અને ભુજંગની મમાજને અનુરૂપ થવા માત્ર ખપપૂરતો નજીવો ફેર-
ફાર કર્યો છે. આના નિર્દર્શન તરીકે “મિનારનો શૌખ” અને “અન્ન-
મિશ્ર” આખી શકાય. “તરલા” માં આ પ્રથા એમણે સ્વીકારી નથી,
એમાં તો કહેવાતા મૂળ પુસ્તકના મંસ્કારો ઝીલી તદ્દન નવો જ
કેન્દ્રસ્થ વિષય મર્જાવ્યો છે. આ દષ્ટિબિંદુ સ્વીકારવાથી સ્પષ્ટ
મળે કે “તરલા” ટૉલ્સ્ટૉયની “એના ફેરેનીના” નું રૂપાન્તર
નથી; એ તો “એના ફેરેનીના”માંથી પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરી તદ્દન
ભિન્ન પ્રશ્નને ચર્ચવા માટે મર્જાવેલું નવું પુસ્તક છે.

પ્રકરણ છઠું

ભોગીન્દ્રરાવનાં સ્ત્રીપાત્રો

આ ગાથા પ્રકરણોમાં આપણે ભોગીન્દ્રરાવની અગ્રમુખ નવવયકથાઓનું જે સુદૃઢ નિગીક્ષણ કર્યું તે દ્વારા એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે અને તે એ કે ભોગીન્દ્રરાવને ગુજરાતી ગૃહજીવનનો ત્રિવિધ હીન્ અનુકૂળ નિવસ્યો ■ હૌમાર્થ, લગ્ન અને દાપત્ય એ ગુર્જર ગૃહમમાગ્ના પ્રધાન પ્રશ્નો છે ભોગીન્દ્રરાવની મર્વ મામાજીક નવસ કથાઓમાં આ ત્રણ મામાગિક ભૂમિકાઓના સુદર અને મનોગમ ચિત્રો દોરવામાં આવ્યા છે પરિણામે તેમની સ્ત્રીત્વની સુદર ભાવના તેમના અનેક સ્ત્રીપાત્રો દ્વારા મૂર્ત સ્વરૂપ પામે છે

અર્વાચીન ગુજરાતી નવવયકથાકારો અને કવિઓ—ગદ્યમત ગોવર્ધનગમ ત્રિપાઠી, શ્રી ન્દાનાભાઈ કવિ, શ્રી દ્વૈપાયાસ મુનશી અને શ્રી ગમજીભાઈ દેમાઈ આદિ મર્વે—પ્રચારજીવન તેમ જ પરિણીત જીવનના અનેક ગમ્ય દસ્યો પોતાની કૃતિઓમાં પ્રકટાવે છે. સ્ત્રી જીવનના નાના નાના પ્રશ્નોથી માંડી લગ્ન જેવા મદાન પ્રશ્નો પર આ કૃતિઓ અનેરો પ્રકાશ નાખે છે. પરિણામે જેટલા પચાસ વર્ષમાં ગુર્જર સ્ત્રીત્વની નવી ભાવના આપણા માહિત્યમાં દાખલ થઈ છે જીવનના ઉત્સાહ તેમજ જીવનના દર્દ આ સ્ત્રીત્વની ભાવના સાથે એવી રીતે સંકળાયેલા હોય છે કે જેથી આ ભાવના ન્ણુ કરનારા

પાત્રો જીવન્ત વ્યક્તિઓ બની રહે છે. સ્વ. ગોવર્ધનરામની કુસુદ અને કુસુમ તથા અન્નકકિશોરી અને ગુણમુંદરીએ આ પરંપરા શરૂ કરી, શ્રી ન્હાનાલાલ કવિની જ્યાં અને ઉપાએ તેમાં નવીન ભાવના પ્રકટાવી, રા. કનૈયાલાલ મુનશીની પ્રસન્ન અને મંજરીએ આ ભાવનાને લાક્ષણિક ઓપ આપ્યો અને છેવટે રા. રમણલાલ દેમાષ્ટીએ રાજેશ્વરી, વૃન્દા અને રંજન આદિ જ્વલંત અને લાક્ષણિક સ્ત્રી-પાત્રોથી ગુર્જર સ્ત્રીત્વને એને સુયોગ્ય અંજલી અર્પી.

ભોગીન્દ્રરાવ દીવેદીઆનો કાળો આ ક્ષેત્રમાં જેવો તેવો નથી. ગોવર્ધનરામના અવસાન બાદ ગુર્જર સ્ત્રીત્વને સાહિત્ય દ્વારા મૂર્ત સ્વરૂપ આપનારા લેખકોમાં તેમનું સ્થાન અવશ્ય માનવતું છે. તેમણે ખાસ કરીને જ્યારે શ્રી. ન્હાનાલાલે દિવ્ય અને અપાર્થિવ કલ્પના-મુંદરીઓ મર્જી ત્યારે ભોગીન્દ્રરાવે માત્ર કલ્પનાવિહારમાં જ ન રાચતા, જીવન્તો મૂલ્ય અભ્યાસ કરી, જીવનમંત્રામમાં મૂળતઃ મુંદરીઓને નેમની વાર્તાઓમાં ઉતારી પ્રધાનત. સમાજસુધારક—અને તરબોળોની મર્વદેશીય ઉત્પત્તિ દ્વારા આ સુધારો કરવાની ધગશ રાખનાર—વ્યક્તિ જ્યારે વાર્તાકાર બને છે ત્યારે તેની વાર્તાઓમાં આ ભાવના પ્રધાન સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યા મિનાય રહેતી નથી. ભોગીન્દ્રરાવે સ્ત્રીઓની અનેક મસ્થામાં ઉત્પાદ્યી ભાગ લઈ, અનેક ગૃહોમાં મૂલ્યમતાથી અવલોકન કરી, સ્ત્રીજીવનને અનેક દષ્ટિકોણથી નિરખ્યું હતું. આ નિરીક્ષણ તેમના સ્ત્રીપાત્રોમાં વ્યક્ત થયું. પશ્ચિમી “સગ-સ્વતીચન્દ્ર” અને ‘દિવ્યચંદ્ર’ના મર્જનકાળ વચ્ચેના ગાળામાં આપણા ગુર્જર સ્ત્રીત્વને સાહિત્યમાં વ્યક્ત કરનાર ઔર્ધ્વ વ્યક્તિઓ હોય તો તે ભોગીન્દ્રરાવના મૃદુળ, વીણા, જ્યોત્સ્ના, સરોજ, બદ્રા આદિ સ્ત્રીપાત્રો છે.

એક લેખક પોતાના સ્ત્રીપાત્રોનું આલેખન કેમ કરે છે, તેમનો વિકાસ કેમ કરે છે, તેનો અભ્યાસ કરવાથી તેની સ્ત્રીત્વની ભાવનાનું

મુદ્દા દિગ્દર્શન થઈ શકે છે થોડાકે અપવાદ મિશ્રણ બોમોન્ડગરના
 શ્રીપાત્રોમા વિશિષ્ટ અતિત્વ માન્ય પડતુ નથી પણ વ્યક્તિત્વની
 યોગ વૈવિધ્ય પૂરે છે ચીણા કે મન્દા જેવી સુવર્ણોમા મોતાણ
 વ્યતિત્વ છે પરંતુ મૃદુના, મરોજ અંતિ સુવર્ણોમા તે types
 (નમુના) ના પ્રાતિનિધિઓ છે પણ આને લીધે આ શ્રીપાત્ર
 મહત્વ જગએ ઓછુ થતુ નથી આ types (નમુનાઓ) સુર્જર
 ગૃહજીવનના સૂક્ષ્મ નરીક્ષણના પાંચામે મર્જવા દાવાથી તત્સમવના
 જીવનના યોગ્ય પ્રતિનિધિ બની શકે છે આપણે એમની આગમ્ય
 નવવક્રયાઓના સવિસ્તર અવનોખન દ્વારા એમની આવતા શ્રીપાત્રોનો
 પરિચય લીધો છે એટલે અત્રે કંઈક પુનરુક્તિ થતા અમર રહે છે,
 પણ પુનરુક્તિના દોષને વહોગોને પણ આપણે આ વિશિષ્ટ પ્રશ્નની
 મનીક્ષા ગોશુ હવે આપણે એ મુદ્દાઓનો કંઈક માખી કરીશું ?

જેવા વિના કરવા તત્પર થાય છે—અને તે પણ પોતાની મોટી પુત્રી શુદ્ધિદા પરણીને તરત વિધવા બની હતી તે છતાંય—પરંતુ વિનોદ-રાયની પત્ની શાન્તિદા આળવિવાહની તદ્દન વિરુદ્ધ છે. તે તે હિંમતથી પતિને કહે છે :-

“ અત્યારથી વિવાહ કરી સાસરાનો દહાવો લેવાની છોકરીને શું ખાવલી કરવી છે ? પંદર પંદર સોળ મોઝ વર્ષના છોકરાઓ જેઓ દૃઢ મનનાં અને સ્થિર વર્તનના થયા નથી, જેઓ મર્ડ ગીને મારા નિવડશે કે કેમ તે કદી શકાય એમ નથી, તેવામાંથી મૃદુલા માટે વગર શોધવો એ કંઈ મહેતુ કામ છે ? અત્યારથી વિનાદ કરવાથી ચિતાનો અત આવશે ? વિવાહ થયા પછી—મૃદુલા સદમજણી થયા પછી—વરમા ક્યાણુ જણાવે વિવાહ તોડવો પડ્યો તો પછી આપણી અને એની માનસિક સ્થિતિ કેવી થશે તેનો વિચાર કર્યો ? ... મૃદુલાનો વિવાહ એના વરને દેશાન્ન જવામા અથવા અન્ય માફમ ઉપાડવામા વિધનરૂપ નહિ થઈ પડે એમ તમે ધારો છો ? ... પ્રથમ મૃદુલાને સરકારી રોગ અને પછી વિવાહની વાત કરો ! ”

બગબર આવી જ પરિસ્થિતિ “ લગ્નમધન ”મા રણુ થાય છે. “ મૃદુલા ”મા મૃદુલાના લગ્ન માટે શાન્તિ અને વિનોદરાયને જે ચિંતા થાય છે તેવી જ ચિંતા “ લગ્નમધન ”મા ભદ્રાના માતૃપિતાને થાય છે. ભદ્રાને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવામા આગ્ર્યું છે તેના મંત્રકાર મુવિત્રા પ્રતાપે વિરુદ્ધ છે પરંતુ તેને ચોગર પતિ મળતો નથી. અને કટાણીને ભદ્રાના પિતા પરશુરામ નામક એક બોધક યુવક માથે ભદ્રાના લગ્ન કરવાનો જોડવણુ કહે છે ભદ્રાનો માતા પ્રભાવતી અને મોટો જુદેન કુના ભદ્રાના પિતા સ્વીમનલાલના આવા વિચારો સામે પ્રમળ વિરોધ પ્રદર્શિત કરે છે. સ્વીમનલાલે પરશુરામની કહેવાની

કેમ પછી તપામી પરતુ પોતાની મજારી પુત્રી માટે એ યોગ્ય છે કે નહિ તેનો વાંચો વિચાર ન કરો. પોતાની પત્ની પ્રભાવતીને મમળવતા તે કહે છે —

“ પરશુરામમા ગો વાક છે કે ઉમર વધારે નથી, પંમે છે, ખી એ જ, પછી શુ જોઈએ ? ”

પરતુ માતાનું મુદ્દય મ નર યોગ્ય પ્રત્યુત્તર રાગે છે —

“ પછી શુ જોઈએ ? કાર્તિક નહિ ! હોકગ થયા નહોતા ત્યારે મને મોપડીઓ વચના અને અગારીમા આ નીમા મેસી પ્રજુષગોળી કરતા તે નિવમો મૂલી ગયા કે પતિપત્ની નરીકિનો મમાર આનંદમય ચવાવવા માટે હૃદયો ડીમી અને ઉન્મત જ જરૂરનાં જ કે કયા મારી ભદ્રા અને ધ્યા પરતુ-વાન ! ભદ્રાને ગ્યોમનો કટારો નથી, નમ માણમની ગ્યોમ એ મેમ છે પણ તે માથે ઉન્મ જીવનની પણ આશા હોય હો ! હું એક લગ્ન પીઝેર ગહતી કે આપકાથી માથે પુસ્તક ન વચાનુ તો તમને કેવુ થનું ? કેમ નીજે દીવમે તેડવા મોલ-લતા ? તો આપણા કરતા તો ભદ્રા વધારે કેમવાયેની છે ? ”

પ્રભાવતી આટલેથી અટકતી નથી એ તો મેટાગાના ત્યા મેટીન્નદાગમા માને છે પોતાની શાંતિમા ભદ્રાને યોગ્ય પતિ ન મને તો અન્ય શાંતિના તપામ ગ્વી પરતુ પતિને મીઠા જાતિમા શોધવા જરાતી દિમત નથી આ માણુના પત્ની રેમે ભગત છે અને દારો માગતી કહે છે —

“ મીઠા ન્યાનમા જરાતી દિમત નથી ? તો પછી માસુ મી- વખતે ભ રજુ કરવા શા માટે તૈયાર થયા હતા ? દિમત નહોતી તો એ હોકગીને મોટે લગ્નના છુગપણા માટે—લગ્નમા હોકગી મનાદ નેગનુ શા માટે—કલ્પા પ્રતા દતા ? ”

આ તો પ્રૌઢાઓના વિચારો—પરંતુ યુવતીઓના વિચારો તો આનાથીજ આગળ પડતા છે પરંતુ ત્યાં માટે ? ચોખ્ખા પતિ ન મળે—ગમે તેવાની માથે જીવન નિભાવવું પડે—તેના કળતા કુવારા ગહેવું શું ખોટું ? આ વચનના પ્રશ્ન પર જ લક્ષ્ય પોતાની મોટી બહેન ક્ષમા માથે વિચારોની આપને કળી હોય છે ક્ષમા પોને પણ આ મુઝવડમાંથી નાની બહેનને કેંઈ માર્ગ બતાવી શકતી નથી શું માર્ગ મતાવે—માર્ગ ન હોય તો ? આ પરિસ્થિતિ વિચારી લક્ષ્ય માટે અમલ્ય મને છે અને તે અકળાઈને બોલી ઉઠે છે—

‘બહેન ! સ્ત્રીએ પરણવું જ જોઈએ ? કુવારા જીવન ન મળે ? ‘પગીને પસ્તાવું’ એ કરતા સાત-પવિત્ર-ક્ષત્ર ચાંદીથી જીવન ગાળી જનસેવા ન થાય ?’*

“મગ્ધવિચાર” મા કુસુમને કૌમાર્યલાવનાના જે વિચારો આવતા હતા તેના જ વિચારો લક્ષ્યને આવે છે “પગીને પસ્તાવું” અને નગી પાછું ગડાવું” તેના કળતા કૌમાર્યવત શું ખોટું ?

“ઉપાકન્ત” મા મણીની ન્હાની બહેન રવાને પણ કેંઈક આવડા જ પ્રમરના વિચારો આવે છે ઉપાકન્ત તો મગજને પગથી અને પ્રમાણ ના નગન જીવાની ના પાડે છે ત્યારે પોતાનું શું થશે એ પ્રશ્નથી મરના મુઝાય છે તે વચાન કરે છે—

‘પત્રી મારું કાગ’ તું સ્ત્રીથી કુવારા ન ગહેવાન ? ગમે તેવાની માથે પાનું પડે તેના કળતા કુવારા ગલી સેવામનમાં જીવન ગાળે તો કેમ શકે ? એ જ ! હવે બીજો શો ઉપાર ? **

ભોગીન્દ્રરામના ઓપાત્રો ઉચ્ચ કેળવણી પામેલા હોઈ સનાતન મુદ્ધાગના અને યોગ્યતાના કાર્યોમાં કુરુષો જેટલો જ આગળ પડતો

* ‘સ ન બધન’, પૃષ્ઠ ૩૪ ** “કાકાન”, ત્રીજી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૫૪

ભાગ લે છે. રુઢિના ગંધનો કે લોકો શ્રો વિચાર કરતે એ બીનિ તેમનાં કાર્યમાં અંતરાય નાંખી શક્યા નથી. “આસ્ટીસ્ટન્ટ કલેક્ટર”માં તો કમગા જેવી એક ગુજરાતજુ ઉચ્ચ વિદ્યાભ્યાસને અર્થે ઇંગ્લંડ ગયા છે અને ત્યાં દીર્ઘ સમય, આગ્રહ વાતાવરણથી મુંઝાયા સિવાય, રહે છે. “મૃદુલા” માં બુદ્ધિશ વૈધવ્ય પ્રાપ્ત કર્યા બાદ, અન્ય, વિધવાઓની મારફત, નાહક કુચથી અથવા ગામગણાટામાં સમય ચીનાવતી નથી. તે તો શિક્ષણ અને ગૃહવ્યવસ્થા માટે એક ખાસ કન્યાવિદ્યાલય કાઢે છે અને સ્વદેશોત્થતિને લગતી દિલ્લયાલમાં ભાગ લે છે. મૃદુલા પથ આવાં જ સત્કાર્યો કરે છે. ગરીબોનાં ગંધાતા ઘરોમાં તે ખુશીથી જાન ન અને નેમના ઉદ્ધાર માટે પોતાથી જનની તજજીજ કરે છે. “ઉપાશાન્”માં સુરોજ પણ ગરીબ લોકોના મુંપણઓમાં જઈ તેમનાં દુઃખો જાણી લે છે અને તે દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે છે. મૃદુલા તેમ જ સુરોજ મન્નેને પીડિતો અને અનાથો પ્રત્યે ઘમ્મી લાગણી છે. અને પરિણીત જીવનમાંય તેઓ ખોટા દલાવાઓ જવા દઈ પોતાની મર્ સેવાઓ સમાજથી દિગ્દાયેલાઓના ઉદ્ધારાર્થે અર્પે છે.

આમ ભોગીન્દ્રરાવની સ્ત્રીઓ ગૃહિણીની—આદર્શ ગૃહિણીની—ભાવના વ્યક્ત કરે છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેઓનું કાર્યક્ષેત્ર ધર કરતાંય વિશાળ છે તે પૂરતાર કરી આપે છે. આ સ્ત્રીઓ લગ્ન કરે છે તે નહિ વિદ્યાસ મથક મોજ-શાખ ભોગવવાને ખાતર તેઓ તો પરિણીત જીવન દ્વારા જાહેર સેવા કરવા માગે છે. આમ તેઓનાં લગ્ન તેમનાં એકલાના કાયદા માટે યોગ્યગેલા નથી, પરંતુ અનેક દુઃખીઓનાં લાભ માટે યોગ્યગેલા હોય છે. ગૃહસેવા એ દેશસેવાનું મૂળ છે એ ભાવનાને વિશાળ અર્થમાં આ સ્ત્રીઓ વ્યક્ત કરે છે. એ આત્માઓનું મંથોજન સમસ્ત દેશજનજુઓના લાભ માટે ન હોય તો પછી એ સંયોજન શું કામનું? આમ લગ્નની વિશાળ ભાવના ભોગીન્દ્રરાવની સ્ત્રીઓ દર્શાવે છે. “તરલા” માં લીલા અરવિંદને

પગલે છે લક્ષ્મીના ખોળામાં ઉછરેલી લીલા અ-વિદ્ના કુમાર ગયેલા માવકા બાઈ જુગતની નેની મૃત્યુની પડીએ જે મેવા કરે છે તે મેવા આ કથનના ઉત્ક્રાંતિ રૂપે છે સુખમાં ઉછરેલી એ યુવતી પોતાના મુશ્કેલીમાં બાઈની અધોગતિ ન જુએ તો મારું એમ અ-વિદ્ માને છે પણ નીનાની માનના તે તરૂન જુગત જ અ-વિદ્ માથે વગ્ન કરીને તે નેના આડે રહે ગયેલા લક્ષ્મી બાઈની નડ વી વડીએ સુખમય ન મનાવે તો એ વગ્નનું પ્રયોજન શું લીલાને માટે જે સમ્પદો લે મ- કહે છે તે ચોગર જ છે —

‘લીલા દયાની દેગ દોષ નેમ જુગતની પથારી પામે આની એકી અને નેનો દાડપિન્દ્રવત્ દાથ ખોળામાં લઈ પપાળવા લાગી પોતાના ધગધગના ખડખડા સરીકે ઉપર નાજુક દમગ જેવો થકો દાથ અડકના જુગતે ઉત્યુ જેણે ના અગવિન્દને મ ને એક નવનૌવળ પોને જન્મભર ન જોયેના એવા વસ્ત્રોમાં પોતાની પથારીમાં મેડેની જેછ અને નને લલચવા ગિગિત જેડ - યો લં ના - મધુરી લીલા - પ્રેમલી તથ પપાગતી મોલી બાઈ, ન મારી બહેન છુ હો ! તમે મને કદી જોઈ નથી એ નાન ખડ ૧૫ એક દીવમ એવા નહિ ગયો હોય કે જે નિમે અને તમને નહિ મલાય હોય હવ શીન્ત ન ગખશો હો મરૂ થઇ ગયો’ જુગ ના નેડો ઉપ- લલચના સ્મિત છવાયુ *

‘આમ ભોગીન્દ્રરાવના ત્રીપાત્રોમાં નણાય ધગધગ મૃદિલીએ અને આર્ગ મમાજમેવિકાએ મની પોતાના જીવન નીનીન કર છે ત્યાર અન્ય આગામી મડનો ઝાખી કગવે છે આ બડ તે મમાજની અનિષ્ઠ પ્રથાઓ માટે મડ છે એટલું જ નહિ પણ ૨૬ પ્રણયિકા મામેનુષ્ય મડ છે આ કરેવાનો આશય એમ નના કે ભો ભિન્દ્રાવની ત્રીઓ જેને આપણે militant women કહીએ ન

પ્રજાગ્ની છે લયે, તેઓ militant પૂર્ણ સ્વરૂપમાં નહિ હોય
પરંતુ ભાવિષ્યના માહિત્યમાં મર્જાવા નિમિષેલી militant સ્ત્રીઓની
આગાહી કરાવે છે, વિદ્યુતના ઉપા અને વીણા આમાં મુખ્યત્વે ગણી
શકાય આ પ્રગટે એક ઘટના ધ્યાનમાં ગણવાની અને તે એ કે
ભોગીન્દ્રગણની ગમે તેવી ઉચ્ચ સ્ત્રીઓ પણ અને પરિવર્તન પામી
આર્થ આપીઓ બની ગહે ઠ આ અગત્યનો મુદ્દો ધ્યાનમાં
ગણીશું તો આ પાત્રોનો વિકાસ ખરજીવો મુશ્કેલ નહિ પડે “મૃદુલા”માં
નાર્તાની શરુઆતમાં વિદુનાનું ચિત્ર એટલી સ્પષ્ટ રેખાઓમાં
ગે વામાં આગળ છે કે તે નાચકતા મગજ પર દબ મરકાર પાડે છે
ગાજકોટની રકુતમાં આગન માગા માવે મૈત્રી રાખનાર વિદુલા—
રેખામર્મ પર મારોન દિવસ માધવ્ય દેવનાર વિદુના—મૃદુના, તિલોત્તમાં
જેની આર્થ સુદગીઓથી અનેક ગીતે જુની પડી ગહે છે વિદુનામાં
જુદામત્તા તો છે જ પરંતુ મરુનાને લીધે એના સ્વભાવમાં
પરિવર્તન થાય છે

‘ગુનમધન’ માં ઉપાના પાત્રમાં ‘નારા સ્ત્રી’ની ઝાંખી કાગવાનો
રેખાઓ આશય અને એક અવજોદી સ્ત્રીના ચિત્રમાં પરિણમે છે—
અવજોદી એટલે નહિ કે અનીતિમાન પરંતુ પત ગીવા જેની અધિય
અને નાન તેમ નાનાગી ઉપાને ઉચ્ચ કેમવણી લીધી છે અમાજમાં
ઠઈ કઠી દેખાવાની હે સ ૬ પરંતુ આ મરને માલુએ મૂકી દે એવો
મોટો માલ આદ્ય અને કહેવાની સ્વતંત્રતાનો ગોળ છે પરિણામે
નથી તે જુદા દગ્ગી પોતાનું કે નહી તે જુદા ગી પોતાના
પતિનું ‘કહેવાની મુશ્કેલી અને ઉચ્ચ કેમવણી પામેલી સુદરીનું’
આ ઉપક્રમ ચિત્ર બને રેખાના આગ્રાને સફળ પરંતુ હોય પરંતુ
એકદરે નાચ ને એમજ વાગે છે કે ઉપામાં આ સ્ત્રીઓ માદ
કરના અનેક ઈષ્ટ ગુણો હતા આ ગુણો આત્માકિ વિગમ ન
પામ્યા, ગણુ કે વિગમ પામતે તો કરાનો આશય મિદ્ધ ન થને

“ ઉપાગાન્ત ” મા મરલાનુ પત્ર આગ્રી આગ્રી રેખાઓમા પશુ મારી રીતે દોરાયેલુ છે. તે સમાજની રૂઢિઓ સામે મહા જંગવાની શકે એવી છે પણ જોઈએ નેટલા પ્રમાણમા પ્રતિકૂળ સંભોગો મામે તેને ઝુઝવાનો સમય આવતો નથી આવો મમનપ્રાપ્ત થતા તે પ્રિયાર જગત રહેતે નહિ આપણે આગળ જોયુ તે પ્રમાણે મગ્યા તો થોડા પતિ ન મગતા હુસુમની માફક કુમારી રહેવાનો ભાવના સેવે છે પરંતુ આટલુ મમ ન હોય તે પ્રમાણે ને તો માતાપિતાની મામે ધગતીય સૂચના કરે કે ! મરોજનો પોતાનો વિગાર ઉતારનાર માથે લગ્ન કરવાનો છે પરંતુ અમુક ગરજોમગ તેના માતાપિતા તેને પ્રભાવર માથે પગલાવવા ઇચ્છે છે એ માલગતા મરલા જે શબ્દો મોલે છે તે તેની મહાપ્રેર મનોવૃત્તિનો થોડા ધ્યાન આપે છે પોતાના પાનક બહેન મનોનીની હાજરીમા મગલા રહે છે કે —

‘ મરોજબહેન ત્યારે સામા કેમ થતા નથી ‘ પગલુ મરોજ
બહેનને છે કે શિવવક્ત્રી માગીને *

આ મર્મમા મૌર્યી જનલગ પાત્ર તે રીણાનું ઠંધરે એને અનુપમ મૌર્યી બક્ષુ હતુ—પરંતુ રીણામા નૌદની ભાવના કરતા સ્વતંત્રી ભાવના વિશેષ પ્રમાણમા આપણે કે જે આ અન્ય જીવો ન કરી શકે તે વીણા ખુલ્લાથી મરી શકે એવો એનો અભાવ છે— અને તેમાય પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિએ મામે એ-લે હાથે ઝુઝમતા તેને પ્રણા આનંદ આવે છે ‘ તગતા ’ ના સાનોપ્રવાહમા તેનો પ્રવશ ધણો મોડો થાય છે પરંતુ આવના તગત જ તેવાચકનુ ધ્યાન આગ્રી રહે છે જે કામ લીના કે તગતાએ ન થુ તે મમ મગ્યા ને ઉલ્લસ બને છે જુજગ અને સુકુમાર મુન્દરીઓને ફમવી રીણાને મગવા આતુર બને છે ચાવાક વીણા જુજગનુ મન જરામગ મમજગત છે અને જરાને મુઝાની નથી વીણાને મળવાની તક પ્રાપ્ત

કરવા સારુ ભુજંગની માતા નંદાગૌરી એક કૌમુદી મહોત્મવતી યોજના કરે છે અને વીણાને આમંત્રણ આપવામાં આવે છે. આ આમંત્રણ મળતાં એક શિક્ષારીને પોતાના શિક્ષરને જોઈને જેટલો આનંદ થાય તેટલો જ આનંદ વીણાને થાય છે. તે વિચાર કરે છે:—

“ ભુજંગલાલ ! દાચ ! ઘણા દહાડાની તરસ આજ છીપશે. એમને વિષે બહુ માંજલ્યું હતું. લીલા-તરલા એની પાછળ ગાંડાં થયાં હતાં તો એ કેવો છે તે તો જોઈ ! હું કાંઈ લીલા ક તરલા નથી, વીણા છું. વીણા ભુજંગને નમાવે છે, ભુજંગ વીણાને નહિ ! ”

આત્માવસ્થાથી જ વીણાને પોતાનામાં અજ્ઞાન આત્મશ્રદ્ધા છે અને આ આત્મશ્રદ્ધાનું તેને પૂરેપૂરું જ્ઞાન છે એટલે જ તે એકલે હાથે ભુજંગની સામે ઝઘમવા તૈયાર થાય છે. તેનામાં માણસ પારખવાની અદ્ભુત શક્તિ છે. ન નિડર છે અને પુરૂષો સાથે ચાત કરતા જગમે મહમય એવી નથી પરંતુ મપાઇતું ઉદ્દામન કર એવી એ સ્વચ્છંદી નથી—અને સ્વચ્છંદી નથી એટલે જ ભુજંગને સુધારવા તે તત્પર થાય છે. બીજાને ભુજંગે જે જે અન્યાયો કર્યા તે માટે તેને ધણું સાલે છે અને તેથી જ તે ભુજંગને ઠેકાણે લાવી, તેને યોગ્ય આર્થ દોરી, તની માથે લગન કરવા છુટ્ટે છે. લીલા અને તરલાની જે અવસ્થા ચર્ચ હતી તેના સ્ત્રી મતિના માનને લાગી આવ્યા વિના રહેતું નથી. ન તો મુજમેનની મોરાની માથે કીંગડીપદને ધીકારે છે. તે એવડક કહે છે:—

“ એ તો લીલા-તરલા એવી કે આટલી ફટ આપ્યા પંડી આમ થવા દે ! દાગરવાર મગજ હોય તો પરજો. દા ! અમે પુરૂષોને આદવા બધાએવાં પમ્મ એ અમને અદાય ને જ. અમે કંઈ રમટડાં નથી કે એક નાખી દમને ‘બીજું’ લે..... સીએ.

માત્ર પુરોના આનંદનું સાધન છે એમ પુરો માનતા હોય તો એમની ભૂલ છે. ભુજગત્રાય મથે લગ્ન થાય એ મને પસંદ છે, પણ સ્ત્રી વરમા નાખી મૂકવાનું દેવ છે...એમ એ માનના હોય તો તેમની ભૂલ છે.*

આવા વિચારવાળી તેજસ્વી યુવતી પોતાનું ધાર્મિક કાર્ય નિના કમ રહે ? સીધાનું ચંચાળપણ કે તરલાની અસ્થિરતા તેનામાં નથી તે તો ચાહોમ કરીને પડ છે અને અંતે ક્ષતિ પ્રાપ્ત કરે છે. લગ્નમા ન માનનાર ભુજગ ૪૭ તે વાડપટ્ટામા વિજય મેળવે છે એટલુંજ નહિ પણ મમસ્ત ઓજાતિને ભુજગે જે હાલકનો અન્યાય કર્યો હતો તે માટે ભુજગ પામે સીધા તેમ જ તરલાની ક્ષમા મગાવે છે । અંતમાં ભુજગનું જે હૃદયપરિવર્તન થાય છે તેનું એક માત્ર કારણ વીણા જ. વીણા ન હોત તો ભુજગ નિગતે ગાતાના સ્વચ્છદી માર્ગે પુશપુશાન ચલ્યો જતે ઇન્સેનની નોરા તો ધર છોડીને ચાલી જાય છે પરંતુ વીણા ૭૬ એમ ભાગી જાય એવી નથી તે તો ભુજગને ઠેકાણે લાવીને ત્યાં મારે મન્યાર માડી સુખી થાય છે.

આમ વીણા મસ્કાન્તિ શુદ્ધિમત્તા અને તેજસ્વિતાની મૂર્તિ બની રહે છે.

*

*

*

ભોગીન્દ્રના પોતાના ઓળાત્રોના આલેખનમા અને વિકાસમા સંયોજનકલા (Technique)ના એક આવશ્યક અને નિશ્ચિત અંગનો બહુ મહત્વપૂર્ણ ઉપયોગ કરે છે : આ સંયોજનકલા contrast (વિરોધ) । મિદ્ધાન પર રચાયેલી છે. ભોગીન્દ્રના સ્ત્રી-પાત્રોનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરવાથી અપ્પ રીતે માત્રમ પડે કે લગભગ ઘણી ખરી નવવક્યાઓમાં એમણે સ્ત્રી-પાત્રોના ગુણ રચ્યા છે આ ગુણ રચવાનો હેતુ એક માધ્યમ પાત્રના વિકાસ દ્વારા પ્રધાનપાત્રનો

—અથવા કોઈ અગત્યના પાત્રનો—વિ।સ કરવાનો છે અને તે દ્વારા મુખ્ય પાત્રના આવેખનને બગાડવાનો છે. હુકમા ગોણુ પાત્ર પ્રધાન પાત્રનું જીવ બની ગયું છે અને તેના આવેખનને અગત્ય ઉપર આપે છે.

‘મૃદુલા’માં ડૉ. અર્પિનાશની મોગી પુત્રી તિનોત્તમા અને નાની પુત્રી વિદુલાના જીવન વચ્ચેનો માર્મિક તફાવત આ રીતે સફળતાથી બતાવવામાં આવે છે —

તિનોત્તમા અને વિદુલામાં મહુ તફાવત હતો એક મનોદાલીન નાત્ર અને ચોડામોલી હતી તે બીજી મહેર હિમ તવાળી ભડાક અને તડાકે જવાન આપે એવી હતી એક સુધક અને માદી હતી ત્યારે અન્ય વધાર સુવક અને ઠાઠમાં વાળી હતી એક શાંતિની વગાએ ઉત્તમ પુરતકો વાચતી મનન કરતી સૃષ્ટિમૌદર્થ જોતી અને ઇશ્વરની ગહનતાનો વિચાર કરતી ત્યારે બીજી એ જ વેગાએ રમિક પુરતકો વાચતી અને સૃષ્ટિમૌદર્થમાં કંઈ રીતે આનંદ મેળવે એનો જ વિચાર કરતી એક માગી અથવા હાર્મોનિયમ સાથે શાન્ત મૃદુલ ગાયન ગાઈ આત્માને આનંદ આપતી ત્યારે અન્ય બીજી જ તરેહના ગાયન ગાતી *

પરંતુ વિદુલાના પાત્રનું સર્જન તિનોત્તમાને જોપ આપે જ તેના કરતાં મુખ્ય પાત્ર મૃદુલાને વધારે જોપ આપે છે. મૃદુલામાં ઉચ્ચ કેળવણીની સાથે વિનીતતા અને ઇશ્વરપ્રીતિ છે. વિદુલાને ઉચ્ચ કેળવણીએ તરંગી અને ચચગ મનાવી છે. આમ ચાલીની સફાલતથી જ મૃદુલા અને વિદુલા વચ્ચે પ્રબળ વિરોધ માન્ય પડે છે. આ રચનાવિરોધ બંનેના લગ્ન વખતના વર્તનમાં અને

વિચારમ મુજબ રીતે ઉઠાવ પામે છે મૃદુ-નામા સ્નેહનો વિગમ મપૂર્ણ થયો જ એના નગ્ન વખતે સોનાચાદીની મ ભૂલી બેટા કગ્તા એના પ્રિયતમ પ્રદ્યોતની છમીનાળુ લોકેટ એને મળે છ એથી એને વિગેષ આનંદ થાય છે વિદુના આના ખરતા સાવ વિષ રોત પ્રાગ્ની છે એને મન લગ્ન એક બધન છે—ફદિ છે, અને ફદિને ખાતર જ લગ્ન જગ્નની આવશ્યકતા છે એમ તે માને છે વિદુલાના હૃદયમા સ્નંદમીજ હતુ પણ પ્રેમચાગિનુ મિચન થયુ ન હોવાથી એનો વિગમ થયો નહોતો ટેનીસનની રાજકુમારી માફ વિદુનાને સ્નેહ ગમૃત થયો નહોતો તો પત્ની એવી આતર્વૃત્તિ તો ક્યાથી થાય ?

‘નગ્ન મધન’ મા પણ આ મયોજનકર્તાનો મારો ઉપરોગ કરનામા આગેા ટે એમા અશિક્ષિત ઇન્દુને—અને ઇન્દુ જગ્તાય વિશેષ શિક્ષિત ઉધાને—મુખ્ય પાન ભદ્રાના ણાં તરફિ વાપરનામા આવે છે ઉના મેટ્રી-સુધી પહોચી હતી મગીતમા એવેકો હતી પિતા અને કુટુંબની ત્રીજી જોએ સાથ તે પર્ગીઆમા જતી અન ફેશનેબલ કપડામા ડાંગ્રેમ અને કૉન્ફેસમા ભાગ લેતી ખરેખર આ મર્વ ગુણુ વખાણુવા લાયક હતા પરંતુ તની સાથે જોઈતુ નિરભિમાન અને પ્રભુપ્રેમ ખીલા હોના આમ શરૂઆતથી જ ઉધાન ભદ્રાથી વિરોધી રગમા ચિતરનામ આના છે

ભદ્રા અને ઉધા મન્નેએ અત્રાચીન ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરી છે પરંતુ ભદ્રામા પશ્ચિમની વિદ્યા સાથે દૂર્વિના મસ્કાગનો સમન્વય થયો હોવાથી તે ફરેલ જતી છે આ જ ટ્રેળવણીથી ઉન્મત્ત થઈ ઉધા અત્રાચીન flapper જેવી મતા છે એને પતંગીયાની માફક સ્વતંત્રતા પમદ છે અને લગ્નને તે મધન માને છે જન્ને મૉન્ટર્થ જતી છે પરંતુ ભદ્રા પોતાના માન્ન રતા સસ્કારને વડુ મહત્તા આપે છે જ્યારે ઉધા પોતાના માન્નનો ઉપયોગ પુરુષારે આકર્ષ-

વામાં જ કરે છે! ભદ્રા પોનાના પતિ ચંપકલાલના મુખને માટે મરી શીટ છે જ્યારે ઉષા મદનલાલના માતપિતા—પોનાનાં માસુ-મસરા—મૃત્યુગથ્યાએ પડ્યા હોય છે ત્યારે પ્રાન્તિક કૌન્દર-મમાં ભાગ લેવા મન્ય છે અને મૂખ્યા પાંતને માટે પોનાને પિપેગ્ની એક નોકર માથે પુરી અને મુઠીયાં મોઢલાવે છે!

“જ્યોત્સ્ના”માં જમીલી જેડી વિલાસી અને નિરંકુચ જોના મર્જનથી મુખ્ય પાત્ર જ્યોત્સ્નાને માટે ઉઠાવ મળે છે. જમીલી એક દારૂડીયા પતિને પનારે પડેલી શાખીલી સ્ત્રી છે અને જીવનને કુમાર્ગે વેડેલી દે છે જ્યારે જ્યોત્સ્ના નો “Ministering angel thou” જેવો દવાની દેવી છે. “મોલીસીટર”માં શંભુલાલ મોલીસીટરની પત્ની ગમડી અને ગિવલાલ મોલીસીટરની પત્ની શાંતિ વચ્ચેની ભિન્નતા મુદ્દર રીતે દર્શાવવામાં આવી છે. “આસીઝન્ટ કલેક્ટર”માં શાંતિ—શંકરચંદ્રાલ અર્ધ. મી. એમ. ની અભણ અને બહેમીલી પત્ની શાંતિ—અને વિવાહત જઈ શિક્ષણ મેળવી આવેલી કમળાનાં પાત્રો આવા આશયથી જ સર્જવામાં આવ્યા છે. શાંતિ લીલીને હકધૂત કરે છે જ્યારે કમળા લીલીના પરિચયમાં આવી પોતાનું જીવન ઉત્તર કરે છે. શાંતિને સ્ત્રી જીવનચાલનો સંચાર વિષમય અને છે જ્યારે શાંતિના અવસાન તાલ કમળા જીવજીવાલના વિષમય મંસારમાં અમૃત રહે છે.

“તરલા”માં જીવ આવી જ પરિસ્થિતિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તરલા અને લીલા જન્મે કેગરપેલી યુવતીઓ છે, જન્મે મારા કુટુંબની કન્યાઓ છે તે જાણીય, એક લાગણીના આવેશમાં અને બીજી પોતાના બીનઅનુભવથી જીજ્ઞાસના શબ્દોમાં પૂરેપૂરો વિશ્વાસ મૂકી તેને ખાતર પોનાનાં જીવન વેડેલી દેવા તૈયાર થાય છે. વીણા આ જન્મે યુવતીઓ કરતાં તદ્દન જુદા જ પ્રકારની છે. વીણાના હૃદયમાં પ્રેમ નથી જ્યેમ-નદિ, પરંતુ તે મનુષ્યસ્વભાવને સહેલાઈથી પારખી શકે છે. લેખક માત્ર જ કહે છે.—

“વીણાનો સ્વભાવ જ એવો હતો કે દુર્ગુણોને—નબળાપણે— કાણુમાં આણી શકે. એ છૂપી શક્તિનો પ્રયોગ વીણાએ ભુજંગલાલ પર કર્યો અને તેમાં એને વિજય મળ્યો.”*

આમ તરલા જે નથી કરી શકતી તે વીણા સહેલાઈથી અને સફળતાથી કરી શકે છે. તરલા ઉર્મિઓનાં અરબલિત પ્રવાહમાં ધસપાદ જઈ પોતાનું જીવન દુઃખમય બનાવે છે ત્યારે વીણા ઉર્મિના આવેગમાં તણાવાને બદલે એ જ આવેગનો પોતાના વિજયનાં માધન તરીકે ઉપયોગ કરે છે.

પ્રકરણું સાતમું

ઉપસંહાર

ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં બોમીન્દરાવની પ્રથમ નવલકથા પ્રકટ થઇઃ
ઈ. મ. ૧૯૧૭ માં એમનું અવસાન થયું. આ દમ વર્ષના
અત્ય મમયમાં એમણે પંદર નવલકથાઓ ઉપરાંત અનેક ઠાળો,
બાળસાહિત્યનાં પુસ્તકો, નવલિકાઓ, નિબંધો અને અન્ય પ્રસંગોચિત
લેખો ગુજરાતને ચરણે ધર્ષા. આ નવલકથાઓએ આપણા મહિત્વનાં
એ આવશ્યક અંગનો કેટલો વિકાસ સાધ્યો ? બોમીન્દરાવની નવલ-
કથાઓનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થાન શું ? આ અને એવા બીજા
અનેક પ્રશ્નો અભ્યાસક સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય છે. અભ્યાસનાં પ્રકરણોમાં
આપણે એમની અગત્યની નવલકથાઓની સંવિસ્તર સમીક્ષા કરીશું
આ સમીક્ષા દ્વારા અભ્યાસકને બોમીન્દરાવની વાર્તા રચનાની કળા,
પાત્રલેખન, વસ્તુ સૈદ્ધી વિગેરેનો જરાજર અભ્યાસ આવ્યો હશે આ
પ્રકરણનો આશય એ બધા પ્રશ્નોને સમગ્ર દર્શન બાદ સમેટી
લઈ કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ દર્શાવવાનો છે.

ગુજરાતી નવલકથાનો જન્મ અને વિકાસ કેવી રીતે થયો તે
આપણે આ ખંડનાં પ્રથમ પ્રકરણમાં જોઈશું. નવલકથામાં શું હોવું
જોઈએ અને શું ન હોવું જોઈએ એ વિષય પરત્વે નિપુણો અને
વિદ્વાનોમાં બિજા બિજા મતો પ્રચલિત હોવા છતાં એટલું તો વિના-

સંકેત કહી ચકાવ કે સામાજિક નવલકથાસર્જનનો અંતિમ ઉદ્દેશ સમકાલીન મહાપ્રશ્નોનાં નિરાકરણ દ્વારા પરાક્ષ રીતે માનવજીવનને ઉચ્ચ પંથે લઈ જવાનો છે—માનવસમસ્તના ઉચ્ચગ્રાહો વિકસાવી તેને ઉન્નત જીવનના રાજમાર્ગે લઈ જવાનો છે. નવલકથામાં એ પ્રકારનાં સુખદુઃખ અને હાસ્યરૂઢન તરંગિત થવા નોંધએ કે જેને દરેકદરેક વ્યક્તિ પોતાનાં ગણી શકે: પોતાનાં જ સુખ કેંવા દુઃખથી તેને જે લાગણીઓ થાય તે તેને થવી નોંધએ: પાત્રોનાં પાપપુણ્યમાં તે પોતાનાં જ કર્તવ્યોનું પ્રતિબિંબ દેખી શકે. પરંતુ રખે કાઈ એમ માનવાની ઉતાવળ કરે કે નવલકથા ફક્ત જીવનનું પ્રતિબિંબ રજુ કરવા માટે જ મર્જાયેલી છે. તે તો જીવનને ચારે બાજુએથી ખેંચી લઈ તેને એકત્રીત કરે છે. “જીવનની સર્વ પ્રવાહિતા, અસ્થિરતા અને જાવનાના તરંગોને બરફ જેવા સંબીર, સ્થિર અને મૂર્ત સ્વરૂપમાં તે આણી આપે છે.” નવલકથામાં જીવનનું વિશ્લેષણ હોય કે એટલું જ નહિ પરંતુ માથે સાથે સંયોગીકરણ પણ હોય છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો નવલકથા “જીવનનાં મારહૂત તરંગો અને ચાવાના મૂઠ આવરણોમાં હ્રદયેલા મૌલિક સત્તા અને શાશ્વતી મમૃદ્ધિ જ્યાં જ્યાં ગુપ્તપણે પાયાં રહે છે તે બધાને એકઠાં કરી, સચિત કરી, પોતાનામાં સમાવી દે છે.”

“સરસ્વતીચંદ્ર”ની પ્રવળ છાયામાં વીસમી મહીના પહેલા દમકાની—એ દમકાની કહીએ તોય ખેટું નહિ—નવલકથાઓ રચાઈ. બોગીન્દ્રરાવની “મૃદુલા”, “ઉષાકાન્ત”, “જ્યોત્સ્ના” આદિ સર્વ નવલકથાઓનાં ગોવર્ધનરામના આ અંચમણિની પ્રવળ અસર દેખાયા વિના રહેતી નથી એ આપણે જાણજાણ નિહાળ્યું. તે છતાંય બોગીન્દ્રરાવની દરેકદરેક નવલકથાઓમાં તત્સમયનાં સિદ્ધિત યુવક-યુવતીઓનાં મનોમન્યન કરનારાં કંઈ ને કંઈ વિચિત્ર પ્રશ્નો લેવાયા હોય છે અને તેથી એ નવલકથાઓ આપણા માહિત્યમાં અનેરૂ

સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લે છે. પ્રમુખીય મહાપ્રશ્નોના—National Problemsના—જે નિરૂપણ “મૂલુવા”થી માંડી “અગ્નિમિત્ર” સુધીની સર્વ વાર્તાઓમાં દષ્ટિગોચર થાય છે તે ભોગીન્દ્રરાવની કળાની એક વિશિષ્ટતા છે. આ સર્વ મહાપ્રશ્નો વીસમી સદીની સરખાતમાં કેવી રીતે ઉપરિથત થયા તે આપણે જોઈએ. પાશ્ચાત્ય માહિત્યના અભ્યાસે તત્ત્વમયના વિચારકો પર મહાન અમર કરી. સ્વ. જોવાર્ધનરામ ત્રિપાઠીના શબ્દોમાં કહીએ તો તે સમયે “ત્રિવેણી મંજમ” થયો હતો. એક પક્ષે મંદિરના અભ્યાસથી પુનર્જીવન પામતી ભાવનાઓ, દ્વિતીય પક્ષે પાશ્ચાત્ય પ્રજાનાં આચારવિચારો અને તૃતીય પક્ષે આપણા સમાજની પ્રચલિત રૂઢિઓ—આ ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રવાહો એકત્રીત થવાને લીધે અનેક મહાપ્રશ્નો ઉપરિથત થયા અને આ સર્વ મહાપ્રશ્નોને સમકાલીન વિચારકોએ લુહી લુહી રીતે નિરખ્યા. ભોગીન્દ્રરાવની સામાજિક નવલકથાઓનો ઉદ્દેશ આ મંથનકથાની સ્થિતિનાં તાદૃશ્ય ચિત્રો દર્શાવી, તત્કાલીન જ્વલંત પ્રશ્નોના નિરાકરણ દ્વારા, યોગ્ય જાગૃત્ત્યન કરવાનો છે.

બાળ કેળવણી, સ્ત્રીઓની ઉચ્ચતિ, ધાર્મિક શિક્ષણ, લગ્ન, વિધવાવિવાહ, પરદેશગમન, સ્વદેશપ્રીતિ, શબ્દરૂપની ભાવના, હિંદુ-મુસ્લિમ-પારસી-ક્રિશ્ચિયન ઐક્ય વિગેરે અનેક જ્વલંત પ્રશ્નો ભોગીન્દ્રરાવના નવલકથાઓમાં અવિસ્તર આલેખવામાં આવ્યા છે અને એ સર્વનાં નિરાકરણ માટે યોગ્ય દિશાસૂચન પણ કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આ સર્વમાં જે પ્રશ્નો તરફ લેખકે વિશેષ લક્ષ્ય આપ્યું છે. આ જે પ્રશ્નો તે (૧) સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા (Position of women) અને (૨) અર્વાચીન-ઔદ્યોગિક યુગમાં અનેક મુશ્કેલીઓને લીધે કચ્છતાં પીડિતો અને ગરીબોનાં જીવન અને સ્થિતિના તાદૃશ્ય વર્ણન અને તેમની આ કષ્ટ પરિસ્થિતિ મુકારવાના પ્રયત્નોનું સૂચન.

સ્ત્રીઓની—હિંદુ સ્ત્રીઓની—સામારિક સ્થિતિ આજથી ત્રીસ વર્ષ પૂર્વે કેવી વિપમ હતી (અને હજીય એ સ્થિતિ ગુજરાતના પછાત ગણાતા જીલ્લાઓમાં પ્રવર્તી રહી છે) તે આ સ્થળે સ્મરણમાં રાખી તેને અર્વાચીન સ્ત્રીની વર્તમાન સ્થિતિ સાથે સરખાવવાથી માત્રમ પડશે કે આ ત્રીસ વર્ષમાં ગુર્જર મુંદરીઓએ સર્વદેરીય વિકાસને પથે અનેક પગલાં આગળ ભર્યા છે. આ ઉત્તતિમા ભોગીન્દ્રરાવનો ફાળો કંઈ જોવો તેવો નથી. ગુજરાતી જહેનોનાં જીવનના અનેક ચિકટ કાપડાઓ તેમણે ઉકેળ્યા છે. લગ્ન અને પરિણીત જીવનનાં પ્રશ્નો સ્ત્રીજીવનનાં અગત્યનાં પ્રશ્નો છે. એક સંરક્ષક સુધારક તરીકે ભોગીન્દ્રરાવે હિંદુસંસારનાં મંકાન્તકાળમાં લગ્નનો પ્રશ્ન અનેક સ્થળોએ ચર્ચ્યો છે અને આદર્શ ગૃહમા ગૃહદેવીનું સ્થાન શું હોવું જોઈએ તે વિષે પોતાના વિચારો અમદિગ્ધપણે રજુ કર્યા છે. આ રીતે તેમણે ગુર્જર સ્ત્રીત્વની મુશ્કેલીઓની યોગ્ય કદર કરી, આ મુશ્કેલીઓના નિવારણ માટે પોતાના જીવનની સર્વ શક્તિઓ—હાર્દિક અને બૌદ્ધિક—અર્પણ કરી.

અર્વાચીન મુગ યંત્રવાદનો મુગ છે શ્રીમતો અને શ્રમજીવીઓના સતત સધર્પણમા શ્રમજીવીઓનો મરો છે. ગરીબો પ્રત્યે ભોગીન્દ્રગવને જે અનુકંપા હતી, સમાજથી હીણાયેલાઓ માટે તેમને જે સહાનુજૂતિ હતી, તે તેમની અનેક નવલકથાઓમાં દૃશ્યમાન થાય છે. સામાજિક અસમાનતાઓ તેમને ઘણી સાઘતી. ખાસ કરીને “ ઉપાકાન્ત”, “મોહિની”, “તરલા” અને “અખમિલ”મા મળુરો અને કામદરોના કંગાળ જીવનના જે દૃશ્યો રજુ થયા છે તે હૃદયભેદક છે. મળુરી કરનારની એક માનવ તરીકે નહિ પણ યંત્ર તરીકે થતી ગણતરી, દારૂની જીવલેણ ખદી, અજ્ઞાન, “કલકતાની કાળી કાટડી” જેવી અધારી ઝોરડીઓ વિગેરે ગરીબોના જીવન સાથે સકળાયેલી અનેક અમમાનતાઓ તેમની લેખિનીને અજમ જોમ આપે છે અને

પરિણામે તેઓ આ કમકમાળીલરી કંગાળ ગિયતિના તાદસ્ય વર્ણવે છે. આપી મધ્યમ તેમ જ શ્રીમત વર્ગને આ પીડિતોના ઉદ્ધાર માટે માર્ગ દાખવે છે.

“મોહિની” મા કામાટીપુરા, ભાવખના, પરેલ, માટરોડ, વિગેરે સુબર્ષના કંગાળ લતાઓના—Slum landકના—જે ચિત્રો આપવામાં આવ્યા છે તે ઘણી જ સહૃદયતાથી દોગયા છે. આપણા સાહિત્યમાં અન્ય કોઈ નવલકથાકારે આ અમણવી વર્ગ તરફ આટલી સહાનુભૂતિ દર્શાવી નથી. અંગ્રેજ સાહિત્યમાં જેમ ચાર્લ્સ ડીકન્સે લડનના “ધરેટ એન્ડ”ના તાદસ્ય ચિત્રો ગુલુ કરી “સોઅર મીડન કનામ”ના જીવન જે મજાતાથી રલુ કર્યા છે તેવી જ રીતે ભોગીન્દ્રરાવે આપણા કંગાળ લતાઓમાં ગહેતા મલુરોના જીવન ગુલુ કર્યા છે. મોનીયદ જેવો સામાન્ય મીનમલુર અને તેનો ચાલાક બાળક^૧, રાધુ અને તેનો કાદા મટાટા વેચતો બાપર, જકુડો અને તેના નગમજગના મગતીયાઓ,^૨ હિંદુ સજ્જનથી હંધૂત થઈ ખ્રીસ્તી થનો ચદ્ર^૩, વિગેરેના ચિત્રો ધારી અમર નીપજવી શક્યા છે.

ભોગીન્દ્રરાવની નવલકથાઓ મસાગ્રમુધારાના પ્રમ સાથે મકળાયેલી હોઈ આભાવિક ધ્યેયક્ષી નવલકથાઓ—Novels with a purpose—બને એમાં જરાયે આશ્ચર્ય જેવું નથી તેમણે પોતાનું સાર જીવન જે કાર્યોને અધ્યુ^૪ હતું તે કાર્યો તેમની નવલકથાઓમાં પ્રધાનપણે આ યા આવા મજેગોમાં દવાકાર પ્રચારક બને છે. ભોગીન્દ્રરાવ પણ એક પ્રમગ પ્રચારક બન્યા અને પરિણામે તેમની નવલકથાઓમાં શુદ્ધ કવાની દષ્ટિ જોતા દૃષ્ટિઓ પ્રવેશવા પામી પરન્તુ ભોગીન્દ્રરાવે “કવાને ખાતર કના”નો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો ન હતો, કવાની વેદી પર પોતાના જીવનધ્યેયનો ભોમ

૧ “ હવાકાન્ત ” મા

૩ “ અમરિવ ” મા

૨ “ મોહિની ” મા

૪ “ હવાકાન્ત ” મા

તેઓ ન જ આપે. આનું પરિણામ એ આવું કે જાણ્યે અજાણ્યે પ્રચારની ધગશમાં તણાઈ તેમની નવલકથાઓમાં અનેક સ્થળે ઉપ-દેશવૃત્તિ—didacticism—પ્રવેશ કરવા માંડી અને વાર્તાના કુદરતી કાર્યપ્રવાહમાં અંતરાય પડ્યો.

ઉદ્દેશલક્ષી નવલકથાઓનો વિચાર કરતાં સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉપ-સ્થિત થાય છે કે કલામાં ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ કે નહિ ? વર્તમાન યુગરાતના અગ્રગણ્ય નવલકથાકાર રાં રમણલાલ વર્માતલાલ દેસાઈ આ પ્રશ્ન પરત્વે લખે છે:—

“કલા પ્રત્યક્ષ બોધ કરતી જ નથી. કલાનું આસ્વાદન કરતાં મમત્ર રીતે કાષ્ઠ ઉચ્ચ ભૂમિકાનો સ્પર્શ અનુભૂતા થાય એટલું જ કલા માટે બસ છે. ઝડપથી બદલાતા જીવન-સિદ્ધાંતોનો અને નીતિસિદ્ધાંતોનો પક્ષ લેવા ખાતર કલાએ પ્રયત્ન કરવાનો જ નથી. તેવા માર્ગમાં જો કલા ઉતરી પડે તો તે સ્થાનિક (local), અસાધ્ય, ક્ષણિક જીવનવાળી અને પક્ષવાદી બની જાય છે. સાધન તરીકે એવા સિદ્ધાંતોનો કલા બંધે ઉપયોગ કરે; પરંતુ તેમનું સમર્થન કરવાનો ઉદ્દેશ કલાથી સ્વીકારી શકાય નહિ.....કાષ્ઠ પણ મંતવ્યનો પક્ષ લેવા ખાતર કલાની પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ એમ કહેવું એ કલાને સંકુચિત કરી નાખવા બરાબર છે.”*

કલા અને ઉદ્દેશનો પરસ્પર મુગ્ધ દર્શાવતો આ મત યોગ્ય છે ક્યાનો બોધ પ્રત્યક્ષ નહિ પણ પરોક્ષ જ હોય છે પરંતુ કલા ઉદ્દેશરહિત તો ન જ બની શકે. જીવનમાં જેમ ઉદ્દેશ હોય છે તેમ ક્યામાં પણ હોવો જોઈએ. ઉદ્દેશવિહોણું જીવન શક્ય હોય તો જ ઉદ્દેશવિહોણી કલા શક્ય છે. રાં રમણલાલની ઉપરોક્ત માન્યતાઓ છતાંય તેમની નવલકથાઓમાં didacticism ના નરવો છે એ

ખતાવી આપે છે કે એ માન્યતાઓ બ્યવહારમાં ઉતારવી કેટલી સુરેલ છે. કોઈ પણ સામાજિક નવલકથાકારમાં ઉપદેશવૃત્તિ આવવાની જ. સમર્થ કથાકાર તેને કલાના અંશોથી મઢી લઈ પેરાણ બનાવી શકે છે.

ભોગીન્દ્રરાવે પોતાની નવલકથાઓમાં “ધૃત્તિ વા અનિચ્છાએ દેદલાક સિદ્ધાંતો દાખલ” કર્યા તે વિષે આગળના પાનાઓમાં+ વિવરણ કર્યું છે. રંજનપ્રધાન નવલકથાઓ કરતાં ઉદ્દેશપ્રધાન નવલકથાઓ આપણા સમાજને વધુ લાભદાયક છે એમ ભોગીન્દ્રરાવ માનતા. તેમના મિત્ર, “બંધુસમાજ”ના એક માનનીય સભ્ય, સ્વ. ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલના નીચે દર્શાવેલા વિચારો સાથે તેઓ સહમત હતા:—

“રંજન એ જ માત્ર વાર્તા લખવાનો ઉદ્દેશ હોવો ન જોઈએ. રંજન સાથે શિક્ષણની જરૂર છે. આથી ઉદ્દેશયુક્ત વાર્તાનું મહત્ત્વ વધ્યું છે. સુશિક્ષિત વર્ગ ઉદ્દેશયુક્ત વાર્તાઓને જ પસંદ કરે છે. ઉદ્દેશ વગરનું જેમ માનવજીવન નકામું થઈ પડે તેમ ઉદ્દેશ વગરની વાર્તાઓ કદાચ આનંદ આપે છે પણ નકામા જેવી થઈ પડે છે. આ દારણ્યથી ક્રાંતિ અને અમેરિકામાં ઉદ્દેશયુક્ત વાર્તાના લેખન પ્રત્યે વિશિષ્ટ લેખકોનું લક્ષ વધારે છે.”*

કલાઉદ્દેશીન હોવી જોઈએ કે અન્યથા એ આખોય પ્રશ્ન એક છુટા નિષ્પત્તિને માંગી લે છે. અંગ્રેજ વિવેચકો પણ આ પ્રશ્ન પર એકમત થયા નથી. મહાન અંગ્રેજ નાટ્યકાર અને નવલકથાકાર સ્વ. જર્જ બર્નેસવર્થીના મંતવ્ય પ્રમાણે “It is not the artist's business to preach but to portray.”

+ ખંડ બીજો, પૃષ્ઠ ૧૧૮.

* “ટુંકી વાર્તા અને તેનું સ્વરૂપ” (ત્રીજી સાહિત્યપરિષદ સમક્ષ વંચાવલો નિગદ્ય).

ગાલ્સવર્થી આ મંતવ્ય તેમના નાટકોમાં ઉતારી શક્યા નથી: “Silver Box”, “Strife” આદિ તેમની શ્રેષ્ઠ નાટ્યકૃતિઓમાં પાદરીવેશ આવ્યા વિના રહ્યા નથી. ગાલ્સવર્થીના મંતવ્યથી તદ્દન લિપ્ત મંતવ્ય પ્રખ્યાત વિવેચિકા મીસ કેથેરીન જેફર્સન* છે:—

“The business of fiction, let us not forget, is to entertain; but fiction is not literature unless it also instructs Literature that is to be worthy of the name must give you various experiences.....The business of fiction is to entertain, but in so far as fiction is literature, its duty is to instruct. Not in any pedagogical sense. It instructs by entertaining you plausibly.”*

આ પ્રશ્ન જેટલો રસમય છે તેનાથીય વધુ વિવાદનીય છે અને તેની સવિસ્તર ચર્ચા કરવાનું આ યોગ્ય સ્થાન ન હોવાથી આપણે આખરું મૂળ વિષય પર આવીશું.

બોગીન્દ્રરાવની નવલકથાઓની ખીણ લાક્ષણિકતા એ કે તે સર્વેમાં પરસ્પર મળતાપણુ વિરોધ કરીને આવે છે. આપણે જોઈએ તે પ્રમાણે આ જ કારણુમર તેમના પાત્રો—ખાસ કરીને સ્ત્રીપાત્રો—types (નમુનાઓ)ના પ્રતિનિધિ બની રહે છે. પ્રસંગો, પાત્રો અને વસ્તુની સમાનતાઓ બોગીન્દ્રરાવની નવલકથાઓના કોઈ પણ અભ્યાસકર્તા દૃષ્ટિએ ચઢ્યા વિના નહિ રહે. “મૃદુલા” માં જે પ્રમંગો અને જે પાત્રાલેખન છે તે જ પ્રકારનાં પ્રમંગો અને પાત્રાલેખન “ઉપાક્રાન્ત”, “જ્યોત્સ્ના” આદિમાં છે ધણીખરી નવલકથાઓના છેલ્લા પ્રકરણો એક મરખા છે. “મૃદુલા”, “જ્યોત્સ્ના”, “ઉપાક્રાન્ત”,

“તરલા” એ સર્વમાં વાર્તા કૌમુદી-મહોત્સવ અથવા એવા કોઈ અન્ય મહોત્સવ સાથે પર્વવસાન પામે છે. આવા સમાન અંશે ધણાય મળી આવશે. આ સમાનતાના અંશે માટે ફક્ત નવલકથાકારને દોષિત ગણવા કરતાં આપણા સમાજની સંકુચિત સીમા જ વધુ દોષપાત્ર ગણી શકાય. આપણું સામાજિક જીવન અમુક મર્યાદામાં જ રહે છે અને નવલકથાકાર આ એકધારા જીવનનાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રતિબિંબો ઝીલે છે તે છતાંય સમાનતાઓ આવ્યા વિના રહેતી નથી. ભોગીન્દ્રરાવ એકલાને આ મુશ્કેલી નહીં નથી : કોઈ પણ સામાજિક નવલકથાકારને આ મુશ્કેલી નડે એમ છે. ભોગીન્દ્રરાવના સમયમાં ગુજરાતી સમાજ અને જીવનમાં અસહકાર અને સવિનયભંગની લડત પછી જે મહાજાગૃતિ આવી તે નહોતી. આપણા અન્ય સામાજિક નવલકથાકાર રા. રમણલાલ દેસાઈને અસહકાર અને ગાંધીયુગની સુંદર તથા વિવિધરંગી પથાદ્ભૂમિ પ્રાપ્ત થવા છતાંય વિવેચકોએ તેમની વાર્તાઓ પર સમાનતાઓનો દોષ મૂક્યો છે. પોતાની કલાની આ મર્યાદાના રા. રમણલાલ જે કારણો આપે છે તે નોંધવાલાયક છે:—

“ ગુજરાતમાં સામાજિક નવલકથાના લેખકને એક મુશ્કેલી નડે છે. યુરોપના અને ગુજરાતના સામાજિક જીવનમાં ધણે ફેર છે. યુરોપના જીવનમાં જે સંભવિત છે તે આપણે ત્યાં સંભવિત નથી. ધવલગિરિ એ હિમાલયનું જ એક શિખર છે; પરંતુ એક યુરોપીયન તેના પર ચઢવા મથે એ જેટલું સંભવિત લાગે છે તેટલું જ ગુજરાતના એક મગનલાલ માટે તે સંભવિત નથી લાગતું.....

“ આપણા સામાજિક બનાવો અમુક વર્તુલમાં જ ફેરે છે : આપણા સાહસોને મર્યાદા છે; આપણા જીવનની નિશ્ચિત હદ રેખાઓ છે. એટલે આપણી નવલકથાઓ એકવિધ અને અના-

કર્પક થઈ પડવાનો ભય રહે છે. આપણી ભારેમાં ભારે—
Mystery—અદ્ભૂત રમ, ભગવાંની આસપાસ ફર્યા કરે છે.
આપણું મોઢામા મોઢું સાહસ બહારવટીયાને જ મધ્યખિંદુ
બનાવ્યા કરે છે અને આપણું આતુર્ય ન્હાનાં મોઢાં રજવાડાનું
અવલંબન કયા કરે છે.

".....મારી નવલકથાઓ એકવિધ બને એમા
પ્રથમ તો મારી જ મર્યાદા શક્તિને હું સ્વીકારી લઉં છું અને
પછી જ પૂછું છું કે આપણા સમાજની પરિસ્થિતિ પણ કઈક
અશે કારણરૂપ બની શકે ખરી ?"

આપણે પણ રા. રમણલાલની સાથે પૂછી શકીએ કે ભોગી-
ન્દરાવની વાર્તાઓ એકવિધ બની તેમાં "આપણા સમાજની પરિ-
સ્થિતિ પણ કઈક અંશે કારણરૂપ" ખરી કે નહિ ?

આપણા નવલકથા સાહિત્યમાં ભોગીન્દરાવનું યોગ્ય સ્થાન નક્કી
કરવા માટે હજી પૂરતો મમય છે તે છતાંય એટલું અવસ્ય કહી
શકાય કે તેમનું સ્થાન માનવતું છે. તેમની અનેક સામાજિક નવલ-
કથાઓ ગોવર્ધનધુમ અને મુનશીયુગને જોડનાર સાકળની અગત્યની
કડીઓ છે. ફક્ત દસ વર્ષના ફક્ત સમયમા તેમણે ગુજરાતી નવલ-
કથાનો જે વિકાસ કયો તે ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસકાર વીમરી
શકે એમ નથી. સ્ત્રીઓને માટે લખાયેલી નવલકથાઓ આપણા
સાહિત્યમા ઘુમ છે : પિતાપુત્રો કે બાઈબહેન માથે બેસીને
વાચી શકે એવી નિદોષ નવલકથાઓ વિરલ છે. સ્ત્રીઓની વાચવાની
રમવૃત્તિને ભોગીન્દરાવે પોતાની નવલકથાઓ દ્વારા પ્રોત્સાહન અપ્યું
અને પરિણામે આપણા સાહિત્યમાં સ્ત્રીવર્ગ જેનો ગ્લાનદ માણી
શકે તેવી નવલકથાઓ લખાઈ. ભોગીન્દરાવની આ મેવા ન્હાનીસુની
નથી. સ્ત્રીઓના માનમનો તેમણે સફળ અભ્યાસ કર્યો, તેમની મમ-

સાચો પ્રત્યે સદાનુભૂતિ દાખવી અને આ બન્નેને મૂર્ત સ્વરૂપ આપની નવલકથાઓ દ્વારા તેમણે ગુજરાતી સ્ત્રીત્વને તેને સુયોગ અંજલી અર્પા.

ધૈર્યરૂપાએ હમણાં હમણાં સામાજિક નવલકથાનું ક્ષેત્ર સારી રીતે ખેડાતું રહ્યું છે. આ નવલકથાકારોમાં રા. રમણલાલ દેસાઈ અગ્રસ્થાને છે. આ સમયે એટલું વિચરવું ન જોઈએ કે ભોગીન્દ્રરાવ અનેક રીતે રા. રમણલાલ દેસાઈના પુરોગામી—*forerunner*—હતા. ગુર્જર સ્ત્રીત્વનાં તેજસ્વી ચિત્રો ભોગીન્દ્રરાવે દોર્યાં : રા. રમણલાલે આ સ્ત્રીત્વમાં અનેરાં રંગો પૂરી રંગન, કાશ્મિર અને નાજીવરી ગુજરાતને અર્પ્યા : ભોગીન્દ્રરાવની નવલકથાઓ તત્કાલીન અગત્યનાં મહાપ્રશ્નોની આસપાસ વણાઈ : રા. રમણલાલની નવલકથાઓ અર્વાચીન યુગના જ્વલંત પ્રશ્નોને મધ્યગિન્દુ બનાવે છે. ભોગીન્દ્રરાવની “ઉપાશન્ત” આદિ કૃતિઓ અને રા. રમણલાલની શરૂઆતની “જયન્ત” જેવી કૃતિઓ વચ્ચે જેવું તેવું સામ્ય નથી. ભોગીન્દ્રરાવે પોતાની નવલકથાઓનાં અભિધાન નાયક અથવા નાયિકાઓના નામ પરથી આપ્યા : રા. રમણલાલે પણ આ જ પ્રથા સ્વીકારી છે. આ ઉપરાંત આ બન્ને નવલકથાકારોની કૃતિઓમાંથી પ્રમંગલ અને વાતાવરણની મમાનતાઓ મોખનારને સહેનાકીયી જડી આવશે.

ભોગીન્દ્રરાવની નવલકથાઓની શૈલી અને ભાષા વિષે આપણે નવલકથાઓના સંવિસ્તર અવલોકન મમયે આવશ્યક ચર્ચા કરી છે. જેમ તેમનું જીવન સાદું, સરળ અને મસ્કારી હતું તે જ પ્રમાણે તેમની ભાષા પણ સાદી, સરળ અને મસ્કારી છે. સંસ્કૃત શબ્દાવલીનાં પ્રચલિત બ્યામોહમાં એ તણાયા નથી તે છતાંય તેમણે ભાષામાં ગ્રામ્યતા પ્રવેશવા દીધી નથી. હા, એમની ભાષામાં પતંગિત્વની વૃત્તિ—*journalistic tendency*—અનેક સ્થળે દૃષ્ટિએ પડે છે

અને “સાક્ષરો” આને દોષ ગણે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે તેમના સમયમાં જે વિદ્યુતવેગી ઝડપથી સુર્જર જીવનમાં ફેરફાર થતાં જતા હતા તેને ગ્રીહવા માટે આ પ્રકારની વૃત્તિ જાણે અજાણે પ્રવેશવા પામી. આ journalistic tendency એ બદલાતા જતા જમાનાનું એક અનિવાર્ય પરિણામ છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં શ્રી ૦ એચ. જી. વેલ્સના પુસ્તકો પણ આ પ્રકારની ભાષામાં રચાયેલા છે. અંગ્રેજી સાહિત્યના સંપર્ક પછી આ વૃત્તિએ ગુજરાતમાં પણ પ્રવેશ્યો. સ્વ. રણજીતરામ વાવાલાઈ અને રા. કનૈયાલાલ મુન્શીના અનેક લેખોમાં આ વૃત્તિ નજરે પડે છે. વર્તમાનપત્રોના વિપુલ ફેલાવાના આ સુચાર—આ “ધાંધણીયા યુગમાં”—આવી journalistic tendency સ્વાભાવિક છે. આ બાદ કરતાં જોમીન્દરાવની ભાષામાં અનેક સ્થળોએ સુંદર કાવ્યમયતા અને પ્રવાહિતા છે : કૃષ્ણનાના સુરેખ રંગો પણ છે. “શુક્લ પક્ષમાં જન્મી શુક્લ પક્ષમાં અવસાન પામનાર જંતુઓને કૃષ્ણ પક્ષનો વિચાર પણ ક્યાંથી આવે”—એ “મૃદુલા”માંના વાક્ય પર વિવરણ કરતાં શ્રી. ન્હાનાલાલ કવિ જે લખે છે તે સત્ય જ છે—

“વિચાર, ઉચ્ચાર, લાઘવ, સત્યતા, ક્ષમા વિગેરે સર્વ કલાવિધાયકને આવશ્યક ગુણોથી લપામતાં એ સર્વોત્તમ વાક્ય છે.....કવિતાના સર્વ ગુણો એમાં છે.” x

આવા તો અનેક દૃષ્ટાંતો આપી શકાય. વાર્તાલાપ ફેરતી છે અને સ્થળે સ્થળે કટાક્ષમિશ્રિત મર્માળા હાસ્યની છાંદ નજરે પડે છે. ટુંકમાં લાપાતું ચિદ્રત્વ, વિચારોનું ગાંભીર્ય અને પ્રસંગોનું વૈવિધ્ય એ એમની કલાના મુખ્ય અંગો ગણી શકાય.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગણ પ્રકારની નવલકથાઓ દૃષ્ટિએ પડે

* “મૃદુલા”, બીજી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૨૪

x શ્રી. ન્હાનાલાલ કવિનો તા. ૨૩-૬-૧૯૦૭ નો પત્ર.

છે: (૧) આપણા જીવનનાં દર્શન કરાતી તેને માટે આદર્શ નિર્મે
એ પ્રથમ પ્રકાર. ૨૦ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની “સરસ્વતીચંદ્ર”
આ પ્રકારની નવલકથા છે. એમણે વર્તમાનમાં ઉભા રહી ભવિષ્ય
રચી બતાવ્યો. આપણી પ્રજા, આપણો સમાજ, આપણા આચાર-
વિચાર—એ સર્વની વર્તમાન ભૂમિકા પર ઉભા રહીને આપણી
ભવિષ્યની પ્રજાનું એ જ વિષયનાં રંગોથી રંગાયેલું કલ્પનાચિત્ર
રજી કરવામાં ગોવર્ધનરામે મુંદર સફળતા પ્રાપ્ત કરી. (૨) આપણા
જીવન ભૂતકાળમાં કેવા હતા અને હવે કેવા હોવા જોઈએ તે રજી
કરનાર ખીજો પ્રકાર. ૨૦ કનૈયાલાલ મુન્શીની નવલકથાઓ આ
પ્રકારની છે. એમણે વર્તમાનમાં ઉભા રહી ભૂતકાળનાં ખંડીયેરા-
માંથી ભવિષ્યનું સર્જન કર્યું: ૨૦ મુન્શીની નવલકથાઓ વર્તમાન
તથા ભાવી ગુજરાતને યશસ્વી ભૂતકાળમાંથી નવજીવનની પ્રેરણા
અર્પે છે. (૩) ત્રીજા પ્રકારની નવલકથાઓ આપણું જીવન છે તેવું જ
ચિત્રે છે. એ વિવિધ અનુભવોની ઝાંખી કરાવે પરંતુ વર્તમાનમાં
વર્તમાન જ નિરખે અને વર્તમાનકાળમાં રહીને તેને સુધારવા માટે
અનેક માર્ગસૂચનો કરે. ભોગીન્દ્રરાવની નવલકથાઓ આ પ્રકારની
છે. તેમણે પોતાના મમથના મનોમન્યન કરનાર મહાપ્રશ્નોનું એટલું
સહજ અને મહત્ત્વ નિરૂપણ કર્યું છે કે તેઓ સ્વાભાવિક તાત્સમ-
યના વિચારપ્રવાહના પ્રધાન વાહક બન્યા. આમ તેઓ યુગપ્રતિનિધિ
બન્યા એટલું જ નહિ પરંતુ યોગ્ય માર્ગમૂલ્યન રૂપી પ્રકાશ દ્વારા
ભાવીનો પથ ઉજ્જવળ બનાવ્યો.

આ જ તેમની કળાની સફળતા.

परिशिष्ट

પરિશિષ્ટ જ

સ્વ. ભોગીન્દ્રરાવના જીવનની અગત્યના સાલવારીઓ.

ધ. સ.

- ૧૮૭૫ ૩૧મી માર્ચને દિવસે જન્મ, અમદાવાદમાં.
- ૧૮૮૬ “ઇન્ડીમેટ ફ્રેન્ડ એસોસીએશન”ની સ્થાપના.
- ૧૮૯૨ “બંધુ સમાજ”ની સ્થાપના.
- ૧૮૯૫ મેટ્રીક્યુલેશનમાં પાસ થયા.
- ૧૮૯૬ ઇન્ટર આર્ટસમાં પાસ થયા.
- ૧૯૦૦ લગ્ન, વા. ૨૦ મી ફેબ્રુઆરીને દિવસે.
- ૧૯૦૦ મુબર્ક, વીલ્સન કાલેજમાં, બી.એ.ની ટર્મ ભરવા માટે ગયા.
- ૧૯૦૧ માદગાસ્કર લીધે અમદાવાદ પાછા ફર્યા.
- ૧૯૦૨-૦૩ કાલેજ, રાજકોટ, ધોલગામ નોકરી.
- ૧૯૦૩ બહેન મૃણાલિનીનો જન્મ.
- ૧૯૦૩ “સુદરી દુમોધ”નું પ્રકાશન.
- ૧૯૦૪ શ્રી બાલકરામ (પછીવી જસ્ટીસ) માથે પરિચય.
- ૧૯૦૪-૦૬ “સુમાત”, “મેધનાદ” “નાગર”, વિ.પત્રોનું પ્રકાશન.
- ૧૯૦૫ પંચમ યુનીવર્સિટીની બી.એ.માં સફળતા.

- ૧૯૦૬ દેવકતા કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં આગ લેવા ગયા.
 ૧૯૦૬-૦૭ અમદાવાદ, નેટીવ હાઈસ્કૂલમાં, શિક્ષક.
 ૧૯૦૬ ગુજરાત સાહિત્ય સભાના માનદ્ મંત્રી.
 ૧૯૦૬-૦૭ “સુંદરી સુખોદ” ના એડીટીંગ સેક્રેટરી.
 ૧૯૦૭ ઓક્ટોબરમાં મુંબઈ ગયા.
 ૧૯૦૭ ૨૨મી ડીસેમ્બરે ભાષ પ્રદ્યોતકુમારનો જન્મ.
 ૧૯૦૮-૧૦ મુંબઈ, “સેવા સદન”ના સેક્રેટરી.
 ૧૯૧૧ સાંતાક્રુઝ, “વીલર વીલા”માં રહેવા ગયા.
 ૧૯૧૧ “સેવા સદન” છોડ્યું.
 ૧૯૧૧ ઠાખરાજી કુટુંબ સાથે પરિચય અને દૈનિક મંબઈ.
 ૧૯૧૧-૧૭ બાબુ પન્નાલાલ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક.
 ૧૯૧૭ અવસાન. તા. ૨૭ મી નવેમ્બરને દીને.

પરિશિષ્ટ ચ
સ્વ. ભોગીન્દ્રરાવની કૃતિઓ.

૧	“મૃદુલા”	ઇ. સ. ૧૯૮૭
૨	“ઉપાકાન્ત”	ઇ. મ. ૧૯૦૮
*૩	“ચમેલી”	ઇ. સ. ૧૯૧૦
૪	“રાજમાર્ગનો મુમાક્ષર”	ઈ. સ. ૧૯૧૦
૫	“મિતારનો શોખ”	ઇ. મ. ૧૯૧૧
૬	“જીવનકલા”	ઇ. મ. ૧૯૧૨
૭	“નવર ગી બાળકો”	ઇ. સ. ૧૯૧૩
૮	“રસિકચંદ્ર” (ભાગ ૪)	ઇ. સ. ૧૯૧૩
૯	“તગલા”	ઇ. સ. ૧૯૧૪
(પુસ્તકાકારે ઇ. સ. ૧૯૩૦માં પ્રકટ થયે)		
૧૦	“આસિરદાત કલેક્ટર”	ઈ. સ. ૧૯૧૪
૧૧	“શ્રીયુત ત્રિભુવનદાસ ભાણજીનું જીવનચરિત્ર”	ઇ. સ. ૧૯૧૫
૧૨	“મોહિની”	ઇ. સ. ૧૯૧૫
૧૩	“દિવાળી કે હોળી ?”	ઇ. સ. ૧૯૧૫
૧૪	“રોહ કે મોહ ?” (અથવા “લગ્નબંધન”)	ઇ. સ. ૧૯૧૬ (પુસ્તકાકારે ઇ. સ. ૧૯૧૮)
*૧૫	“લગ્ન-ધર્મ કે કરાર ?”	ઇ. સ. ૧૯૧૬

૧૬	“બામકુમાર”	૪ સ ૧૯૧૬
૧૭	“અમ્મમિલ” [અપૂર્ણ]	૪ સ ૧૯૧૭
*૧૮	“કૉલેજીઅન” [અપૂર્ણ]	૪ સ ૧૯૧૭
*૧૯	“લલિતકુમાર” [અપૂર્ણ]	૪ સ ૧૯૧૭
૨૦	“જ્યોત્સ્ના”	૪ સ ૧૯૧૭
(પુસ્તકાકારે ૪ મ ૧૯૩૦ મા પ્રકટ થય.)		
૨૧	“સ્ત્રીઓ અને સમાજસેવા”	૪ સ ૧૯૧૭
૨૨	“માનવાદી”	૪ મ ૧૯૧૭
૨૩	“ટૉલ્સ્ટૉયનુ જીવનચરિત્ર”	[અપૂર્ણ અને અપ્રકટ]
૨૪	“ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ”	[અપૂર્ણ અને અપ્રકટ]
૨૫	“સોલ્વીસીટ”	૪ સ ૧૯૧૭

શુદ્ધિપત્રક.

નોંધ—અગત્યના “ મુદ્રારાક્ષસો ” નો નિર્દેશ કરવા માટે જ આ શુદ્ધિપત્રક ઉમેરવામાં આવ્યું છે. યંત્ર પર “ ફામ્સ ” છપાતી વેળાએ કેટલાક બીજાઓનાં કાનો, માત્રા કે અનુસ્વાર પડી ગયા છે તેનો ઉદ્દેશ્ય કરવો ચોખ્ખો ધાર્યો નથી.

પૃષ્ઠ	લોટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	૨૫	આદ્યોગિક	ઔદ્યોગિક
૨૦	૧૫	ભાભા	ભાગ
૨૦	૨૨	દુનીયાનામાં	દુનીયામાં
૨૧	૧૭	તેમના	તેમને
૩૪	૧૩	કર્થો	થયો
૪૭	૭	બિરુદ	બિરુદ
૮૮	૧૭	તેતા	તેન
૯૨	૨૪	પ્રમાણ	પ્રણામ
૯૬	૧૪	અને	અને
૯૬	૫	લેખનની	લેખનની
૧૨૫	૧	કરો	કરે
૧૨૮	૧૩	તે કુંડુઅમા	કુંડુઅમાં
૧૩૩	૨૫	ધાર્યો	ધાર્યો
૧૪૯	૧૫	કુંડુબી	કુંડુબી
૧૫૬	૨૫	સર્જનની	સર્જનની
૧૭૧	૫	અને આ	અને
૧૭૩	૧૪	પૂર્વ અને પશ્ચિમ	પૌર્વાત્ય
			અને પાશ્ચિમાત્ય

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૭૬	૩	લીચે	લીચે
૧૮૧	૬	પાત્રનો	પાત્રોનો
૪૧૧	૧૬	વતનથી	વર્તનથી
૪૧૬	૨૬	માહિત્યક	સાહિત્યક
૨૧૮	૧૯	આવે છે ?	શુ આવે છે ?
૨૨૭	૪	તેય	તેમાય
૨૫૨	૨	સુયોગ	સુયોગ
૨૫૪	૧૧	સજન	મર્જન

પૃષ્ઠ ૧૪૪ને અતે આ લીટી ઉમેરી વાચવી “ નથી -
 ૨ મજાના પ્રયત્ન ના કરવી નથી. મિત્ર મીલન જેવો પ્રાર્થ ”

અમારાં પ્રકાશનો

સ્વ લોગીન્દ્રરાવ દિવેદીઆ કૃત

આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર (નવી આદતિ	રૂ. ૨-૮-૦
સિતારનો શોખ	૧-૪-૦
બાલવાડી	૦-૮-૦
બાલકુમાર	૦-૪-૦

સોલ એજન્સીનાં અને બીજા પુસ્તકો

જગતકાદમ્બરીઓમાં સરસ્વતીચન્દ્રનું સ્થાન	
	[કવિશ્રી ન્હાનાલાલ] ૧-૪-૦
વીર નર્મદ	[શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટ] ૧-૦-૦
નારી હૃદય	[સ્વ. કલાપી] ૧-૪-૦
માઉન્ટ આબુ (સચિત્ર)	[શ્રી અશોક મ. કાંટાવાળા] ૦-૬-૦
ભુમણ	[શ્રી મનુભાઈ જોષાણી] ૦-૧૨-૦
પૂજનાં ફૂલ	[શ્રી દુર્ગેશ શુક્લ] ૧-૪-૦
મધુબંસી	[શ્રી રમણીકલાલ કી. મહેતા] ૦-૪-૦
પત્રપુષ્પ	[શ્રી બળવંત ગૌ સંઘવી] ૦-૬-૦
ફૂલદાની (મોટી)	[શ્રી વસંત નાયક] ૦-૪-૦
ફૂલદાની (નાની)	" ૦-૩-૦
ચાંદાપોળી	" ૦-૩-૦
Is it a Crime ?	[H. D. Rajah] 1-0-0

દિવેદીઆ એન્ડ સન્સ

પા ન કો ર નાકા અ મ દા વા દ